

JAROSLAV PAŽOUT –
MAREK SYRNÝ (EDS.)

FAKULTA
PŘÍRODOVĚDNĚ-HUMANITNÍ
A PEDAGOGICKÁ TUL

**MÍSTA PAMĚTI
DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY
A JEJICH PROMĚNA**

FAKULTA
PŘÍRODOVĚDNĚ-HUMANITNÍ
A PEDAGOGICKÁ TUL

FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITA MATEJA BELA V BANSKEJ BYSTRICI

Místa paměti druhé světové války a jejich proměna

JAROSLAV PAŽOUT –
MAREK SYRNÝ
(EDS.)

LIBEREC – BANSKÁ BYSTRICA

2024

Recenzovali:
PhDr. Zdeněk Doskočil, PhD.;
Mgr. Norbert Kmeť, CSc.

Publikace vyšla v rámci řešení grantového projektu VEGA č. 1/0108/22 „Reflexia vplyvu stalinského režimu v ZSSR na slovenskú politiku a spoločnosť v rokoch 1935–1956“ a díky institucionální podpoře Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci.

© Technická univerzita v Liberci, 2024
© Univerzita Mateja Bela, 2024

ISBN 978-80-7494-709-4

OBSAH

Předmluva	7
-----------------	---

I. PROBLEMATIKA MÍST PAMĚTI Z OBECNÉ PERSPEKTIVY

Vojtěch Kessler:

Práce s místy paměti coby součástí „paměťových studií“	15
--	----

II. MÍSTA PAMĚTI V PŘÍPADOVÝCH STUDIÍCH

Petra Hudek:

Pamätníky Sovietskej armády po roku 1989 v Československu	33
---	----

Adam Zítek:

Od pomníků vděčnosti k uctívání hrdinů. Nástin problematiky historické paměti ve veřejném prostoru v Polsku	57
---	----

Miloslav Čaplovič:

Pamätník Československého armádneho zboru na Dukle v premenách času 1947–2022	85
---	----

Marek Syrný:

Historická pamäť a miesta pamäti odboja a Slovenského národného povstania na Slovensku – minulosť a súčasnosť	107
---	-----

Pavel Kmoch:

Konec pánů Benešovska. Místa paměti zásahu Waffen-SS z výcvikového prostoru Böhmen proti Pražskému povstání	153
---	-----

Jan Rychlík:

Krkonoše jako místo paměti pro Čechy, Němce i Poláky	193
--	-----

III. MÍSTA PAMĚTI VE FILMOVÉ TVORBĚ A VE VÝUCE DĚJEPISU

Jan Bárta:

Druhá světová válka, SNP a stalinismus. Rekonstrukce paměti, traumatu a politikum v československé kinematografii šedesátých let 213

Iva Vachková:

Potenciál míst paměti pro vyučování dějepisu 239

Alžbeta Šniežko:

„Čo nám listy prezrádzajú o koreni?“ Pamäť ako databáza hodnôt 247

Summaries 263

Přehled autorů 271

Seznam použitých zkratek 273

Použité prameny a literatura 277

Osobní rejstřík 295

PŘEDMLUVA

Od konce druhé světové války uběhlo již takřka osmdesát let. Přirozeným během života stále ubývá těch, kteří tento brutální konflikt zažili ve věku, kdy byli schopni události s ním spojené vnímat. Čím dál více se tak tato doba přesouvá do roviny historické/kolektivní paměti. To nicméně nikterak nesnižuje její stále aktuální rezonanci ve společnosti. Druhá světová válka a s ní spojené jevy (okupační režim, odboj, kolaborace atd.) jsou významným faktorem kolektivní komemorace, potažmo kolektivní identity. Platí přitom, že ve středoevropském prostoru (a nejenom tam) je běžná existence více národních pamětí, jež často zcela rozdílně hodnotí společně zažité události. Historická paměť je však nezřídka pluralitní i v rámci jedné národní pospolitosti. O aktuálnosti reflexe válečných událostí z konce třicátých a první poloviny čtyřicátých let minulého století svědčí nejenom četné festivity s nimi spojené a vytváření stále nových míst paměti v podobě pomníků, památníků, pamětních desek, stálých i mimořádných muzejních expozic, naučných stezek a podobně, ale i spory o jejich legitimitu, občas ústící až do odstranění nebo úpravu těchto artefaktů. Snaha o modifikaci veřejného prostoru je obecně jedním z prostředků ideového střetávání a prosazování ideologických, politických i národních zájmů. Aktuálně o tom svědčí i různě intenzivní snahy o odstranění připomínek na sovětskou armádu v postkomunistických zemích, zesílené po začátku ruské vojenské agrese vůči Ukrajině.

Fenoménu míst paměti je věnována i předkládaná publikace. Nalezneme v ní převážně studie věnované komemoraci významných událostí v soudobých dějinách Československa, ale i Polska prostřednictvím různých pomníků, památníků, pamětních desek apod. a proměně těchto pamětních míst v souvislosti s často turbulentním společenskopolitickým vývojem. Místa paměti nicméně vnímáme šířeji, neomezujeme je tedy pouze na existující hmotné produkty komemoratívního rázu, byť jejich interpretace v publikovaných studiích převažují. Do knihy tak byl zařa-

zen i text Pavla Kmocha věnovaný lokalitám spojeným s účastí oddílů SS z benešovského cvičiště na potlačování Pražského povstání, byť přímo v terénu většinou nejsou žádným způsobem připomínány, a studie Jana Rychlíka zabývající se celým pohořím (Krkonoše) jako specifickým místem paměti Němců, Čechů a po druhé světové válce i Poláků. Z hlediska širšího kontextu paměťových studií nám dále přišlo užitečné zařazení dvou textů pracujících šířeji s kulturní/historickou pamětí – studie Jana Bárty, zkoumající vliv hraného filmu druhé poloviny šedesátých let 20. století na reinterpetaci období nacismu a stalinismu v kolektivní paměti obyvatel Československa, a didakticky zaměřený text Alžběty Šniezko, která na příkladu období druhé světové války interpretuje paměť jako databázi hodnot.¹

Obecně přitom vycházíme z přesvědčení, že výzkum paměťové kultury – a jejího důležitého segmentu, jímž pamětní místa jsou – představuje jednu z významných metod zkoumání společnosti, utváření kolektivní paměti a identity a prostředek k pochopení, jak je minulost reprodukována, aktualizována, znovu prožívána, politizována a využívána v současnosti. Nezasstíráme, že sympatická nám je i role konceptu míst paměti pro vyrovnání se s nedávnou minulostí – řečeno slovy autorů úvodu k publikaci *Místa paměti v procesu formování moderního českého národa* – pro „překonání historicky podmíněné nedůvěry, resp. nepřátelství mezi příslušníky různých států, národů, civilizací, ras či náboženství“, pro otevírání prostoru pro pochopení

1 Základ kolektivní monografie tvoří studie vycházející z přednášek, jež zazněly ve dnech 16. a 17. srpna 2022 na XXXI. ročníku semináře k česko-slovenským vztahům (Česko-slovenské vztahy, Slovensko-české vztahy), který se uskutečnil pod názvem „Místa paměti na druhou světovou válku a jejich proměna“. Tento seminář, konaný tradičně v Liberci, je koncipován jako prostor pro setkávání a vzájemnou diskusi českých a slovenských historiků, pedagogů, archivářů, studentů a dalších zájemců o československé (resp. české a slovenské) dějiny. Vedle hostitelské katedry historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci byly pořadateli Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., Vzdělávací nadace Jana Husa a Ústav pro studium totalitních režimů. Seminář byl dále připraven pod patronací Česko-slovenské komise historiků, pod záštitou hejtmana Libereckého kraje Martina Půty a náměstka primátora statutárního města Liberec Ivana Langra.

„jinakosti“, odstranění tradičních animozit i stereotypů a pro uvědomění si příčin rozdílných pohledů na minulost.²

Knihy se skládá ze tří částí. První tvoří metodologicky zaměřená studie **Vojtěcha Kesslera** představující obecné uvození do problematiky míst paměti. V textu jsou shrnuty nejvýznamnější koncepty míst paměti a práce autorů/autorek, jež je reprezentují, a nastíněna určitá úskalí spojená s analýzou míst paměti a obecně s potýkáním se s paměťovými studii. Ačkoli byl koncept míst paměti postulován před více než čtyřiceti lety, je v české historiografii stále vnímám jako konjunkturální novinka s nádechem modernosti. Vznikají projekty, probíhají konferenční setkání a publikují se kolektivní i metodologické monografie s tematikou paměti, přesněji řečeno historické paměti či obecně paměťových studií. Autor se táže, zda české dějepiscevtví zaspalo a nyní se snaží dohnat ztracené, zatímco mu unikají novější a aktuálnější koncepty. Otázkou podle něj taktéž je, zda jsou obecně debaty o roli míst paměti tvář v tvář na jedné straně internetové globalizaci společnosti a na straně druhé sociálnímu zapouzdřování vůbec ještě relevantní, či zda v situaci, kdy o svoje pozice přicházejí entity dlouhodobě upevňující svoji legitimitu díky závěrům, které v určité podobě předkládala historická věda (stát a národ s jejich historismem), nabízejí určitou alternativu konkurenční „projekt“ (jako například právě paměť) čerpající z minulosti.

Druhá část knihy obsahuje šest případových studií. **Petra Hudek** se zabývá osudy památníků sovětské armády v Československu, respektive České republice a na Slovensku, po pádu komunistického režimu v roce 1989. Polistopadová transformace veřejného prostoru měla největší dopad na sochy a pomníky úzce spojené s komunistickým režimem, přičemž autorka se zabývá pomníky sovětské armády, konkrétně jejich odstraňováním a přemísťováním i modifikací různých částí pomníků, tedy odstraňováním nejviditelnějších symbolů komunismu v podobě červené hvězdy, srpů a kladiv. V neposlední řadě se studie zabývá i problematikou informačních tabulí a nápisů. Cílem je poukázat na historický, politický a společenský vývoj památníků sovětské armády, které dodnes tvoří v českém a slovenském prostředí nejvíce zastoupenou skupinu památníků upomínajících druhou světovou válku. Obdobnou problematiku v sousedním Polsku sle-

2 Místa paměti českého 19. století: úskalí výzkumu. In: ČORNEJ, Petr – KOFRÁNKOVÁ, Václava a kol.: *Místa paměti v procesu formování moderního českého národa*. Historický ústav AV ČR, Praha 2021, s. 11.

duje **Adam Zítek**. Komunistický režim etablojící se v této zemi po druhé světové válce osadil veřejný prostor řadou pomníků, monumentů či památníků, které vyjadřovaly vděk Sovětskému svazu jakožto věrnému spojenci Polska a jeho zachránci před nacistickou krutovládou. Zásluhy nekomunistického odboje, jenž přinesl značné oběti, byly naopak zamlčovány či zkreslovány. Vztah Poláků k východnímu sousedovi a jeho ozbrojeným silám nebyl příliš pozitivní, což se projevovalo rovněž v přístupu k těmto symbolům. Zásadní předěl znamenal pád režimu v roce 1989. Zatímco většinu symbolů komunismu se podařilo v poměrně krátké době odstranit, v případě tzv. pomníků vděčnosti byla situace složitější. Názor na jejich další přítomnost nebyl v polské společnosti jednotný, často přitom hrála roli místní specifika. Polská vláda musela brát ohled i na mezinárodněpolitické aspekty, zejména ve vztahu k Sovětskému svazu a později Ruské federaci. Především v posledních letech se dekomunizace veřejného prostoru stala součástí politiky paměti, k čemuž přispěl i mezinárodní vývoj a výše zmíněná ruská agrese proti Ukrajině.

Následují dvě studie se věnují významným místům paměti nacházejícím se na slovenském území. **Miloslav Čaplovič** popisuje vznik Památníku I. československého armádního sboru na Dukle a proměnu jeho podoby, ovlivňovanou ideologickými a politickými aspekty. Značnou pozornost přitom zaměřuje na aktuální, dosud neukončený soudní spor mezi vojenským historickým ústavem Bratislava, který památník spravuje, a rodinou sochaře Jána Kulicha. Jeho sousoší, instalované v roce 1964 a odkazující na československo-sovětské přátelství, bylo v roce 2014 nahrazeno kopií původní sochy československého vojáka od Jána Adolfa Vítka a přesunuto do vstupní haly Vyhliďkové věže na Dukle. Dědicové Jána Kulicha, předního normalizačního sochaře, si stěžují na nedůstojné zacházení s dílem jejich předka a dožadují se navrácení do původního stavu. **Marek Syrný** se zabývá analýzou vytváření míst paměti odboje na Slovensku v letech druhé světové války s důrazem na jeho vrchol, jímž bylo Slovenské národní povstání. Zároveň si všímá dopadu společenského vývoje na podobu tohoto připomínání od roku 1945 až do současnosti. Analyzuje první poválečné snahy o budování pomníků, památných tabulí či jiných objektů, které ještě v době mocenské rovnováhy mezi demokraty a komunisty vzdávaly hold všem hlavním protagonistům či obětem rezistence. Následně představuje ikonografii odboje a SNP v době existence komunistického režimu se všemi jejími vývojovými fázemi – přes masovější šíření památných míst „lidového

odboje vedeného komunistickou stranou“ v padesátých letech, reformní hledání „lidskosti“ a výtvarné invence v šedesátých letech až po normalizační schematismus. V závěru se výrazněji zaměřuje na zachycení a zhodnocení nejpodstatnějších ideových linií vzpomínání na druhoválečný odboj a povstání po pádu komunistického režimu.

Pavel Kmoč věnuje pozornost „místům paměti“, která nejsou na první pohled patrná a o nichž většinou ví jen lidé, kteří se o konkrétní dobu a události zajímají hlouběji. Jedná se o lokality, kudy se v květnu 1945 snažil – částečně úspěšně – probjovat do Prahy z výcvikového prostoru Böhmen na Benešovsku Kampfverband SS Wallenstein. Docházelo na nich nejen k bojům s povstalci, ale i k vraždám neozbrojeného civilního obyvatelstva, včetně žen a dětí. Místa zločinů jsou dnes převážně označena pomníčky a pamětními deskami, místa bojů, barikád a oboustranných srážek většinou nikoli. Ve svém textu věnuje autor pozornost i vzniku a fungování samotného výcvikového prostoru SS na Benešovsku. Místem paměti sui generis jsou i hory, neboť pomáhají vymezovat „národní prostor“. Jsou spojeny s představou, odkud kam sahá území obývané příslušným národem. Také v české národní paměti tvoří pohraniční hory součást národního příběhu. Studie **Jana Rychlíka** se věnuje Krkonošům, které sehrály ve formujícím se českém národním příběhu významnou roli – jako nejvyšší české pohoří a Sněžka jako nejvyšší hora českého státu. Na popularitě Krkonoš v české společnosti nic neměnila skutečnost, že její obyvatelstvo bylo až do roku 1945 z obou stran hranic převážně německé. Krkonoše byly ale nejen nejvyššími horami Čech, od roku 1742 představovaly zároveň nejvyšší pohoří Pruska. Po druhé světové válce bylo německé obyvatelstvo nuceně vysídleno nejen z české, ale i ze slezské části Krkonoš, protože celé Dolní Slezsko připadlo Polsku. Nově přichozí polské obyvatelstvo pocházelo zpravidla z východních oblastí anektovaných Sovětským svazem, nebo se jednalo o bezzemky a malorolníky z centrálního Polska, takže nemělo ke Krkonošům žádný vztah. Pro další generace Poláků se však postupně i Krkonoše staly novými polskými horami a zapsaly se tak i do polské národní paměti.

Třetí, poslední blok knihy tvoří studie věnované filmové reflexi sledovaného tématu a možnostem jeho využití pro didaktické účely. **Jan Bárta** se ve svém textu zaměřuje na několik československých hraných filmů druhé poloviny šedesátých let, jejichž námětem byla druhá světová válka a stalinismus. Prezentuje snímky, jako např. *Ať žije republika*, *Kočár do Vídně*, *Zvony pro bosých*, *Všichni dobří rodáci*, *Nebeští jezdcí* a další, ve vztahu k pa-

měti domácí společnosti na traumatické události tehdy nedávné minulosti. Jednotlivé filmy, k jejichž ústředním sdělením patřil odlišný pohled na minulost, jsou dávány do souvislosti s prosazujícím se paradigmatem reformního komunismu, neboť revize domácího historického příběhu náležela rovněž mezi podstatné aspekty reformního hnutí. Interpretace minulosti sdělované filmy, jejich recepce ze strany dobové kritiky a obecný dobový diskurs o dějinách jsou ve studii komparovány s návštěvností filmů coby jedním z možných ukazatelů preference publika a míry možného ztotožnění diváků s nově prezentovaným narativem.

Iva Vachková seznamuje čtenáře s potenciálem míst paměti pro výuku dějepisu. V první části popisuje možnosti, které může využít učitel dějepisu k tomu, aby své žáky vedl k získání vztahu k místům paměti nejen v místě bydliště žáků, ale i na lokalitách vztahujících se k národní či mezinárodní minulosti. Druhou část textu tvoří praktický příklad výuky inspirované jedním konkrétním místem paměti v Liberci – Perlmannovou vilou v Údolní ulici. Jde o popis jedné vyučovací jednotky o časové dotaci 45 minut, jejímž cílem je připravit žáky na exkurzi k vile. Následující didaktický příspěvek **Alžbety Šniezko** je uvozen upozorněním na nesprávnost časté představy, že ohrožení demokratických hodnot patří již jen do učebnic dějepisu a vzpomínkové akce každoročně organizované například při příležitosti výročí ukončení druhé světové války jsou víceméně formální. Opak je podle ní pravdou. Hodnoty demokracie jsou přítomné pouze do té doby, dokud si je připomínáme a hlásíme se k nim, dokud existují v kolektivní i individuální paměti. Paměť vnímá jako databázi hodnot, se kterými se identifikujeme, nebo je naopak odmítáme. Na základě tohoto východiska se pak autorka jak teoreticky, tak i prakticky za pomoci konkrétních dokumentů věnuje možnostem výuky období druhé světové války, slovenského státu a holocaustu na základních a středních školách.

Součástí některých studií je ilustrační příloha s faksimiliemi dokumentů či fotografií. Za to, že umožnily jejich publikování – pomineme-li osobní archivy autorů – patří poděkování Archivu bezpečnostních složek, polskému Archivu nových spisů (Archiwum Akt Nowych), České tiskové kanceláři, Muzeu Slovenského národního povstání v Banské Bystrici, Národnímu archivu, Slovenskému národnímu archivu, Tiskové agentuře Slovenské republiky, Vojenskému ústřednímu archivu – Vojenskému historickému archivu, Vojenskému historickému ústavu Bratislava a Tomáši Černákovi, Ladislavu Postlerovi a Karlu Kochánkovi.

I.

**PROBLEMATIKA MÍST PAMĚTI
Z OBECNÉ PERSPEKTIVY**

Práce s místy paměti coby součástí „paměťových studií“

VOJTĚCH KESSLER

Je tomu už více než dvacet let, kdy se francouzská historička a socioložka Marie-Claire Lavabreová, vedoucí výzkumná pracovnice Národního centra pro vědecký výzkum (CEVIPOF-CNRS), ve svém článku *Usages et mésusages de la notion de mémoire* vyjádřila poněkud skepticky, možná i provokativně, k budoucnosti paměťových konceptů v humanitních vědách. „Od sedmdesátých let vede nadužívání pojmu ‚paměť‘ k jeho inflaci natolik, že někdy máme pocit, že bychom se bez tohoto pojmu spíše rádi obešli.“¹ Pravda, francouzští badatelé měli oproti těm českým, kteří se navíc mohli se skeptií Lavabre v širším měřítku seznámit až po dalších pěti letech prostřednictvím překladu Barbory Spalové v historiky spíše přehlíženém časopisu *Biograf*, několik desetiletí naskoku.² V našich končinách tak stále ještě vznikají projekty, probíhají konferenční setkání a publikují se kolektivní i metodologické monografie s tematikou paměti, přesněji historické paměti či obecně paměťových studií. A co více, velmi často se v úvodních pasážích knih, úvodních slovech a zdavicích na konferencích a v návrzích projektů zdůrazňuje mantra, že paměťové koncepce v humanitních vědách jsou konjunkturálním polem, zvoucím nové a nové badatele k orbě.

Jak je to možné? Po více než čtyřiceti letech od postulování bazálního pojmu „místa paměti“ se v našich končinách stále mohou koncepty a přístupy historické paměti tvářit jako atraktivní a novotou vonící lákadlo. Je to proto, že bychom skutečně jen zaspali a teď doháníme ztracené, zatímco nám unikají novější a aktuálnější koncepty? Jsou obecně debaty o roli míst

1 LAVABRE, Marie Claire: Usages et mésusages de la mémoire. *Critique Internationale*, 2000, č. 7, s. 48–57.

2 LAVABRE, Marie Claire: Užívání a zneužívání pojmu paměť. *Biograf*, 2005, č. 37, s. 57–67, viz <http://www.biograf.org/clanek.php?clanek=3703> (citováno k 16. 12. 2022).

paměti tváří v tvář internetové globalizaci společnosti na straně jedné a sociálnímu zapouzdřování na straně druhé vůbec ještě relevantní?³

Nebo právě naopak: čím více přicházejí stát a národ (coby entity dlouhodobě upevňující svoji legitimitu pomocí historické vědy) o svoje pozice, tím více se nabízejí jako určitá alternativa konkurenční „projekty“ (jako například paměť) čerpající z minulosti? Nejsou přeci jen ono postmoderní preferování individua, subjektivity a obecně pro mnohé konzervativnější badatele obtížně přijatelné fenomény jako postoje, pocity či reflexe coby nástroje analýzy, nakonec přeci jen odolnější než velké filozofické systémy, zhutnělá faktografie a zjevené pravdy národních master-narativů? Na všechny tyto otázky bezpochyby nenalezneme plnohodnotné odpovědi ani na stránkách následující kolektivní monografie, tím méně v řádcích této stati. Nicméně alespoň se zde pokusíme shrnout určitá úskalí spojená s analýzou míst paměti a obecně s potýkáním se s paměťovými studiemi.

Ty jsou samy o sobě rozkročené na plochy vícera dílčích oborů. Interdisciplinarita slouží mnohým badatelům jako atraktivní etiketa a akceptace módních trendů nejen obecně v humanitních vědách, ale především zcela přízemně v nejrůznějších projektových návrzích a žádostech o granty. Přitom se jedná spíše o multidisciplinaritu, soubor monologů navzájem zcela inkontaktních. Na druhou stranu všichni ti kulturní antropologové, sociologové, etnologové, filozofové, psychologové, literární vědci i znalci dějin umění se musejí potýkat s terminologickou zmatečností. Různorodost tradic myšlení v rámci těchto disciplín a odlišnost výzkumných cílů způsobují, že pojem paměť se používá odlišnými způsoby.⁴ Mnohdy jsou výstupy z oněch projektů jako metaforicky pojaté anekdoty: „Sejde se filozof, historik, psycholog atd. v baru a povídají si o paměti“. Důležité však pro nás nejsou terminologické definice samy o sobě, ale jejich použitelnost coby

3 K debatám o smysluplnosti historické vědy viz např. ŠUBRT, Jiří: Kým jsme a kam patříme? Dějiny versus paměť. *Dějiny a současnost*, 2015, č. 8, s. 10–12; RANDÁK, Jan: Historie v současném i budoucím veřejném prostoru. Úvahy o dějinách a paměti. www.forumhistoriae.sk, viz <https://www.forumhistoriae.sk/sk/clanok/historie-v-soucasnem-i-budoucim-verejnem-prostoru-uvahy-o-dejinach-pameti> (citováno k 16. 12. 2022); RANDÁK, Jan – NOVÁK, Aleš (eds.): *K čemu dnes humanitní vědy?* Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Togg, Praha 2008.

4 FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana: K otázce studia tématu paměti a města. In: *Paměť města. Obraz veřejné komemorace a historické zlomy v 19.–21. století*. Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Brno 2009, s. 15.

nástrojů vědecké analýzy.⁵ Pokud jsou napříč našimi texty a úvahami koherentní a dostatečně definované (v rámci oněch úvah či textů), můžeme tyto nástroje nazývat v podstatě jakkoli. Vlastně bychom si spíše mohli přiznat, že ona „neuchopitelnost“, nejen terminologická, ale vlastně také ontologická, je možná to, co na paměti a jejích derivátech intelektuály v dobrém slova smyslu dráždí, díky čemu je téma lákavé, a jak bylo shora naznačeno, považováno za „konjunkturální“.

Pro plnohodnotné etablování ve společenských vědách bylo třeba, aby se paměť stala sociálně podmíněným fenoménem, resp. aby byla tak chápána a pojímána. Musel být „objeven“ její kolektivní rozměr, sociálně kohezní vlastnosti. Bez nich byla jen hříčkou v rukou psychologů a filozofů, případně redukována do podoby mnemonického nástroje uchovávání liturgických textů. Tím, že byla uznána její role v utváření kolektivní identity, stala se paměť mimo jiné politickou záležitostí. I Norův původní projekt a s ním spojené vlastní definování míst paměti byl politicky konotován.⁶ Rozklíčovat tento aspekt lze jen tehdy, uvědomíme-li si dobový francouzský kontext. Místa paměti byla reakcí na dobovou francouzskou zkušenost, nikdy neměl jejich autor ambice vytvořit z nich tak výrazný konceptuální „vývozní artikl“, jakým se místa paměti stala.⁷ Nora ve svém konceptu nikdy nerefletoval pro středoevropský prostor běžný stav koexistence vícera národ-

5 HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In: HĚDLOVÁ, Lubomíra – ŠUSTROVÁ, Radka (eds.): *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014, s. 22.

6 Mínen vlivný koncept, jež představil v úvodu ediční řady *Les Lieux de mémoire*. Viz např. NORA, Pierre: *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations*, 1989, č. 26, s. 7–24 (česky jako NORA, Pierre. *Mezi paměti a historií*. In: MAYER, Françoise (eds.): *Politika paměti – antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 7–32.); NORA, Pierre. *Gedächtniskonjunktur*. *Transit*, 2002, č. 22, s. 18–31.

7 Z obdobných národních projektů, které si vzaly místa paměti za vzor, uveďme například: ISNENGI, Mario (eds.): *I luoghi della memoria: Strutture ed eventi dell'Italia unita*. Laterza, Roma 1997–1998; FELDBAEK, Ole (ed.): *Dansk identitetshistorie*. C. A. Reitzels Forlag, Kobehavn 1991–1992; WESSELING, Henk L. (ed.): *Plaatsen van Herinnering*. Bert Bakker, Amsterdam 2005; KMEC, Sonja – MAJERUS, Benoît – MARGUE, Michel – PEPORTE, Pit (eds.): *Lieux de mémoire au Luxembourg*. Luxembourg 2007; CSÁKY, Moritz (eds.): *Orte des Gedächtnisses*. Wien 2000; BRIX, Emil – BRUCKMÜLLER, Ernst – STEKL, Hannes (eds.): *Memoria Austriae: Menschen – Mythen – Zeiten*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien 2004–2005; NIVAT,

ních pamětí ve společně obývaném prostoru a dominantní připisování opačných znamének společně zažitým událostem. Proto místa paměti ve středoevropském regionu více rozdělují, než spojují.⁸

Pokusíme-li se vymezit kategorie všeho toho, co může plnit roli místa paměti, může se zdát, že seznam je bezbřehý. Jak původní Norova ediční řada, tak také patrně nejvlivnější derivát,⁹ německé Erinnerungsorte, jsou toho jen důkazem.

Za místo paměti můžeme považovat symbol, festivitu, pomník či památník, místo v kalendáři, rituál, hřbitov a mauzoleum, muzeum, lexikon, bojiště, událost, osobnost, budovu, toponymum, předmět, ale i produkt umění v obecném slova smyslu.¹⁰ Téměř se zdá snazší definovat, co místem paměti být nemůže. Zůstaneme-li omezeni na původní Norovo pojetí, místem paměti není takový objekt, u něž není naplněn jeden ze tří klíčových rozměrů: rozměr funkční, rozměr symbolický, a nakonec rozměr materiální.

Kupříkladu Literární archiv Památníku národního písemnictví je místo paměti zejména ve smyslu funkčním, většina z nás by také připustila jeho materiální rovinu (vedle budov, ve kterých se nachází, obsahuje i dotyčné hmatatelné archiválie), symbolická rovina atrofuje, nicméně existuje. Naproti tomu v případech s dominantní symbolickou složkou – například pamětního dne –, bychom mohli po jisté diskusi uznat za materiální rovinu ono hmatatelně určené místo v kalendáři, případně „rekvizity“ potřebné k festivitě, jež je s pamětním dnem spojena (např. transparenty k oslavám 1. máje).¹¹

Georges (eds.): *Les sites de la mémoire russe*, Paris 2007; FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen (eds.): *Deutsche Erinnerungsorte*. C. H. Beck, München 2001.

8 MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Vydavateľstvo VEDA, Bratislava 2019, s. 18.

9 CARCENAC-LECOMTE, Constanze: Pierre Nora und ein deutsches Pilotprojekt. In: *Steinbruch deutsche Erinnerungsorte Annäherung an eine deutsche Gedächtnisgeschichte*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2000, s. 22.

10 Ke klasifikaci a strukturaci viz SCHNEIDER, Ute: Geschichte der Erinnerungskulturen. In: *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt 2004, s. 262, passim.

11 HORÁK, Pavel: První máj. In: HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel – KESSLER, Vojtěch – MICHELA, Miroslav (eds.): *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v me-*

Lze správně namítnout, že takové závěry jsou spekulativní, minimálně diskutabilní. Pravda. Vlastnost, která mnohé konzervativněji laděné badatele bezpochyby dráždí, si naopak ti, již paměťové koncepty prosazují, hýčkají. Místa paměti ze své podstaty vyvolávají diskusi. Bez ní by nebyly možné. Jsou pluralitní, „nedefinitivní“, mají svoji nezanedbatelnou emocionální složku, mýtickou,¹² až metafyzickou. Vzpírají se objektivní kritické analýze. Jsou tedy vůbec hodny být předmětem bádání a výzkumu? Jistě. Jde totiž o produkty konstruktivistického pohledu na realitu par excellence. V případě toho celosvětově nejrozšířenějšího konstruktů lidského intelektu, jakými jsou čísla, by o tom nikdo nepochyboval. Přesto ani je nelze osahat, změřit či zvážít.

Jak tedy na ně? Jak s nimi pracovat? Je otázkou, zda jsou vůbec něčím, co existuje samo o sobě bez potřeby pozorovatele, nebo dokonce onoho symbolicky vyjádřeného konstruktéra, který by byl součástí stejné inerciální soustavy, nebo vznikají až v okamžiku, kdy na ně zamíříme pomyslné bodové světlo našeho výzkumu. Co víme jistě, je to, že nejsou metaforickým albem fotografií, které se nám dostalo do rukou.¹³ Uchovaná minulost v hypostazované podobě, navěky přístupná pro toho, kdo albem dokáže listovat (například archivář, genealog či historik), je metaforou, kterou si v souvislosti s místy paměti mnozí vypomáhají, navzdory tomu, že v těch nejzákladnějších parametrech selhává. Ani ten nejdokonalejší přístroj, který by dokázal uchovat čas podobně, jako se propisuje zvuk na magnetofonový pásek či výjev na fotografii, by nám jako úložiště paměti neposloužil. Byť pomůckou by byl hypoteticky zajímavou. Nicméně oním uložením paměti (chcete-li vzpomínky), ať už třeba v podobě sepsání textu či vysochání skulptury do pískovce, ještě místo paměti nevzniká. Je jen potencialitou, pobídkou pro budoucnost, pobídkou pro ty, co budou vzpomínat, paměť aktualizovat a zpřítomňovat ji, (znovu)utvářet. Pokud bychom tento aspekt nepřijali, celá minulost lidstva, vše, do nejposlednějšího detailu z toho, co

živálečném Československu. Academia, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i., Praha 2018 s. 219–266.

- 12 VOIGT, Rüdiger: Mythen, Rituale und Symbole in der Politik. In: VOIGT, Rüdiger (ed.): *Symbole der Politik – Politik der Symbole.* Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1989, s. 9.
- 13 Srov. KIRMAYER, Laurence J.: Landscape of Memory Trauma, Narrative, and Dissociation. In: ANTZE, Paul – LAMBEK, Michael (eds.): *Tense Past Cultural Essays in Trauma and Memory.* Routledge, London 1996, s. 176.

se odehrálo v dějinách, by utvářelo obří nezměrné místo paměti. Bez hierarchie, bez smyslu. Dějiny tedy samy o sobě místem paměti nejsou.

Přesto nelze nevidět evidentní disproporcionalitu v chronologickém vymezení témat při práci s místy paměti a obecně paměťovými studii. Příčinou tohoto stavu může být jistý sklon k preferování „moderních“ typů pramenů, jako například periodický tisk, orálně-historické prameny, popkulturní jevy, ústní tradice apod. To vše jsou zdroje, s nimiž je zvyklý pracovat spíše historik moderních či soudobých dějin. Tímto způsobem se témata vlastně sama implicitně vybírají. Na druhou stranu fenomény starších epoch mohou nabídnout delší „druhý život“ se svým patrně nejinspirovatивnějším typem (meta)pramene, kterým je samotná diskuse o dotyčném místě paměti.¹⁴

Každé místo paměti prochází třemi postupnými stádii, která můžeme zaznamenat a učinit z nich předmět analýzy. Částečně se v nich zrcadlí Norovo postulování zmíněných tří rovin. Prvním krokem je „zpřítomnění“, proces, při němž si určitý kolektiv uvědomí aktualizací potenciál minulého fenoménu. Následuje jeho „zpredmetnění“¹⁵ kdy je tento fenomén ukotven v nějakém hmatatelném médiu, ať už v literárním textu, bronzu či například pomocí uliční tabule.¹⁶ Pokud by u takového zpřítomnění ne následoval proces „užívání“ („fixace“), opět by ke vzniku místa paměti nedošlo. Pokud by literární text nikdo nečetl, na sochu se nikdo nedíval, případně do dané ulice nikdo nikdy nezavítal, o místo paměti by se nejednalo. To je sice zdánlivě triviální tvrzení, nicméně často se stává, že badatelé ne logicky seznamují čtenáře svých textů či posluchače na konferencích s „neznámým“, případně „zapomenutým“ místem paměti.

Obdobným problematickým bodem míst paměti je jejich užití coby korektora špatné minulosti. Společnost nemá sebemenší povinnost se omlouvat komukoli, kdo by se cítil povinen obhajovat jev, který se místem paměti nestal. Což samozřejmě neznamená, že by neměla místa paměti sloužit jako nástroje sebereflexe, sebeuvědomování, případně že by nenabí-

14 Srov. KESSLER, Vojtěch: Poražen v životě? Poražen po smrti? Josef Dürich jako místo paměti. In: DOUBEK, Vratislav – KVĚTOVÁ, Miroslava (eds.): *Josef Dürich, zapomenutý vítěz*. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha 2021, s. 197–207.

15 ASSMAN, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Errinerungskultur und Geschichtspolitik*. C. H. Beck, München 2006, s. 217.

16 HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2009, s. 194.

zela ozdravný účinek.¹⁷ Ať už prostřednictvím komemorativního vyrovnání se s traumatem či vinou, nebo na druhé straně zapomínáním prostřednictvím milosrdných vod řeky Léthé. Ne nadarmo se říká, že „*cesta do budoucnosti vede přes katastrofy minulosti*“.¹⁸ Není důležitý historický akt sám o sobě, podstatné je, jaký k němu jako reflektující a minulost aktualizující bytosti zaujmeme postoj. Veřejné debaty o historické paměti přinášejí šanci kritické sebereflexe. Historici se v nich snaží nehovořit o vině předků, ale o jejich zodpovědnosti.¹⁹ Upozorňují, že dnes nejsme zodpovědní za činy našich předchůdců, ale jsme zodpovědní za svoje postoje k těmto činům.²⁰ Ani historikové tak nejsou soudci dějin, nemají je opravovat a narovnávat staré křivdy, mají se maximálně snažit dějiny pochopit, interpretovat.

V tom jim právě mohou místa paměti ideálně posloužit. Ovšem nikoli jako předmět deskripce či jako prostý seismografický záznam diskontinuit druhého života. Badatel by měl při práci spíše mapovat (jedná se přeci jen o „místa“) významy, které jsou daným místům paměti přiřknuty v průběhu času různými kolektivy. Zkoumat způsoby, nástroje a zejména cíle „manipulace“, které jsou místa paměti ze své podstaty vystavena. Paměť i její místa nejsou měřitelná kritérii pravdivosti, ale jen tím, zda jsou či nejsou „úspěšná“, tedy zda udržují vzpomínku. A to nikoli ve smyslu statickém, ale ve smyslu potenciality.²¹

Obdobně jako shora uvedenou škálu dílčích oborů, jež se problematikou paměti zaobírají či minimálně se jí dotýkají, lze načrtnout i nesmírně širokou paletu konceptuálních obohacení a příspěvků do debaty reprezentované jednotlivými autory a jejich emblematickými texty. Na následujících řádcích se pokusíme předložit jistý výběrový (!) přehled kanonických teoretických konceptualizací paměti, ne snad pro potěchu těch, kteří se zabývají dějinami dějepiscectví, ale spíše jako jakousi inspirační bonboniéru. Mohli bychom začít u klasika teorie kolektivních představ a tím pádem

17 Např. KNIGGE, Volkhard – FREI, Norbert (eds.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. C. H. Beck, Bonn 2005, s. 472.

18 TORPEY, John: *Making Whole what Has Been Smashed. On Reparation Politics*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London 2006, s. 42.

19 MANNOVÁ, Elena: *Minulost jako supermarket*, s. 396.

20 FLAIG, Egon: Memorialgesetze und historische Unrecht. Wie Gedächtnispolitik die historische Wissenschaft bedroht. *Historische Zeitschrift*, 2016, roč. 302, č. 2, s. 303.

21 Srov. ASSMANN, Aleida: *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*, C. H. Beck, München 2007, s. 100.

i jednoho z předchůdců teorie kolektivní paměti Émila Durkheima.²² Henri Bergson poukázal na fakt, že na paměti se rovnocenně podílí minulost i současnost, a tudíž (znovu) vzpomínat znamená znovu se rozpomínat opakovaným tvořením.²³ Pilným žákem Durkheima a současně stejně pilným kritikem Bergsona byl otec konceptu kolektivní paměti, Maurice Halbwachs.²⁴ Tomu se velmi často dostává té cti, že představuje jakýsi prapočátek vyprávění o vzniku paměťových přístupů. Literární vědkyně Aleida Assmannová poukazuje na fakt, že hovoříme-li o paměti, máme na mysli dva odlišné fenomény. Na jedné straně je paměť jako „zásobárna“ (úložiště paměti, tzv. Speichergedächtnis, tedy rozsáhlý vzpomínkový materiál, který je k dispozici – v archivech, muzeích, knihovnách, místech paměti, v historických institucích.) Na straně druhé se nachází funkční paměť (tzv. Funktionsgedächtnis), která se váže na určitou skupinu, je selektivní, hodnotově vázaná, zapojená do procesu utváření smyslu a identit a orientovaná na přítomnost a budoucnost.²⁵ V souvislosti s paměťovými studii není možné opomíjet Jana Assmanna, a to nejen díky jeho paradigmatickému členění a hierarchizaci paměti na kulturní a komunikativní.²⁶ Christoph

22 DURKHEIM, Emile: *The Elementary Forms of the Religious Life*. Free Press, New York 1965.

23 BERGSON, Henri: *Matter and Memory*. Zone books, New York 1991.

24 HALBWACHS, Maurice: *The Collective Memory*, edited by Mary Douglas. Harper and Row, New York 1966.

25 Viz ASSMANN, Aleida: Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis – Zwei Modi der Erinnerung. In: PLATT, Kristin (ed.): *Generation und Gedächtnis, Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1995, s. 169–187; ASSMANN, Aleida: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, New York 2011 (česky jako ASSMANNOVÁ, Aleida: *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*. Karolinum, Praha 2018). Dále např. ASSMANN, Aleida: Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. In: EMDEN, Christian – MIDGLEY, David (eds.): *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500*. Peter Lang, Bern 2004, s. 19–37; ASSMANN, Aleida: Wie wahr sind Erinnerungen? In: WELZER, Harald (ed.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. De Gruyter, Hamburg 2001, s. 103–122.

26 ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Prostor, Praha 2001; ASSMANN, Jan: Erinnern, um dazuzugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit. In: PLATT, Kristin (ed.): *Generation und Gedächtnis, Erinnerungen und kollekti-*

Cornelissen se svým přístupem vzpomínkové kultury²⁷ navíc přidává jako plnohodnotný třetí typ – paměť kolektivní.²⁸ Do debaty v rámci paměťových studií ale přispívají i ti, kteří explicitně nepracují s pojmem paměť, ať už s jakýmkoli adjektivem – například Eric Hobsbawm a jeho koncept vynalézáných tradic²⁹ či Natalie Zemon Davisová, jež spojuje paměť s mikrohistorií a „dějinami zdola“.³⁰ S pamětí coby modulací traumatu pracuje Tzvetan Todorov.³¹ Svým způsobem se bez paměti neobejde ani Harald Welzer a jeho koncepce rodinné paměťové transmise.³² Další autoři natolik nosně a kriticky rozvíjeli (a rozvíjejí) úzce vymezený koncept míst paměti, že jsou jejich konceptuální transfery mnohdy analyticky přínosnější. Máme zde na mysli zejména projekt Etienna François a Hagena Schulzeho s názvem *Deutsche Erinnerungsorte*.³³ Temporální rozměr dodal se svým od-

ve Identitäten. Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1995, s. 51–75; ASSMANN, Jan: Communicative and Cultural Memory. In: ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar – YOUNG, Sara (eds.): *Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook*. De Gruyter, Berlin – New York 2008, s. 109–118.

27 Viz též SCHNEIDER, Ute: *Geschichte der Erinnerungskulturen*, s. 261.

28 CORNELISSEN, Christoph: Was heisst Erinnerungskultur Begriffe – Methoden – Perspektiven. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 2003, roč. 54, č. 10, s. 548–563; CORNELISSEN, Christoph (ed.) *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*. Klartext-Verlag, Essen 2005.

29 HOBSBAWM, Eric – TANGER, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.

30 Svůj koncept načrtla v úvodní studii speciálního čísla časopisu *Representation: ZEMON DAVIS, Natalie – STARN, Randolph*: Introduction. *Representations*, 1989, č. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory, s. 1–6.

31 TODOROV, Tzvetan: *Face à l'extrême*. Le Seuil, Paris 1991. Česky srov. TODOROV, Tzvetan: Zneužívání paměti. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 91–117; TODOROV, Tzvetan: Paměť před historií. In: *Tamtéž*, s. 33–46.

32 WELZER, Harald: *Můj děda nebyl nácek: Nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Argo, Praha 2010.

33 FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen (eds.): *Deutsche Erinnerungsorte*. O genezi projektu viz FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen, *Steinbruch deutsche Erinnerungsorte: Annäherung an eine deutsche Gedächtnisgeschichte*. Peter Lang, Frankfurt am Main 2000, s. 7–9.

vozeným pojmem Erinnerungstage do debaty Uwe Puschner.³⁴ Problém uzavřenosti míst paměti v rámci jednotlivých národně definovaných kolektivů, kulturních okruhů, a tudíž i historiografií se snaží překlenout koncepcemi transnacionálních míst paměti zejména Moritz Csáky³⁵ či nedávno Elena Mannová.³⁶ Snahy zakopat válečnou sekeru mezi pamětí a historií spojují texty Petera Burka³⁷ a Astrid Erllové.³⁸ Norovu přísnou dichotomii nahrazují tvrzením, že historie (a od ní odvozená historiografie) je spíše specifickou formou sociální, respektive kolektivní paměti.³⁹ Jiní autoři, jako například Michael Bentley,⁴⁰ naopak protiklad paměti a historie vyhrotili. Výčet by mohl pokračovat dále a dále a jen bychom s každým dalším jménem dávali za pravdu těm, kteří souhlasili s výše nastíněnou tezí o inflaci pojmu a konceptu. Stále také platí, že ne zcela se překrývající oborová pozice, ze které do diskuse o paměti vstupovali zmínění badatelé, s sebou při-

34 FRANÇOIS, Etienne – PUSCHER, Uwe (eds.): *Erinnerungstage. Wendepunkte der Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. H. C. Beck, München 2010.

35 CSÁKY, Moritz: Memory – Recollection – Difference Plurality and Heterogeneity as the Signature of Central Europe. *Acta Poloniae Historica*, 2012, č. 106, s. 127–154; LE RIDER, Jacques – CSÁKY, Moritz – SOMMER, Monika (eds.): *Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa*. Studienverlag, Innsbruck – Wien – München – Bozen 2002; CSÁKY, Moritz – STACHEL, Peter (eds.): *Die Verortung von Gedächtnis*. Passagen Verlag, Wien 2001; CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (eds.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období modern*. AEP, Bratislava 1996.

36 MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket*.

37 BURKE, Peter: *Variety kulturních dějin*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha 2006; BURKE, Peter: History as Social Memory. In: BUTLER, Thomas (eds.): *Memory. History, Culture and the Mind*. Blackwell, New York 1989, s. 97–113.

38 ERLI, Astrid: *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan, New York 2001; ERLI, Astrid: Cultural Memoery Studies: An Introduction. In: ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar – YOUNG, Sara (eds.): *Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook*. De Gruyter, Berlin – New York 2008, s. 1–15. ERLI, Astrid, Medien und Gedächtnis. Aspekte interdisziplinärer Forschung. In: RIPPL, Gabriele – FRANK, Michael C. (eds.): *Arbeit am Gedächtnis*, Für Aleida Assmann. Wilhelm Fink, München 2007, s. 87–98.

39 URBÁNEK, Vladimír: Historická věda a paměť. Dvojitý modus vztahování se k minulosti? In: ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti: J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*. Scriptorium, Praha 2014, s. 180.

40 Viz např. BENTLEY, Michael: *Modern Historiography. An Introducton*. Routledge, London 1999.

nášela nejen odlišnou terminologickou výbavu, ale také neujasněnou definici centrálního pojmu paměť.

Zajímavostí je, že obdobný boj o strukturaci a členění paměti při snaze ji jednoznačně definovat, popsat a roztrždit, Pierre Nora zcela vědomě opominul. Aniž by ji tedy vlastně definoval, odvážně paměť coby „agent provokátér“⁴¹ pasoval do role jakéhosi antipoda historie. Mimochodem, tento vleklý spor svým způsobem již dávno rozhodli staří Řekové, když z Mnemosyné, bohyně paměti, učinili matku Historie.⁴² Možná to byl právě tento krok, kterým snad ještě více než postulováním vlastních míst paměti, zahájil jednu z nevlivnějších a neplodnějších debat v humanitních vědách posledního půlstoletí.⁴³ Paměťový obrat lze dle našeho názoru směle zařadit do společnosti dalších obdobných paradigmatických změn (jako například lingvistický, prostorový,⁴⁴ narativní obrat), které v posledních desetiletích udržovaly společenské vědy a druhotně vlastně i společnosti samy ve smysluplné diskusi, v „pohybu“.

Ostatně je překvapivé, jak rychle také mnozí z historiků přijali termín „paměť“ do svého analytického instrumentáře, aniž by si pokládali nejen definiční otázky, ale také neprahli po odpovědích po vlastním smyslu užívání pojmu.⁴⁵ Tím jen přispěli k argumentům početné, byť heterogenní skupiny těch, kteří by se nejen „bez paměti nejraději obešli“, ale také těm, kteří jsou schopni podrobit ji konstruktivní kritice (například výtky, že místa paměti představují metaforické nekontextualizované bodové světlo na jevišti dějin, že přespříliš totalitarizují kolektiv jako cosi homogenního či že příliš optimisticky podtrhují stabilizační fenomény v dějinách a opo-

41 WINTER, Jay: Die Generation der Erinnerung. Reflexionen über den „Memory-Boom“ in der zeithistorischen Forschung. *Werkstatt Geschichte*, 2001, roč. 30, s. 5.

42 Viz LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Argo, Praha 2007, s. 79.

43 Byť je třeba připustit, že prvním, kdo postavil paměť a historii do protikladu, byl o téměř dvacet let před Norou Alfred Heuss (HEUSS, Alfred: *Verlust der Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959, s. 32–61).

44 „Obrat k prostoru, který se ve společenských vědách ohlásil paralelně s konjunkturou paměťových studií na sklonku 20. století a který zřetelně ukázal, že prostor není pouhý rámec inscenace paměti, nýbrž současně produkt mnemonických procesů“ IRA, Jaroslav: Topografie paměti. Reálná a imaginární místa kulturního vzpomínání. In: ŘEZ-NÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti: J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*, s. 347.

45 HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí v kontextu národní spopolitosti, s. 27.

míjejí krize a diskontinuity),⁴⁶ případně těm, kteří ji šmahem odmítají jako produkt prázdného teoretizování odtrženého od reality, rámované přísnými fakty. V neposlední řadě je z kritických postojů vůči paměti nutné zmínit ty, které poukazují na skutečnost, že pojem je pouhá náhražka pro starší, v rámci některých národních historiografií dostatečně etablované pojmy.⁴⁷ České dějepisectví není v tomto směru výjimkou.

Transfer konceptu míst paměti do českého prostředí probíhal, jak bylo shora řečeno, se značným zpožděním. Obdobně jako v jiných národních historiografiích byla adaptace značně ovlivněna stávajícími koncepty, které se reflexní rovinou a subjektivitou v rámci poznání minulosti zaobíraly ještě „před pamětí“. Pokud pomineme spíše sociologizující přístupy,⁴⁸ jako například symbolická jádra Miloše Havelky,⁴⁹ krystalizují tři konceptuální množiny. Jednu tvoří kanonická triáda historického povědomí, vědomí a poznání Miroslava Hrocha.⁵⁰ Zdeněk Beneš k této trojici přidává i historické nevědomí,⁵¹ čímž de facto připomíná vedle vzpomínání druhý, mnohdy opomíjený dialektický proces tvorby paměti, a sice zapomínání. Jistou tradici mají i dekonstruktivistické pohledy na český národní master-narrativ, které pracují s pojmem mýtus,⁵² ať už jde o známé práce Jiřího Raka,⁵³

46 KOSELLECK, Reinhart: Die Diskontinuität der Erinnerung. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1999, roč. 47, č. 2, s. 213–214.

47 OLICK, Jeffrey K.: Collective Memory. The two Cultures. *Sociological Theory*, 1999, roč. 17, č. 3, s. 334.

48 Pro přehled hlavních témat a přístupu sociologie paměti a vzpomínání viz OLICK, Jeffrey: *The Collective Memory Reader*. Oxford University Press, Oxford 2011.

49 HAVELKA, Miloš: Paměť a dějiny – soužití a vyhnání. *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2004, roč. 1, č. 1, s. 85–93; HAVELKA, Miloš: Gedächtnis und Geschichte, Zusammenleben und Vertreibung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, roč. 51, č. 1, s. 13–19; HAVELKA, Miloš: Poznání – paměť – identita a několik obecnějších úvah. *Dějiny – teorie – kritika*, 2007, roč. 4, č. 2, s. 256–268; HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001.

50 HROCH, Miroslav: *Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti*, s. 21–55.

51 BENEŠ, Zdeněk: *Historický text a historická kultura*. Karolinum, Praha 1995.

52 Viz RANDÁK, Jan: O národních příbězích. In: URBAN, Otto – ŘEPA, Milan (eds.): *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Historický ústav AV ČR, Praha 2008, s. 150.

53 RAK, Jiří: *Bývali Čechové... : Historické mýty a stereotypy*. Nakladatelství H&H, Praha 1994.

Petra Čorneje⁵⁴ či Vladimíra Macury.⁵⁵ V německém prostředí se z marxistické historiografie vydělily směry, které operovaly s pojmem *Nachleben*, který do českého prostředí přešel jako „druhý život“ (a nikoli jazykově přesnější „život po životě“).⁵⁶ Tady můžeme jmenovat opět Jiřího Raka či Víta Vlnase⁵⁷ a další. Zajímavé přitom je, že ačkoli všechny tři skupiny se bez pojmu „paměť“ obejdou, pouze první dva diverzifikují dva krajní póly historické zkušenosti tak, jak to v případě paměti a historie učinili například Nora či Halbwachs.

Naproti tomu práce Zdeňka Hojdy a Jiřího Pokorného⁵⁸ či Eduarda Maura⁵⁹ se proti paměti a místům paměti nejenže nevymezovaly, ale v jistém smyslu jim (v nestejně míře) otevíraly cestu. Paměť (společně se svými místy) pak mnohem úspěšněji než v historii samé kolonizovala českou historickou sociologii (práce Jiřího Šubrta a jeho spolupracovníků)⁶⁰ či literární historii⁶¹ (ať už práce kolektivu kolem Lenky Řezníkové⁶² či kritická an-

54 ČORNEJ, Petr: *Lipanské ozvěny*. Nakladatelství H&H, Praha 1995.

55 MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu*. Nakladatelství H&H, Praha 1995; MACURA, Vladimír: *Český sen*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998.

56 OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu druhého života. *Dějiny – teorie – kritika*, 2004, roč. 1, č. 2, s. 269–280. „Metafora druhého života se přitom zakládá na hluboce archaickém pojetí paměti jako fama, tedy víry v přetrvávání lidského života ve slávě, jež trvá i po smrti.“ SMYČKA, Václav – ANTOŠÍKOVÁ, Lucie: Paměť v Čechách. In: KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, Praha 2015, s. 35.

57 VLNAS, Vít: *Jan Nepomucký – Česká legenda*. Mladá fronta, Praha 1993.

58 HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Paseka, Praha 1996.

59 MAUR, Eduard: *Paměť hor*. Havran, Praha 2006.

60 ŠUBRT, Jiří: Kým jsme? A kam patříme? Dějiny versus paměť. *Dějiny a současnost*, 2015, roč. 37, č. 8, s. 12; ŠUBRT, Jiří: Sociální paměť a sociologický výzkum. *Soudobé dějiny*, 1995, roč. 2, č. 2–3, s. 269–280; MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří: *Kolektivní paměť: k teoretickým otázkám*. Karolinum, Praha 2014.

61 Ústav české literatury AV ČR zaštiťuje od konce roku 2012 tým „pro studium paměti a traumatu v literatuře“. Tento tým uspořádal v roce 2012–2013 přednáškový cyklus „Paměť a trauma v literatuře“, který zahájila jedna z hlavních teoretiček tohoto oboru Aleida Assmannová. Výsledkem je pak níže zmíněná antologie Alexandra Kratochvile a Václava Smyčky.

62 ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*.

tologie Alexandra Kratochvila a Václava Smyčky).⁶³ Návrhy na správný „provoz“ míst paměti v klasické historické vědě opakovaně předkládal Milan Hlavačka ve svých metodologických úvodech několika kolektivních monografií.⁶⁴ Ne vždy si ale autoři jednotlivých statí vzali jeho slova k srdci. A nejen slova Hlavačkova, ale obecně kohokoli z výše nastíněné plejády teoretiků. Na obranu českých historiků ovšem dodejme, že zmiňované přístupy, které paměť substituují, byly vlivné a kanonické. Výsledkem jsou pak případové studie, začasťe regionálně zaměřené, které sice používají paměťové pojmosloví, ale popisují objekty, u nichž je splnění Norových podmínek minimálně sporné. Razantně rozbít český národní příběh se konceptu míst paměti prozatím nepodařilo, byť cesty již naznačeny byly.⁶⁵

Právě na redefinování národních příběhů a v druhém plánu i identit jsou místa paměti nástrojem ideálním. Identita je totiž v první řadě možná pouze v národním kontextu. Také paměť a vzpomínky, které jsou pro konstituci identity obzvláště důležité, jsou nyní využívány národně. Prostřednictvím školní výuky, veřejných demonstrací a oslav, výročí nebo v neposlední řadě vztyčování pomníků je vzpomínání na minulost národně instrumentalizováno.⁶⁶ Každý kolektiv si buduje vlastní vyhovující minulost, není to nic „nekalého“. Každá kolektivita v dějinách (včetně národních států) touží po vyhovující podobě vlastní minulosti, jež současně představuje oprávnění k různým společenským a politickým krokům a rozhodnutím. Společně sdílená minulost (dodejme srozumitelná, hodnotově akceptovatelná) je jedním ze dvou funkčních pilířů, na kterých jednotlivé identity stojí. Pracovně jsme si onu architektonickou metaforu označili jako N+N

63 KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, Praha 2015.

64 HLAVAČKA, Milan: Místa paměti a jejich postavení v historickém a společenském „provozu“. In: *Místa paměti česko-německého soužití*. Antikomplex, Praha 2011, s. 19; HLAVAČKA, Milan: Ztráta historické paměti v důsledku umělého přejmenování krajiny. In: *Kulturní krajiny a identity podél česko-rakouských hranic – 60 let EU*. Europa Brücke Raabs, Raabs 2013, s. 86–95.

65 Např. ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba (eds.): *Česká paměť: národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014.

66 CSÁKY, Moritz: *Memory – Recollection – Difference Plurality and Heterogeneity as the Signature of Central Europe*.

koncepti.⁶⁷ Národní příběh, pilíř Narativ, je pro potřeby společnosti stále znovu a znovu mobilizován a dle aktuálně platných pravidel a hodnot přetvářen.⁶⁸ Ona pravidla a hodnoty pak představují druhý pilíř, nazývejme jej pilíř Norem. Pro oba je paměť esenciální. Ani jeden by bez vzpomínání a zapomínání nebyl schopen identitu symbolicky „udržet“. Jak pregnantně vyjádřil Anthony D. Smith: „*No memory, no identity, no identity, no nation.*“⁶⁹ Takto pojatá identita ovšem trpí určitou totalitou a komplexitou. Jistě, národní paměť má monolitickou strukturu,⁷⁰ je sociálně kohezní. Cizí minulost vnímáme jako marginální, zejména proto, že neodpovídá na „naše“ otázky.⁷¹ Jednotlivé studie o místech paměti společenství, k němuž nenáležíme, tak jsou pro nás čtenáře jako fotky z dovolených, na kterých jsme nebyli. Pobavíme se, poučíme, ale o sobě se nedozvíme nic. V tom by nám měla být „naše“ místa paměti naopak nápomocna. Výzvy k pamatování musí mít smysl, účel.⁷² Současně postrádají legitimitu, pokud není upřesněno, k čemu bude daná paměť sloužit, tj. jak se jí bude využívat.

My všichni, coby členové určitého společenství, jsme sice sami nositeli stop minulosti, aniž bychom si to uvědomovali, nicméně paměť kolektivu určitě není tvořena pouhým součtem privátních pamětí.⁷³ Není ani produktem nějakého podvědomého konsenzu a symbolického vyjednávání.⁷⁴

67 Srov. ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*, s. 10.

68 KNAPP, Steven: *Collective Memory and the Actual Past. Representations*, 1989, roč. 26, Special Issue Memory and Counter-Memory, s. 123.

69 SMITH, Antony D.: *Memory and Modernity. Reflections on Ernest Gellner's Theory of Nationalism. Nations and Nationalism*, 1996, č. 2–3, s. 383.

70 Cit. dle: ASSMANNOVÁ, Aleida: *Od kolektivního násilí ke společné budoucnosti. Čtyři modely, jak zacházet s traumatickou minulostí*. In: KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, Praha 2015, s. 249.

71 KNAPP, Steven: *Collective Memory and the Actual Past*, s. 131.

72 Státy i národy mobilizovaly své historie. Začaly objevovat svá dějinná dědictví a jejich prostřednictvím samy sebe a velmi často též i smysl svých dějin, jenž danému kolektivu říkal, kým skutečně je, jaké je jeho poslání a budoucí směřování.

73 „*Paměť míst je paměť, která patří spíše světu, jehož jsme součástí, než nám.*“ CSABA, Szaló: *Paměť míst. Kulturní sociologie vzpomínání*. Masarykova univerzita, Brno 2017, s. 12.

74 Místa paměti coby předmět nikoli konsenzu, ale naopak konfliktu viz ŘEZNÍK, Miloš: *Paměť a identita v regionálním kontextu*. In: HĚDLOVÁ, Lubomíra – ŠUSTRO-

Naopak je postulována konkrétními lidmi, konkrétními aktivitami a za pomoci konkrétních nástrojů. Jak potom může být něco jako „národní paměť“, připustíme-li onu výtku o přílišné generalizaci, monolitizaci a homogenizaci? Čí je tedy paměť? Kdo má nárok pamatovat? Vybírat? Vlastnit?⁷⁵ To jsou otázky, které si stále znovu a znovu kladme nejen při každé nové iniciativě směřující kupříkladu k opětovnému postavení pomníku, ale také při každé naší vlastní analýze, při psaní studie, u níž se hrdě přihlásíme ke konceptu míst paměti.

Jak tedy pracovat, abychom se vyhnuli přespřílišné deskripci a současně byli schopni se na zvolený paměťový objekt dívat pohledem mimo inerciální soustavu? A jsme toho vůbec schopni? Klíčem je ona zmíněná dekonstrukce, odhalování vrstev (nánosů) v reflexích a interpretacích oněch objektů. Ovšem pozor, místa paměti nenajdeme v průsečíku pohledů jednotlivých skupin rozložených v čase, prostoru a napříč společnostmi jako celku na ně.⁷⁶ Naopak. Od míst paměti můžeme zaměřit své pohledy na tyto skupiny, na tyto epochy, na tyto oblasti. Místa paměti totiž mnohem více vypovídají o těch, kteří vzpomínají, než o těch, na něž je vzpomínáno. Stále mějme na zřeteli, že místa paměti jsou v první řadě konstrukty a v řadě druhé (kognitivní) metafory. Pokud s nimi budeme pracovat pouze jako s teoretickým štítem bez toho, aniž bychom k analýze využili i další přístupy, nikdy se nám nepodaří materií produktivně uchopit a sledovat tak způsob jejího společenského zvyznamňování.⁷⁷ Nepřeceňujme také přitažlivost a konjunkturálnost míst paměti, ale raději je využijme pro civilizační, všelidské a obecně mravní cíle.

VÁ, Radka (eds.): *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014, s. 59–80.

75 Viz např. MANNOVÁ, Elena: *Minulost jako supermarket?*, s. 306.

76 Srov. ASSMANN, Aleida: *Geschichte im Gedächtnis*.

77 ŘEZNÍKOVÁ, Lenka: Komenský jako místo paměti. Společensví – instituce – média. In: ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti*, s. 14.

II.

**MÍSTA PAMĚTI
V PŘÍPADOVÝCH STUDIÍCH**

Pamätníky Sovietskej armády po roku 1989 v Československu

PETRA HUDEK

Cyklický charakter politickej moci je často sprevádzaný výraznou symbolickou rekonfiguráciou verejného priestoru. Táto reštrukturalizácia sa prejavuje v dvoch základných smeroch: v odstraňovaní ikonických reprezentácií spojených so zvrhnutým režimom (ikonoklazmus) a v následnej výstavbe nových symbolov, ktoré signalizujú nástup nového politického a spoločenského poriadku. Každé novo nastupujúce vládnuce zoskupenie, ako aj nastolenie nových spoločenských hodnôt, sa angažujú v tomto symbolickom akte búrania a budovania, pričom ich hlavným cieľom je eliminovať legitimitu predchádzajúceho režimu a umocniť vlastné postavenie. Slovenský historik Lubomír Lipták tvrdí, že „[...] každá nová viera, názor, ideológia a moc si novozískaný priestor vykolíkuje“.¹ Koniec komunistických režimov vo verejnom priestore v krajinách východnej Európy intenzívne zarezonoval. Zmeny, v niektorých prípadoch neodvratné, sa týkali aj pamätníkov, najmä tých, spojených s komunistickým režimom. Tento text sa venuje pomníkom Sovietskej armády² a ich situácii a postaveniu po roku 1989, po zmene politického režimu. Práca je rozdelená do piatich na seba nadväzujúcich častí. V prvej časti sa pozornosť upriamuje na spoločenskú zmenu po roku 1989 a viditeľné prejavy vo verejnom priestore. Druhá časť sa venuje konkrétne odstraňovaniu, resp. ničeniu pomníkov odkazujúcich na zásluhy Sovietskej armády. Na ňu nadväzuje úzko súvisiaca téma ich premiestňovania, v niektorých prípadoch na iné, menej významné miesto alebo uskladnenia do skladov. Posledné dve časti poukazujú na stále živú problematiku symbolov a informačných tabúl. Cieľom tejto práce je bližšie priblížiť historický, politický a spoločenský aspekt najpočetnejšej skupiny

1 LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Kalligram, Bratislava 2011, s. 313.

2 V texte narábam s pojmom „Sovietska armáda“ resp. hovorím o vojakoch Sovietskej armády. Červená armáda bola v roku 1946 premenovaná na Sovietsku armádu. Rovnako, oficiálne názvy pomníkov a pamätníkov nesú názvy ako pamätník „sovietskych vojakov“, „Sovietskej armády“, „sovietskych osloboditeľov“, „sovietskych hrdinov“.

pamätníkov pripomínajúcich udalosti druhej svetovej vojny v českom a slovenskom prostredí po roku 1989, pomníkov Sovietskej armády.³

Verejný priestor po roku 1989

K dôležitým a signifikantným krokom, ktoré sprevádzali pád komunistického režimu, patrilo aj zrušenie ústavného článku o vedúcom postavení jednej strany v novembri 1989. Požiadavky zamerané na odstránenie dovtedajšieho politického systému sa vizuálne zhmotnili aj vo verejnom priestore. K masívnemu odstraňovaniu s tým spojených symbolov začalo dochádzať už začiatkom decembra 1989. Medzi prvé patrili najmä komunistické heslá a päťcípce hviezdy, ktoré sa nachádzali na priechodoch alebo vrchole budov.⁴ Táto expresívna kampaň samotných občanov predznamenávala túžbu po prerušení väzieb so starým režimom. Súbežne s rôznymi politickými heslami a znakmi, ktoré postupne mizli z československých ulíc, sa do pozornosti verejnosti dostali aj pomníky a pamätníky pripomínajúce komunistický režim. Za najsilnejšiu fázu eliminácie sôch z podstavcov možno považovať obdobie koncom roka 1989 a začiatkom roku 1990. Nežná revolúcia nepriniesla so sebou iba nutnosť kritickej reflexie historickej pamäti, ale aj akútnu potrebu starostlivosti o fyzickú podobu verejného priestoru. Takmer všetky pamätníky, busty a pamätné tabule odkazujúce na historické udalosti alebo významné postavy, ktoré vznikli v období komunistického politického systému, prešli postupným etickým a morálnym prehodnocovaním. K najčastejšie odstraňovaným patrili pomníky komunistických predstaviteľov – Lenina a Gottwalda. Akým spôsobom sa však nahliadalo na pamätníky odkazujúce na historické momenty druhej svetovej vojny? Čo sa stalo s pamätníkmi Sovietskej armády po roku 1989?

Pamätníky Sovietskej armády oslavovali hrdinstvo vojakov a zásluhy Sovietskeho zväzu na oslobodených územiach v strednej a východnej Eu-

3 Štúdiá vznikla v rámci projektu APVV-20-0526 Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848–1993 a projektu VEGA č. 2/0014/23 Transfer ideí a cezhraničné migrácie v rozdelenom svete: aktéri a štruktúry. Spoločnosť v Československu v období štátneho socializmu riešených v Historickom ústave SAV.

4 Pozri obrazovú prílohu, s. 51 hore.

rópe. Pád komunistického režimu znamenal oslabenie politických, ekonomických a kultúrnych spojení postkomunistických krajín so Sovietskym zväzom. V tomto ponímaní by tak pamätníky odkazujúce na Sovietsku armádu mali pri prehodnocovaní prísť na rad ako prvé. Tieto objekty sa síce stávali predmetom diskusií, či majú byť odstránené alebo ponechané vo verejnom priestranstve, no nikdy nedošlo k jednoznačnému konsenzu v otázke ich ďalšieho osudu. Rozdielne postoje zaujali aj jednotlivé postkomunistické krajiny. V Československu znamenali pamätníky odkazujúce na druhú svetovú vojnu skôr marginálnu tému, ktorou sa netreba príliš zaoberať. V tomto období Československo úlohu Sovietskej armády nespochybňovalo. Výnimku tvorili západné časti českého územia od tzv. demarkačnej línie a niektoré regionálne aspekty, ako napr. polemiky týkajúce sa oslobodzovania hlavného mesta Prahy. Komunistický režim odkaz druhej svetovej vojny vyprázdnil natoľko, že o túto tému nikto neprejavoval záujem. Až oveľa neskôr sa začalo v súvislosti so Slovenskom hovoriť o masívnom podiele rumunskej armády na oslobodení jeho územia a nedocenenom podiele československého armádneho zboru.

Diskusie okolo komunistických ikon prebiehali hlavne na regionálnej úrovni a týkali sa najkontroverznejších pamätníkov v danom meste. Málokedy sa stredobodom diskusie stávali pamätníky venované druhej svetovej vojne. Pozitívne vnímanie odkazu druhej svetovej vojny v (česko)slovenských dejinách bolo na Slovensku umocnené aj prepojením na Slovenské národné povstanie. Pri debatách o osude pamätníkov bola preto smerodajná najmä lokálna pamäť skutočných bojov a významných miest druhej svetovej vojny. Druhým faktorom, ktorý priamo ovplyvňoval osud podobných objektov, bolo stranícke zastúpenie v jednotlivých mestských a obecných zastupiteľstvách. O bytí či nebytí pomníkov a tabúľ rozhodovali samotné mestá, ktoré prostredníctvom mestských podnikov a organizácii realizovali svoje uznesenia. Podnety prichádzali od občanov a rôznych spolkov. Pokiaľ ide napr. o bratislavské ulice, v rámci zisťovania reálneho prehľadu o existujúcich dielach vykonal v roku 1991 PAMING (Mestský investor pamiatkovej obnovy v Bratislave) revíziu, pri ktorej boli na žiadosť majiteľov budov odstraňované aj pamätné tabule. Z desiatich demonstovaných tabúľ dve pripomínali umiestnenie nemocnice Sovietskej armády a jedna sa týkala sovietskej transfúznej stanice. V tom istom roku vydalo Ministerstvo kultúry stanovisko k zrušeniu statusu kultúrnej pamiatky pre celkovo 55 kultúrnych a historických objektov, nachádzajúcich sa na

území Bratislavy. Zo zoznamu kultúrnych pamiatok bolo vyškrtnutých celkovo 10 tabúl a 12 pomníkov odkazujúcich na Sovietsku armádu. Takmer všetky ostatné, u ktorých bol zrušený status kultúrnej pamiatky, pripomínali predstaviteľov komunistického režimu, alebo samotnú stranu. Na zozname pamiatok, ktoré z neho mali byť vyňaté, a tých, čo v ňom mali aj naďalej figurovať, pracovala hneď od roku 1990 skupina vedená Pamiatkovým úradom. Z celkovo 2500 kultúrnych objektov na území Slovenska si status kultúrnej pamiatky nezachovalo 1100 pomníkov a pamätných tabúlí. Neznamenalo to však, že predmetný objekt mal byť automaticky odstránený, zmenil sa iba jeho právny status. O odstránení, ponechaní, alebo vybudovaní nového pomníka rozhodovali obce a mestá bez zásahu Pamiatkového úradu.

Odstraňovanie pamätníkov Sovietskej armády

Podľa všetkých doterajších zistení boli na území Československa prípady úplného zničenia pamätníkov venovaných Sovietskej armáde len ojedinelé. Po roku 1989 sa pristupovalo k presunom pamätníkov na iné miesto. Monumentálne pomníky bolo v porovnaní s tabuľami oveľa ťažšie rozbiť. Často sa však stávali terčom emotívnych aktivít počas nežnej revolúcie, podobne ako tomu bolo po 21. auguste 1968, kedy sa ich oprava a znovuosadenie stali symbolom postupujúcej normalizácie. Odstraňovanie, resp. ničenie pomníkov Sovietskej armády sa najviac dotklo českých území na tzv. demarkačnej línii, ktoré oslobodila americká armáda. Napriek faktu, že do niektorých miest sa Sovietska armáda nedostala ako prvá, alebo do nich vôbec nevtkročila, boli na ich území počas minulého režimu postupne vybudované pamätníky na počesť sovietskych vojakov.

Príkladom je pomníkové zobrazenie sovietskeho vojaka v pohraničnej časti západných Čiech, v meste Aš. Odstránená socha červenoarmejca nebola prvým objektom zdobiacim malý parčík v meste. Po druhej svetovej vojne vznikol v roku 1949 pamätník venovaný vojakom Sovietskej armády na mieste presunutého pomníka ašských občanov, padlých vo vojnách 1848–1918. Keďže mesto Aš tvorili najmä obyvatelia nemeckého pôvodu, tento pomník sa stal pre novousadlíkov nepríjemnou pripomienkou. Počas augustovej okupácie v roku 1968 bola povojnová socha kompletne zničená a zostal po nej len podstavec s ťažko čitateľným venovaním. Avšak ešte

v máji 1968 došlo k spontánnemu premenovaniu „sovietskeho vojaka“ na pomník padlých: „*doposud se říkalo pomník Rudoarmějcům. Přejmenování tohoto pomníku bylo provedeno plným právem, vždyť naše město neosvobodila Ruská armáda, ale armáda USA a tak čest padlým patří všem.*“⁵ Po augustovej invázii vyrchávala eufória uvoľňovania z predošlého roku len postupne. Na 50. výročie vzniku Československa stihlo mesto na mieste bývalého sovietskeho vojaka odhaliť nový pomník. Niesol názov „Pomník obětí“, s neutrálnym nápisom „*Na věčnou památku všem, kteří položili své životy za naše osvobození 1938–1945*“. O pár mesiacov neskôr však putoval na cintorín k odstránenému predvojnovému pomníku. V nasledujúcich rokoch pribudla na jeho pylóne červená hviezda a miestni komunisti ho tak mohli ďalej využívať v rámci májových osláv oslobodenia. Vyplnenie prázdneho miesta v parčíku sa podarilo mestu až v roku 1972, kedy bol na deň Pohraničnej stráže slávnostne odhalený ďalší pomník sovietskeho vojaka. Počas kladenia vencov k novej soche vojaka Červenej armády a po emotívnych prejavoch apelujúcich na neutíchajúce priateľstvo a bratstvo medzi československým a sovietskym ľudom, bolo za účasti československej vlády vypustených 250 holubíc. V roku 1990 došlo napokon k demontáži aj tohto pomníka. Rada mesta rozhodla o jeho umiestnení do lapidária ašského múzea, kde na jeho záhrade odpočíva dodnes.⁶ Lokality v parku prestala byť centrom zápolenia politických reprezentácií a na základe požiadaviek občanov bola upravená na svoj pôvodný účel, teda na oddychovú zónu.

Odstraňovanie pomníkov s odkazom na Sovietsku armádu sa týkalo predovšetkým monumentálnych upomienok vybudovaných v 60. rokoch, pomníkov-tankov. Tanky predstavovali zhmotnené spomienky na rok 1968 a normalizačné obdobie v Československu. Z týchto dôvodov sa stal po roku 1989 terčom nespokojnosti občanov aj sovietsky tank T-34 v Hradci Králové.⁷ Prvé požiadavky na jeho odstránenie zarezonovali po odstránení dvoch kontroverzných sôch v meste, Lenina a Gottwalda. Povolenie na demontáž jednohlasne odsúhlasili poslanci začiatkom roka 1991. Vtedajší primátor Martin Dvořák sa snažil obhájiť stanovisko mesta v lokálnom časopise *Hra-*

5 *Městský úřad Aš*, Kronika města Aš, Rok 1968, Květen, poznámka „1. máj“, s. 14. Kronika mesta je dostupná aj online, pozri: <https://www.muas.cz/kroniky/ms-26486> (citované k 5. 6. 2023).

6 Pozri obrazovú prílohu, s. 51 dole.

7 Pozri obrazovú prílohu, s. 52 hore.

decký kurýr. Predmetný tank, stojaci na podstavci, označil za falzifikát historickej pamäti: „K boření pomníků mám, upřímně řečeno, i já odpor. Nicméně sdílím jednotný názor všech 13 členů rady města, že právě tenhle pomník jednoduše hyzdí architektonicky mimořádně zajímavý prostor v centru města, a za druhé se jedná o několikanásobnou historickou falzifikaci.“⁸ Primátor neprejavil strach o navýšenie finančných nákladov a zaťaženie mestskej pokladnice, ktoré by prípadné presunutie tanku spôsobilo. Kontroverzný objekt totiž mienil predať do zahraničia a zo získaných finančných prostriedkov uhradiť nielen demontáž, ale aj osadenie nového diela v lukratívnej časti mesta. Tank nachádzajúci sa na podstavci v centre mesta bol podľa jeho názoru predchodcom a „otcom“ tankov, ktoré okupovali Československo po roku 1968.⁹ O pár dní sa snažil primátorovu obhajobu posilniť aj jeho námestník, ktorý vo svojom článku sponchyboval autenticitu a dôležitosť vojnového predmetu, ktorý bol krátko po vojne ponechaný v uliciach mesta a slúžil najmä pre hrajúce sa deti: „Jsem přesvědčen, že odstranění tanku a zbudování prostého, ale důstojného pomníku obětím boje za naši samostatnost a svobodný život není v žádném případě snižováním vojenského významu armád protihitlerovské koalice.“¹⁰

Odpor k zamýšľanému plánu demontáže tanku a jeho výmeny za nový objekt prejavila miestna organizácia komunistickej strany v Hradci Králové. Jej členov zarazila skutočnosť, že rozhodnutie bolo urobené bez konzultácie so širšou verejnosťou a nebolo prerokované ani v novozvolenom zastupiteľstve mesta. Žiadali opätovné zváženie odstránenia pamätníka, a to, aby sa jeho premiestnenie uskutočnilo iba v prípade najnutnejších urbanistických dôvodov. Zdôraznili pri tom úlohu Sovietskej armády a význam druhej svetovej vojny: „Osvobození Hradce Králové v květnových dnech roku 1945 vojsky 6. armády je historický fakt, který nelze slučovat a dávat do souvislosti s akcemi Sovětské armády v roce 1968. Památník zůstává symbolem ukončení druhé světové války, symbolem osvobození našeho města od neblahé fašistické okupace.“¹¹ Na text komunistov a iných rozhorčených občanov reagoval primátor vo svojom ďalšom vyjadrení: „Těm, pro které je zmíněný

8 DVOŘÁK Martin: Primátor o tanku. *Hradecký kurýr*, 19. 2. 1991, č. 8, s. 2.

9 Pozri obrazovú prílohu, s. 52 dole.

10 HOVORKA Václav: Tank ano – tank ne. *Východočeský večerník*, 25. 2. 1991, č. 9, s. 3.

11 Členovia ZO KSČ č. 53 Hradec Králové: Causa Tank. *Hradecký kurýr*, 26. 2. 1991, č. 9, s. 3.

tank zejména symbolem jejich krásného mládí a budování socialismu, a proto se nemohou smířit s jeho odstraněním, sice rozumím, ale obávám se, že se s nimi neshodnu ani podruhé. Jsem však šťasten, že dnes máme právo prezentovat i zcela rozdílné názory, což pod hlavními sovětských tanků možné nebylo.“¹² Reakciu členov komunistické strany odsudzoval tiež čitateľ, ktorý pochyboval o morálnom práve komunistov sa k danej veci vôbec vyjadrovať. Podľa jeho názoru niekoľkí z nich v minulosti sami dávali príkazy na likvidáciu sôch a pomníkov venovaných T. G. Masarykovi a iných pripomienok na prvú Československú republiku: „*Ano, soudruzí, památníky jste měli stavět hrdinům a nikoliv tanku, který na území našeho města přijel až po skončení války.*“¹³

V máji 1991 zorganizovali traja mladí architekti umelecký happening na podporu činu Davida Černého, ktorý tank v Prahe natrel na ružovo. Sympatie prejavili natrením seba, neskôr auta a makety tanku, ktorý stál na streche auta, ružovou farbou. Svoj čin argumentovali nasledovne: „*Chceme-li uctít oběti minulých válek, učinme to pietně na místech obřadných. [...] Kdo by si přál, aby nad našimi hlavami čněla děla a kovové beztvary připomínaly zabijení člověka?*“¹⁴ Občania, ktorí nesúhlasili s odstránením tanku z jeho pôvodného miesta, zorganizovali podpisovú akciu. Petíciu podporilo a podpísalo okolo 3 000 nespokojných obyvateľov Hradca Králové. V máji 1991 dostal mestský úrad oficiálne potvrdenie od Ministerstva kultúry, ktorým pamätníku zrušilo status kultúrnej pamiatky: „*Podle objektívního výkladu historických událostí osvobozování Hradce Králové i s přihlédnutím ke konkrétním osudům exponovaného tanku nejde o důstojný pomník obětem 2. sv. války. Jeho zapsání do seznamu kulturních památek bylo provedeno z politických důvodů.*“¹⁵ Napriek niektorým prejavom odporu dňa 5. júna 1991 miestna firma najatá mestom zložila tank z podstavca pomocou autožerjavu a postarala sa o jeho následné naloženie na kamión. Keďže sa na odpredaj tanku nepodarilo zohnať žiadneho kupca (jeden z potenci-

12 DVOŘÁK Martin: Ještě jednou o tanku. *Hradecký kurýř*, 12. 3. 1991, č. 11, s. 3.

13 Názor čitateľa Miroslava Suchého: Causa tank na pokračování – Causa tank na pokračování. *Hradecký kurýř*, 12. 3. 1991, č. 11, s. 3.

14 Foto s popiskou. *Východočeský večerník*, 27. 5. 1991, č. 22, s. 1.

15 *Městský úřad Hradec Králové*, List Ministerstva kultúry: Hradec Králové, pomník osvobození, zrušení prohlášení za kulturní památku, čj. 6.796/91PP z dňa 13. 5. 1991. Dostupné aj v online verzii, pozri: https://iispp.npu.cz/mis_public/documentDetail.htm?id=724129 (citované k 15. 6. 2023).

álnych od predaja odstúpil po zistení, že ide o skelet bez motora), bez prítomnosti občanov ho odviezli do Kovošrotu, kde bol neskôr zošrotovaný.¹⁶ Schránky s prstou zeme z vojnových bojov boli zachované v mestskom múzeu a pieskovcové dosky pracovníci uložili v sklade Technických služieb mesta. Podobný osud ako v prípade tanku v Hradci Králové čakal väčšinu podobných pomníkov-tankov. Veľmi zjavné bolo prepojenie s rokom 1968, kedy sa často stávali terčom pomalovania, poškodenia, alebo ich strhnutia z podstavcov. Využívanie tankov ako pamätníkov sa po roku 1968 chápalo skôr ako gesto cudzej nadvlády, a nie ako pripomienka oslobodenia. Pancierové vozidlá s výzbrojou vnímala verejnosť ako prejav sovietskej vojenskej nadradenosti, a pri každom návrhu na ich odstraňovanie zaznela argumentácia súvisiaca so sovietskymi okupačnými vojskami.

Na Slovensku k poškodzovaniu a odstraňovaniu pomníkov odkazujúcich na druhú svetovú vojnu po zmene režimu v roku 1989 dochádzalo zriedkavo. Výnimku tvoril pamätník Sovietskej armády v Šamoríne na juhu Slovenska. Mesto, ako mnohé ďalšie na južnom Slovensku, má silné zastúpenie obyvateľov maďarskej národnosti. V roku 1940, teda v rokoch okupácie južných území, postavili na vtedajšom Horthyho námestí pomník s turulom. No ešte pred ním tam stál trojičný stĺp, ktorý bol najprv premiestnený o niečo ďalej a po vojne skončil na cintoríne. Po roku 1945 došlo k úprave symbolu na námestí. Socha turula bola zničená a na jeho mieste bol vztýčený pamätník Sovietskej armády s päťcípou hviezdou s kosákom a kladivom na vrchole.¹⁷ V rokoch 1991 až 1992 mesto pristúpilo k revitalizácii námestia a parkovej časti, v rámci ktorej došlo k odstráneniu pomníka. Pri jeho demontovaní objavili na spodnej časti podstavca hviezdy nápis v hebrejčine.¹⁸ Podrobnejšie skúmania zistili, že podstavec bol vytvorený z náhrobného kameňa, patriaceho istej židovskej rodine. Náhrobok bol dovezený z dunajskostredského židovského cintorína a v rámci tzv. „šetrenia“ materiálnymi prostriedkami sa stal skrytou súčasťou pamätníka Sovietskej armády. Nakoniec vysvitlo, že aj jeho ďalšie časti boli zhotovené z náhrobných kameňov, ako aj zo zvyškov predchádzajúceho „nájomcu“, sochy turula. Tieto zvyšky sa po odstraňovaní v roku 1993 bohužiaľ nedochovali, „prežila“ len červená hviezda s kosákom a kladivom. Aj to len vďaka židov-

16 Památník nepamátník. *Východočeský večerník*, č. 24, 10. 6. 1991, s. 1.

17 Pozri obrazovú prílohu, s. 54 hore.

18 Pozri obrazovú prílohu, s. 53.

skému náhrobku, na ktorom stála po dlhé roky. Hviezda na židovskom náhrobku je dodnes vystavená na dvore šamorínskej synagógy ako pripomienka zvláštneho historického prepojenia. Na námestie sa po rokoch pomníkových vojen vrátil opäť trojičný stĺp.

Premiestňovanie pamätníkov Sovietskej armády

Pri premiestňovaní pamätníkov Sovietskej armády na iné miesto išlo vo väčšine prípadov o presuny daného objektu na menej viditeľné a menej dôležité miesta vo verejnom priestore. Sú však známe aj prípady pamätníkov, ktoré boli z verejného priestoru odstránené, no nakoniec sa z rôznych príčin doň opäť vrátili. Zväčša na iné miesto, avšak stávalo sa i to, že sa odstránený pomník vrátil na svoje pôvodné miesto. Premiestnenie na menej exponovanú lokalitu možno chápať ako túžbu po oslabení dominancie symbolov nedávnej minulosti. V neskorších rokoch dochádzalo k premiestňovaniu najmä kvôli úpravám verejného priestoru, v ktorom sa pamätník nachádzal. Samozrejme, nemožno vylúčiť, že išlo o pretext na jeho premiestnenie. Niektoré pamätníky Sovietskej armády boli presunuté na verejné cintoríny alebo sa stali súčasťou depozitárnych zbierok múzeí a galérií. Presun pamätníkov Sovietskej armády z námestí do múzeí vo forme zbierkového predmetu je podstatný krok v chápaní ich vnímania. V muzeálnych zbierkach a na výstavách sa z oslavovaných pamätníkov stále živej pamäti stávajú objekty kultúrneho a historického dedičstva. Ich existencia na námestiach a v parkoch je spojená s emocionálnym statusom pamäti na druhú svetovú vojnu. Naopak, zaradenie týchto pamätníkov do múzea znamená prekročenie pomyselné čiary medzi aktívnou pamäťou a predmetom histórie.

Pokus o presun v rámci celkovej úpravy námestia rieši dlhodobu mesto Trnava. V roku 2009, pri posledných nutných údržbových prácach na pamätníku, ktorý bol postavený na námestí v roku 1959 namiesto sochy Štefánika, bola zistená jeho statická porucha.¹⁹ Tá bola spôsobená posunom masívneho podstavca, na ktorom sú umiestnené dve postavy – partizán

19 BRIŠKA Peter: Pomník sa iba reštauruje. Na potrebnú rekonštrukciu nie sú peniaze. *MY Trnava*, 3. 10. 2009, viz <https://mytrnava.sme.sk/c/5044779/pomnik-sa-iba-reštauruje-na-potrebnu-rekonstrukciu-nie-su-peniaze.html> (citované k 10. 4. 2023).

a vojak Sovietskej armády.²⁰ Začiatkom roku 2017 predstavila radnica mesta plán revitalizácie námestia SNP a navrhlo presunúť pamätník na inú ulicu. Keďže plán spočíval v obnove podoby námestia z medzivojnového obdobia, uvažovali aj o osadení sochy Štefánika. V rámci odľahčenia tlaku na jednu stranu podstavca sa viedli diskusie o jeho znížení: „*Hmotnosť podstavca je jednoducho predimenzovaná, statika je narušená, pylón je mierne naklonený, pokles sme zaznamenali až na úrovni 16 centimetrov, hľadáme východisko z tejto situácie*“.²¹ S presunom pamätníka súhlasili pamiatkari a zo začiatku aj zástupcovia Veľvyslanectva Ruskej federácie. Akékoľvek zásahy odmietali členovia miestneho Zväzu protifašistických bojovníkov, ktorí na výročie oslobodenia zorganizovali petičnú akciu: „*Trváme na rekonštrukcii a zachovaní Pomníka osloboditeľov, príslušníkov Červenej armády, na pôvodnom mieste. Nechceme, aby sa naše mesto zaradilo medzi mestá, kde si nectia a nevážia osloboditeľov spod fašistickej nadvlády*“.²² Treba však poznamenať, že odporcovia presunu nesúhlasili ani so zámerom revitalizácie celého námestia v jeho historickej podobe medzivojnového obdobia. K nesúhlasným hlasom sa neskôr pripojila aj ruská ambasáda: „*Veľvyslanectvo Ruskej federácie na Slovensku je proti premiestňovaniu pamätníkov, ktoré majú mimoriadny kultúrno-historický význam. Táto otázka je veľmi citlivá, bolestivo sa prijíma spoločnosťou a veteránmi tak Ruska, ako aj Slovenska*“.²³ Odbor územného rozvoja a koncepcií na trnavskom mestskom úrade sa snažil vysvetľovať návrh presunu ako ekonomicky výhodnejšie riešenie havarijného stavu pomníka. Jeho nakláňanie spôsobené nerovnomerne stabilnou podložkou mohlo mať za následok odtrhnutie kamenných súčastí. Patovú situáciu aspoň sčasti vyriešila ruská ambasáda, ktorá ponúkla finančné zabezpečenie nákladnej opravy. Výsledkom rokovaní medzi

20 Pozri obrazovú prílohu, s. 54 dole.

21 Podľa hovorca Trnavy Pavla Tomašoviča. TASR: Pamätník osloboditeľov budú možno musieť kvôli statike presťahovať. *MY Trnava*, 26. 1. 2017, pozri <https://mytrnava.sme.sk/c/20442555/trnava-pamatnik-osloboditelov-budu-mozno-musiet-kvoli-statike-prestahovat.html> (citované k 10. 4. 2023).

22 SITA: V Trnave rozbehli petíciu proti premiestneniu Pomníka osloboditeľov. *Trnavský hlas*, 8. 5. 2017, pozri <https://www.trnavskyhlas.sk/c/21374-v-trnave-rozbehli-peticiju-proti-premiestneniu-pomnika-osloboditelov.htm> (citované k 10. 4. 2023).

23 JANEČKOVÁ Žaneta: Pomníková rošáda vyvolala odpor. *Pravda*, 7. 8. 2017, pozri <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/437562-pomnikova-rosada-vyvolala-odpor/> (citované k 10. 4. 2023).

predstaviteľmi mesta, Ministerstva vnútra a ruskej ambasády bolo zachovanie pamätníka na jeho pôvodnom mieste – na námestí. Dohoda spočívala iba v minimálnom posune a v otočení objektu o 90°, čím sa malo vytvoriť miesto na zhromažďovanie počas pietnych aktov.²⁴ V rámci úpravy celého priestoru s parkom bolo súsošie Víťazstvo odstránené 25. januára 2023 a putovalo na kompletnú reštauráciu.²⁵ Na technickú časť premiestňovania dohliadal akademický sochár Pavol Čambál, ktorý dielo zreštauroval, zbavil ho nečistôt, patinoval a zakonzervoval.²⁶ Pamätník sa po obnove v roku 2023 vrátil na svoje miesto v miernom pootočení a na nižšom podstavci.

Problematika symbolov

Nie ku všetkým pomníkom a pamätníkom Sovietskej armády sa pristupovalo radikálnym spôsobom, t. j. ich odstraňovaním, alebo v lepšom prípade ich premiestňovaním. Po roku 1989 sa spornými stali konkrétne časti pomníkov, najčastejšie medzi ne patrili symboly kosáka a kladiva a červená päťcípá hviezda. Tie pre ľudí nepredstavovali ani tak spomienku na Červenú armádu ako skôr na Sovietsky zväz, z vplyvu ktorého sa snažili vymaniť. Symbolika týchto dvoch emblémov tvorí dodnes najrozpornejšiu časť existencie pamätníkov Sovietskej armády. Veľmi často sa pristupovalo k obrúseniu alebo mechanickému odstráneniu nežiaducich symbolov a nápisov. Pamätník v mestečku Vizovice bol v minulosti známy ako spomienka na hrdinov, na priečelí ktorého sa vynímala výrazná symbolika kosáka a kladiva. Pod ňou sa nachádzalo notoricky známe heslo od Fučíka „*Lidé bděte*“.²⁷ Dnešná podoba pomníka je takmer identická s obrazom z minulosti. Zmi-

24 ŠÚTOROVÁ Lucia: Obnova Námestia SNP: Most nad Trnávku chcú vyhlásiť za národnú kultúrnu pamiatku. *Dnes 24 Trnava*, 13. 12. 2019, pozri <https://trnava.dnes24.sk/obnova-namestia-snp-most-nad-trnavkou-chcu-vyhlasit-za-narodnu-kulturnu-pamiatku-348935> (citované k 10. 4. 2023).

25 Pozri obrazovú prílohu, s. 55 hore.

26 Xy: Z Námestia SNP odviezli známe súsošie: Váži 1,5 tony! *Dnes 24 Trnava*, 26. 1. 2023, pozri <https://trnava.dnes24.sk/z-namestia-snp-odviezli-zname-susosie-vazi-1-5-tony-foto-a-video-428643> (citované k 10. 4. 2023).

27 SEDLÁČEK Jiří – ORLOVSKÝ Dezider: *Padli na poli cti a slávy. Fotoalbum nejvýznamnejších pomníků a památníků z národně osvobozenekých a partyzánských bojů*. Lidové nakladatelství, Praha 1974, s. 42.

zol však nápis aj symbol z pylónového podstavca. Socha vojaka, partizána, zostala nezmenená, podobne ako dva bloky vykresľujúce oslobodzovacie boje. V ich spodnej časti boli v minulosti vytesané roky bojov, na ľavej strane letopočet 1914–1918 a na pravej roky trvania druhej svetovej vojny 1939–1945. Tie tam v dnešnej podobe už nefigurujú.

Problematiku kontroverzných symbolov riešilo mesto Levice s pamätníkom v podobe štvorcového pylónu.²⁸ Z jeho vrchnej časti bola odstránená sporná symbolika v podobe neprehliadnuteľnej hviezdy umiestnenej na pamätnom venci, do ktorej bol vsadený symbol kosáka a kladiva. V hornej časti pamätníka sa nachádzali tri dôležité symboly: pamätný vavrínový veniec osloboditeľom ako znak víťazstva, päťcípá hviezda a v nej znaky Sovietskeho zväzu – kosák a kladivo. V roku 1991 tieto symboly z horného priečelia pamätníka zmizli a boli prenesené na pozemok technických služieb mesta. V roku 2011, pri obnove námestia, na ktorom pomník stál, predstavil poslanec Ján Medovarský iniciatívu na prinavrátanie hviezdy: „*Nejde o symboly komunizmu, ale o symboly Červenej armády, ktorá oslobodila Levice a okolie. Pomník sa postavil zo zbierky obyvateľov. Bolo to v roku 1945 a nikto z tých, kto inicioval, navrhoval a zrealizoval výstavbu tohto pamätníka, nepredpokladal, aký bude povojnový vývoj a povojnové usporiadanie*“.²⁹ Jeho návrh spočíval v preskúmaní právneho opodstatnenia rozhodnutí politických strán z roku 1991, ktoré nechali predmetné symboly odstrániť.³⁰ Na článok s názvom „*Vráti sa hviezda na pomník*“, publikovaný v marci 2011 na stránkach občasnika mesta Levice, reagovala v mene politických väzňov Dagmar Babčanov: „*[...] Preto by sme mali byť s manipuláciou so symbolmi veľmi opatrní. Navyše si treba uvedomiť, že symboly sovietskeho typu môžu vyvolávať negatívne pocity hlavne u tých, ktorí pod totalitným jarmom dvadsiateho storočia fyzicky trpeli*“.³¹ Ďalšou reakciou prispel aj poslanec mestského zastupiteľstva Miloš Zaujec, ktorý sa pokúšal vyvrátiť niektoré, podľa neho nepravdivé a zavádzajúce, argumenty navrhovateľa za prinavrátanie symbolov: „*Najznámejším symbolom komunizmu je pre-*

28 Pozri obrazovú prílohu, s. 55 dole.

29 BARÁT Andrej: O návrate sovietskej hviezdy rozhodnú ľudia. *Pravda*, 2. august 2011, pozri <https://spravy.pravda.sk/regiony/clanok/211011-o-navrate-sovietskej-hviezdy-rozhodnu-ludia/> (citované k 10. 4. 2023).

30 Zápisnica z 3. riadneho zasadnutia Mestského Zastupiteľstva v Leviciach, konaného dňa 28. apríla 2011.

31 Xy: Vráti sa hviezda na pomník? *Novinky z levicekej radnice*, 2011, č. 3, s. 8.

krížený kosák a kladivo. Toto má symbolizovať pevný zväzok dvoch spoločenských tried, a to roľníkov a robotníkov. Kosák spolu s kladivom zaviedli ruskí komunisti, a od roku 1923 ho vyobrazili aj na štátnom znaku Sovietskeho zväzu, a tiež heraldicky v pravom hornom cípe štátnej vlajky.³² Poslanec Zaujec použil uvedený citát z Wikipédie k heslu „Symboly komunizmu“. Obe reakcie na návrh prinavrátania odstránených symbolov sa sústreďovali skôr na problematiku Sovietskeho zväzu a komunizmu a neodpovedali tak na výrok Medovarského, ktorý tieto znaky priradil k symbolike Červenej armády. Avšak pri bližšej analýze príslušných emblémov je preukázateľné, že vyhlásenia oboch strán, „pre“ aj „proti“ hviezde s kosákom a kladivom, sú postavené na relevantných údajoch. Červená hviezda obsahujúca v sebe kosák s kladivom sa stala symbolom Červenej armády od roku 1922, kedy kosák nahradil radlicu prekríženú cez kladivo.³³ Tento symbol charakterizoval vojakov Sovietskej armády až do premenovania Červenej armády na sovietsku v roku 1946. Zároveň sú kosák a kladivo reprezentatívnu zložkou symboliky Sovietskeho zväzu. Vavrínový veniec, na ktorom je umiestnená hviezda s kosákom a kladivom, je vyjadrením pocty najvyššej slávy a je včlenený aj do vojenských vyznamenaní. Pamätník oslobodenia v Leviciach napokon zostal v rovnakom stave, stavebné úpravy sa týkali iba námestia, ktoré dostalo všetky atribúty oddychovej zóny.

Vo všeobecnej rovine sa problematike symbolov na pamätníkoch Sovietskej armády doposiaľ nevenovala veľká pozornosť a nevyšla ani nijaká metodická príručka, ako v daných situáciách postupovať. Rámcové usmernenie týkajúce sa symboliky vo verejnom priestore stále chýba, a to aj napriek nie tak dávnej kauze okolo výtvarníka Petra Kalmusa, ktorý odstraňoval symboly kosáka a kladiva na košickom pamätníku Sovietskej armády.³⁴ V Českej republike a na Slovensku existujú zákonné normy, ktoré

32 Tamtiež.

33 CHARITONOV, O. V.: *Ilustrirovannoje opisanie obmundirovania i znakov različia Sovietskoj armii (1918–1958)*. Artilerijiskij istoričeskij muzej, Leningrad 1960.

34 Change.net, *Vyhlásenie k obžalobe Petra Kalmusa*, 11. 8. 2017, pozri <http://www.changenet.sk/?section=kampane&x=927834> (citované k 10. 4. 2023); LENDEL Michal: V Košiciach na výročie okupácie strhávali kosáky na pamätníku. *SME, Korzár Košice*, 23. august 2017, pozri <https://kosice.korzar.sme.sk/c/20632415/v-kosiciach-na-vyrocie-okupacie-strhavali-kosaky-na-pamatniku.html> (citované k 10. 4. 2023). Viac ku kauze Kalmus: ROKYTKA Roman: Kalmusa obvinili za poškodenia sovietskeho pamätníka. *Košice Dnes*, 3. november 2016, viz <https://kosicednes.sk/spravy/kal>

zakazujú propagáciu totalitných ideológií, avšak neriešia konkrétne pomníky a pamätné miesta, ktoré sa na ne viažu. Odporcovia symbolov hviezdy, kosáka a kladiva sa odvolávajú na priestupok definovaný v *Zákone o nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému*. Ten bol prijatý v roku 1996 a od roku 2005 doplnený novelou Trestného zákona, ktorá sa zameriava na trestné postihy pri potláčaní základných práv a slobôd.³⁵ Jeho časť indikuje: „*Kto verejne popiera, spochybňuje, schvaľuje alebo sa snaží ospravedlniť holokaust, zločiny režimu založeného na fašistickej ideológii, zločiny režimu založeného na komunistickej ideológii alebo zločiny podobného hnutia, ktoré násilím, hrozbou násilia alebo hrozbou inej ťažkej ujmy smeruje k potlačeniu základných práv a slobôd, potrestá sa odňatím slobody na šesť mesiacov až tri roky.*“³⁶ Paragraf trestného zákona sa zameriava na zločiny spáchané na základe komunistickej ideológie. Podľa odporcov danej symboliky ide pri pamätníkoch práve o reprezentáciu tejto ideológie. Rozpor v ponímaní zákona ako aj otázka právne postihnuteľného subjektu, ktorý porušuje tieto slobody nie, je vyjasnená. Rámcové usmernenie pokiaľ ide o symboliku používanú vo verejnom priestore, a to najmä po ruskom rozpútaní vojny na Ukrajine, je v dnešnom ponímaní viac ako potrebné a žalosťne chýba.

Ucelené právne stanovisko týkajúce sa výlučne symboliky pripomínajúcej komunistický režim doteraz v českom a slovenskom právnom systéme nefiguruje. Všetky pokusy, alebo schválenie zákonov v Českej republike, sa týkajú hlavne zrušenia komunistickej strany a zákazu šírenia komunistickej ideológie. „*V českém právu zatím neexistuje něco jako seznam zakázaných symbolů, jejichž využití je a priori trestné podle určitých paragrafů. U nás není ani nijak a priori řečeno, že je trestné užití hákového kříže. U nás*

musa-obvinili-za-poskodenia-sovietskeho-pamatnika/ (citované k 10. 10. 2023), SABO Kristián: Za osekání komunistických symbolov hrozí Kalmusovi osem rokov. *SME, Korzár Košice*, 3. november 2016, viz <https://kosice.korzar.sme.sk/c/20374816/za-osekanie-komunistických-symbolov-hrozi-kalmusovi-osem-rokov.html?ref=av-center> (citované k 10. 10. 2023)

35 Zákon č. 125/1996 Z. z. O nemorálnosti a protiprávnosti komunistického systému z dňa 27. apríla 1996 a Trestný zákon 300/2005 Z. z. z dňa 20. mája 2005, § 421 „Založenie, podpora a propagácia hnutia smerujúceho k potlačeniu základných práv a slobôd“.

36 § 422d Popieranie a schvaľovanie holokaustu a zločinov politických režimov, paragraf Trestného zákona, s účinnosťou od 1. septembra 2011.

je trestná podpora a propagace hnutí směřujících k potlačení práv a svobod člověka, resp. je trestné vyjadřování sympatií k takovýmto hnutím. Teprve když se prokáže, že nějakým nošením symbolu je to hnutí podporováno, propagováno či je mu tím vyjadřována sympatie dle § 261 trestního zákona, tak to získává trestně-právní relevanci.³⁷ V roce 2007 bol v českom senáte predložený doplňující návrh k novele trestného zákona z roku 2005 o zákaze propagácie komunizmu a nacizmu, ktorý mal explicitne zakazovať aj používanie komunistických a nacistických symbolov. Táto novela sa v modifikovanej podobe, teda aj s časťou o symbolike, prerokovávala v senáte v rámci štyroch prejednávání, až bola v r. 2008 nadobro zamietnutá.

Problematika informačných tabúl'

Spornou časťou predmetných pomníkov sa stali aj informačné tabule. Nie vždy sa pozornosť kompetentných upriami na kontextualizáciu pamätného miesta pomocou informatívnych textov a tabúl. Oveľa častejšie sa prípady vzťahujú priamo na výmenu pamätnej dosky, ktorá bola na pomníku osadená v minulosti. Najmä po roku 1989 viaceré buď zmizli, alebo boli nahradené úplne novými. Príčiny sú viac-menej rovnaké. Texty s ideologickým zafarbením, pripisujúce zásluhy nielen Červenej armáde, ale aj Komunistickej strane Československa, resp. „pracujúcemu ľudu“, až príliš odkazovali na bývalý režim a stali sa preto nežiaducimi. Najčastejšie sa menili nápisy oslavujúce hrdinstvo Sovietskej armády. Pôvodné tabule boli po roku 1989 vymenené za krátky text „*Obetiam II. svetovej vojny*“. Takýchto príkladov premeny pamätného miesta na zovšeobecňujúci pomník druhej svetovej vojny pridaním novej tabule s nápisom, odkazujúcim na všetkých padlých, sa po roku 1989 objavilo mnoho.

Mesto Brno nezvolilo iba úpravu, ale obrúsenie celého textu. V novembri 1993 rozhodovala rada mesta o ďalšom osude pomníka na Moravskom námestí. Výsledkom rozpravy bolo jeho ponechanie na pôvodnom

37 MAREŠ Miroslav: Typologie soudobého komunismu. Odborný posudok, Veřejné slyšení Výboru pro vzdělávání, vědu, kulturu, lidská práva a petice na téma Symboly komunizmu, Senátní tisk č. 154, 27. marec 2006, s. 13, pozri Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, https://www.senat.cz/xqw/xervlet/pssenat/webNahled?id_doc=37905&id_var=31970 (citované k 5. 6. 2023).

mieste s úpravami, ktoré by zahrňovali odstránenie textov a znakov. V roku 1994 zmizol z oboch strán pomníka Stalinov rozkaz z 9. 5. 1945. Na prednej strane rada mesta schválila nápis „26. dubna 1945“ a na zadnej text „Realizováno a upraveno na náklady města Brna v letech 1955 a 1994“.³⁸ V roku 2010 realizoval Norbert Holub výstavu na tému „Jaký nápis bude na pedestalu pomníku rudoarmějce, který stojí na Moravském náměstí v Brně?“ v galérii Skleněná louka. Návštevníci expozície si mohli prehliadnúť niekoľko návrhov na text, ktorý by sa mohol na pomníku objaviť. Výber bol široký, od notoricky známych veršov pesničkára Karla Kryla „Vím, byla by to chyba, / plivat na pomníky / plivat na pomníky / my byli jsme a budem / bolšoje spasibo vam, / bratřja zachvatčiki / nikogda nežabudem“³⁹ cez ironický text od Semjona Gudzenko „Nelitujte nás, my bychom Vás také nelitovali“, až po verše od Vítězslava Nezvala. Súčasťou výstavy boli aj prázdne papiere, na ktoré mohli návštevníci napísať vlastné návrhy textov.

O zmenách na tabuliach rozhodovalo konkrétne mesto. Ak však išlo o kultúrnu pamiatku, bolo nutné konzultovať úpravy s pamiatkovým úradom, čo väčšinou znamenalo spomalenie alebo dokonca zastavenie celého procesu. Približne okolo rokov 2005 až 2010 si situáciu okolo pomníkov Sovietskej armády začala intenzívnejšie všímať aj ruská ambasáda. Najmä v posledných rokoch vystupňovala svoju aktivitu a každý pokus o zmenu vníma ako násilie páchané na padlých vojakoch, ktorí položili svoje životy za oslobodenie Československa. Akákoľvek zmena tabúl (alebo v širšom zmysle, akákoľvek zmena) znamenala v poslednom období pre jej iniciátora krížovú cestu útrap, byrokratických prekážok a bezvýhodiskových debát.

Nedávnu skúsenosť má Praha, konkrétne Mestská časť Praha 6, ktorá sa po opakujúcich sa výtržnostiach na pomníku maršala Koneva rozhodla doplniť pamätnú tabuľu. Na pôvodnej tabuli s textom „Významný vojevůdce, maršál Sovětského svazu Ivan Stěpanovič Koněv, dvojnásobný hrdina Sovětského svazu a hrdina Československé socialistické republiky, velitel vojsk 1. ukrajinského frontu, která zachránila 9. května 1945 Prahu před zničením“, chýbalo niekoľko písmen, no opravu sa mestská časť

38 103. schůdza Rady mesta Brna z dňa 3. novembra 1993, bod č. 10. „Řešení pomníku na Moravském náměstí“, R 1923 a 118. schůdza Rady mesta Brna, z dňa 7. apríla 1994, bod č. 37. „Úprava památníku na Moravském náměstí“, R 2476.

39 Pozri obrazovú prílohu, s. 56 hore.

rozhodla nerealizovať. V roku 2017 prijala návrh na pridanie vysvetľujúcej informatívnej tabule, ktorá by doplňovala historický kontext a vyobrazila postavu na pamätníku a jej historický prínos pre Prahu v celistvosti: „Říkali jsme si, že by byla škoda sochu nevyužít, když už tady je, že by mohla posloužit jako edukativní pomůcka k ukazování toho, čím si společnost ve 20. století prošla“.⁴⁰ Posudky k pôvodnej tabuli a k návrhom na objasňujúci text vystavili dve odborné inštitúcie, Vojenský historický ústav v Prahe a Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR. Proti zámeru inštalácie doplňujúceho textu sa ohradili veľvyslanci Ruska, Bieloruska, Kazachstanu, Arménska a Azerbajdžanu: „Pokládáme rozhodnutí vedení městské části za pokus zlehčit význam pomníku, který je symbolem vděčnosti obyvatel Prahy za osvobození“.⁴¹ Aj napriek protestom bola na výročie okupácie v roku 2018 slávnostne odhalená nová vysvetľujúca tabuľa v českom, ruskom a anglickom jazyku, s textom: „Maršál Ivan Stěpanovič Koněv velel 1. ukrajinskému frontu, jehož jednotky se zúčastnily závěrečného útoku na Berlín a osvobodily severní, střední a východní Čechy, a jako první vstoupily 9. května 1945 do Prahy. Na podzim 1956 řídil potlačení maďarského povstání sovětskou armádou a jako velitel Skupiny sovětských vojsk v Berlíně se v roce 1961 podílel na řešení tzv. druhé berlínské krize výstavbou Berlínské zdi. V létě 1968 osobně zaštitil zpravodajský průzkum před vpádem vojsk Varšavské smlouvy do Československa.“⁴² Pridanie vysvetľujúceho textu nakoniec neutišilo odporcov ani prívržencov sochy, ktorú sa napokon mesto v roku 2020 rozhodlo z pôvodného miesta, na námestí Interbrigády, úplne odstrániť.

Okrem svojej epickej zložky, napríklad vo figurálnom stvárnení vojaka, sa práve vďaka informatívnym a pamätným tabuliam stávajú pomníky čitateľnými. Návštevníci pamätného miesta sa tak môžu oboznámiť s identitou samotného pomníka a historickými skutočnosťami

40 Vyjadrenie Ondřeje Kolára, starostu mestskej časti Praha 6, (mld): Už ne jen maršál osvoboditel: Koněvova socha dostala vysvětlující tabulky. *ČT 24*, 21. 8. 2018, pozri <https://ct24.ceskatelevize.cz/regiony/2571523-uz-ne-jen-marsal-osvoboditel-konevova-socha-dostala-vysvetlujici-tabulky> (citované k 5. 6. 2023)

41 ČTK: Kritika okupace u sochy Koněva? Skupina velvyslanců s doplňkem pomníku nesouhlasí. *Lidovky*, 4. 1. 2018, pozri https://www.lidovky.cz/domov/skupina-velvyslancu-nesouhlasí-s-upravou-sochy-koneva-v-praze.A180104_185102_ln_domov_ele (citované k 5. 6. 2023)

42 Pozri obrazovú prílohu, s. 56 dole.

daného kraja. Aj napriek tomu dodnes chýba korektná reflexia a prispôsobenie tabúľ nielen dnešnému návštevníkovi, ale aj poukázanie na súvislosti medzi minulosťou a prítomnosťou. Nie je teda na mieste hovoriť o „prepísovaní dejín“, o čom často rozpráva veľvyslanectvo Ruskej federácie, ale skôr o snahe predložiť komplexnú a kritickú stránku druhej svetovej vojny. Avšak tento postup nefunguje pri odstraňovaní pôvodných tabúľ. Práve pôvodné texty s ich aktuálnou interpretáciou, ako aj interpretáciou symbolov, môžu dopomôcť lepšiemu pochopeniu nielen druhej svetovej vojny, ale aj ideologického podtónu pamätníkov postavených počas komunizmu.

Záver

Po roku 1989 síce dochádzalo k rozsiahlemu odstraňovaniu sôch z verejných priestranstiev, avšak tento proces sa špecificky nevzťahoval na pomníky Sovietskej armády. V prípade týchto objektov neexistovala žiadna koherentná politika na štátnej úrovni. Rozhodnutia sa vykonávali na úrovni miest a regiónov, preto sa situácie ohľadom pomníkov Sovietskej armády líšia podľa regionálnych špecifik a rozdielov. V konečnom dôsledku však tieto pomníky neboli po roku 1989 v ohrození. K ich úplnému zničeniu dochádzalo len ojedinele. Pristupovalo sa najmä k premiestňovaniu na menej exponované miesto, čím prestávali tvoriť súčasť reprezentatívnych miest námestí a hlavných oporných bodov. Pomníky ako také nepredstavovali pre spoločnosť po roku 1989 veľký problém. Najspornejšími sa stali najmä určité časti pomníka. Symbol kosáka a kladiva dodnes predstavuje negatívny prvok vo verejnom priestore. Neadekvátne dnes pôsobia aj pôvodné tabule oslavujúce Sovietsku armádu alebo zásluhy Sovietskeho zväzu. (Ne)záujem o pamätníky Sovietskej armády sa od roku 1989 v českom a slovenskom prostredí líšil najmä v nadväznosti na medzinárodnú politiku Ruska a zasahovanie do vnútorných politik samostatných štátov. Rozpútaním vojny na Ukrajine sa takmer všetky objekty spojené s Ruskom, no najmä pomníky Sovietskej armády, dostávajú opäť do stredu záujmu a diskusie o ich opodstatnenosti v súčasnom verejnom priestore.

Demontáž nápisu „Sláva komunismu“ z budovy Energoprojektu v Praze, 6. 12. 1989. ČTK, foto Libor Hajský, č. 0669949414

Socha sovietskeho vojaka uložená v lapidáriu Múzea Aš. *iDnes.cz*, foto Martin Stolař, MAFRA, viz https://www.idnes.cz/karlovy-vary/zpravy/foto/SLV5f641c_163008_4647362.jpg

Pamätník oslobodenia mesta Červenou armádou (Hradec Králové). Wikipedia, foto Nentvico, CC BY-SA 4.0, viz https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tank_nam._Osvoboditelu_HK.jpg

Tank v Hradci Králové počas pražského jara. Český rozhlas, Hradec Králové, foto Josef Krejsa, viz <https://hradec.rozhlas.cz/srpen-68-v-ulicich-hradce-kralove-na-barevnych-fotografiich-josefa-krejsy-nadeje-7592066#&gid=1&pid=13>

Hviezda pamätníka Sovietskej armády s hebrejským nápisom. *Archív autorky*

Pamätník Sovietskej armády. ZAKARIÁSOVÁ, Soňa: *Šamorínske návraty. Maďarský osvetový inštitút, Dunajská Streda 2018, s. 250*

Pamätník osloboditeľov v Trnave. Galéria ULICE, viz <https://galeriaulice.sk/vitazstvo-pomnik-osloboditelov>

Odstraňovanie pamätníka osloboditeľov kvôli reštaurácii a rekonštrukcii námestia.
TASR, foto Lukáš Grinaj

Pomník padlým hrdinom po rekonštrukcii v roku 2011. *Levice, oficiálne stránky mesta, viz levice.sk*

Pomník Vítězstva v Brně, návrh nápisov. *Internetová encyklopedie dějin Brna, Vernisáž výstavy Nápisy na pomník, 26. 4. 2020, viz https://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_udalosti&load=2814*

Odhalenie novej tabule pri pomníku Koneva v Prahe. *Deník.cz, foto Martin Divíšek, viz <https://www.denik.cz/galerie/nova-bronzova-deska-u-sochy-marsala-koneva.html?back=838472000-36-1&photo=4>*

Od pomníků vděčnosti k uctívání hrdinů

Nástin problematiky historické paměti ve veřejném prostoru v Polsku

ADAM ZÍTEK

Mezi země, které byly druhou světovou válkou postiženy nejvíce, lze nepochybně zařadit Polsko. Na německou agresi sice polský stát odpověděl odporem, početní a materiální převaze, navíc podpořené sovětským útokem z východu, však nebyly polské síly schopné efektivně vzdorovat, mj. i proto, že západní „spojenci“ nesplnili své závazky. Podzim roku 1939 tak přinesl zánik druhé Polské republiky (*II Rzeczypospolita Polska*) a počátek nacistické a sovětské okupace, kterou provázely četné represe ze strany těchto totalitních režimů. Polská společnost se nicméně s tímto stavem nesmířila a její nezanedbatelná část se zapojila do řad domácího i zahraničního odboje. Vedle jedné z největších odbojových organizací v okupované Evropě – Zemské armádě (*Armia Krajowa*, AK) – vznikly též polské jednotky na Západě i na Východě.¹ Navzdory velkému úsilí a obrovským lidským a materiálním ztrátám² se však hlavní záměr – tj. obnovení nezávislého polského

- 1 Kromě Zemské armády působily v odboji i formace podléhající nejrůznějším politickým směrům, např. lidovecké Selské prapory či pravicové až fašizující Národní ozbrojené síly, resp. Národní vojenská organizace. Proti nacistům Poláci bojovali též v řadách tzv. Andersovy armády, která se pod velením Władysława Anderse zformovala v Sovětském svazu a přes Střední východ došla až do italského Monte Cassina, v obrněné brigádě generála Stanisława Maczka, která svoji bojovou cestu zakončila v německém přístavu Wilhemshaven, v několika polských perutích RAF atd. Poněkud problematičtější je vnímání polských ozbrojených sil bojujících na východní frontě v tzv. Berlingově armádě, pojmenované po Zygmutu Berlingovi, která vznikla v Sovětském svazu a byla tvořena dvěma samostatnými armádami (1. armáda se zúčastnila dobývání Berlína). Na rozdíl od většiny odbojových organizací v zemi a sil na Západě totiž nepodléhala legální exilové vládě, nýbrž komunisty kontrolovaným orgánům.
- 2 V důsledku vojenských operací, represí a podmínek na okupovaných územích zemřelo okolo šesti milionů obyvatel druhé polské republiky, což činí více než 16 % předválečné populace. Nezměrné byly rovněž materiální ztráty v podobě zdevastovaných měst (např. Varšava, Wieluń), ukradených a zničených kulturních památek či rozvrá-

státu – splnit nepodařilo. Hlavní podíl na tom měl Sovětský svaz, jenž prosadil posun východních hranic na tzv. Curzonovu linii, čímž Polsko přišlo o svá historická centra (tzv. *Kresy*). Jako kompenzace byly k polskému státu přiřčeny původní německé oblasti ve Východním Prusku, Pomoří či Slezsku, propagandou označované jako tzv. znovuzískaná území (*Ziemia Odzyskane*).³ Kromě změny hranic se sovětská moc rovněž zásadním způsobem podílela na instalaci komunistické vlády v zemi. Přímo podporu komunistům, organizovaným v Polské dělnické straně (*Polska Partia Robotnicza*, PPR), totiž poskytovaly i jednotky Rudé armády a NKVD.⁴ Jejich hlavním úkolem bylo společně s tvořícími se polskými formacemi likvidovat odbojové organizace bojující proti komunistické vládě. Pod tíhou represí i bezvýchodnosti situace odpor postupně slábl, zatímco pozice PPR se etablovala.

Konec války tak nepřinesl vytouženou svobodu a nezávislost, nýbrž další dlouhá léta útlaku. Kromě represí využíval totalitní režim celou řadu dalších nástrojů, jejichž prostřednictvím si upevňoval svou pozici a snažil si podrobit a kontrolovat společnost. Jedním z nejdůležitějších byla propaganda. Jejím cílem však nebylo pouze vnucení požadovaného obrazu aktuálního vývoje (např. zglajchšaltovanými médii), ale rovněž prosazení vlastní interpretace minulosti. Záměr byl zřejmý, „*ten, kdo kontroluje minulost, nejenže rozhoduje o podobě budoucnosti, ale zároveň o tom, kým máme být*“.⁵ Vnímání historie a její prezentace tak není pouze učební látkou školní

ceného hospodářství. Odhad počtu obětí a rozsahu škoda přitom není v Polsku ani dnes uzavřenou kapitolou. Již od roku 2006 totiž probíhá program, v rámci kterého jsou údaje o této smutné kapitole polských dějin dále shromažďovány a zpřesňovány. Vedle vědeckého přínosu je zde též určitý politický účel, přestože se otázka reparací ve větší či menší míře projednává již od počátku devadesátých let. Na nátlak SSSR se polská komunistická vláda v roce 1953 zřekla nároků vůči východnímu Německu. Určitého odškodnění se však od spolkové vlády dočkaly některé oběti nacistického režimu.

3 Blíže viz FRIEDL, Jiří – JUREK, Tomasz – ŘEZNÍK, Miloš – WIHODA, Martin: *Dějiny Polska*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017.

4 Srov. TEJCHMAN, Miroslav: *Sovětizace východní Evropy*. Historický ústav AV ČR, Praha 1995.

5 MOROZ, Anna: *Między pamięcią a historią. Konflikt pamięci zbiorowych Polaków i Białorusinów na przykładzie postaci Romualda Rajsa „Burego“*. IPN, Warszawa 2016, s. 26. Podrobněji viz MIDDLETON, David – EDWARDS, Derek: *Collective Remembering*. SAGE, London 1990.

mládeže, ale rovněž prostředkem k formování společnosti, jejích hodnot, názorů a postojů. Komunisté chtěli tu polskou přesvědčit o své vizi světa a dějin. Za tímto účelem byl ovládnut veřejný prostor, v němž se objevily pomníky a další symboly (např. názvy ulic, pamětní desky) odkazující na události a osobnosti, které souzněly s jejich narativem.

Pomníky „vděčnosti“ a symboly „socialismu“

Komunisty budované poválečné Polsko stálo na celé řadě „zakladatelských mýtů“, mezi které patřilo uctívání Sovětského svazu jako věrného spojence, oslavování významných postav komunistického hnutí i propagování cesty v budování socialismu. Tento přístup se projevoval takřka ve všech oblastech veřejného života a pronikal do každodennosti obyvatel Polska. Lidé se tak setkávali s novými poštovními známkami, bankovkami, názvy ulic a veřejných prostranství, novými svátky (např. vydání manifestu Polského výboru národního osvobození 22. července, den založení Rudé armády 23. února či den osvobození 9. května), jakož i různými pomníky a četnými pamětními místy.⁶ Právě nejvýraznější pomníky, monumenty či památníky patřily mezi nejvýraznější symboly. Jejich rozměry, ztvárnění i pozornost režimu z nich totiž činily těžko přehlédnutelné stavby, které měly požadovaným způsobem utvářet kolektivní paměť společnosti. Vedle ideologické stránky zde byla též rovina umělecká a funkční – v rámci veřejného prostranství (orientační body, místa setkávání lidí atd.). K tomu lze též dodat, že „stavba pomníku není nikdy nevinná a nezištná“ a vypovídá především o těch, kteří je budují.⁷ Jak se ukázalo záhy po roce 1989, komunistická ideologie stála na dosti chatrných základech, které nepřekčaly pád režimu. Patrně nejpočetnějším druhem těchto pamětních staveb byly tzv. pomníky vděčnosti, odkazující na oběti a úspěchy Rudé armády a polských ozbroje-

6 RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016. In: PACZKOWSKI, Andrzej (ed.): *Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice*. ISP PAN, Warszawa 2017, s. 101.

7 NIJAKOWSKI, Lech Michał: Domeny symboliczne. O znaczeniu pomników w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska. *Kultura i Społeczeństwo*, 2001, roč. 45, č. 3–4, s. 83.

ných sil bojujících po jejím boku.⁸ Východní fronta byla velmi krvavým bojištěm, na kterém byly těžké boje sváděny např. v oblasti Východního Pruska či při německé obraně tzv. Pomořanského valu. Podle některých odhadů zahynulo na území poválečného polského státu okolo půl milionu příslušníků Rudé armády.⁹ Padlé bylo pochopitelně nutné pohřbít a tato místa patřičně upravit.

V souvislosti s pomníky „vděčnosti“ je tedy nutné rozlišovat mezi těmi, které měly hřbitovní charakter, a takovými, jejichž účel byl výlučně oslavný. Některé stavby tak vznikly na místech posledního odpočinku rudoarmějců. Iniciátory jejich vzniku byli často sami příslušníci Rudé armády, kteří tak chtěli uctít památku padlých spolubojovníků. Náležitou péči o ostatky obětí válek a jejich hroby navíc upravovaly mezinárodní dohody, např. ženevská úmluva z roku 1949 (článek 34). Zástupci Rudé armády však na lokální úrovni postupovali leckdy velice spontánně a bez vědomí polské administrativy. Některá z těchto míst byla po provedených exhumacích a přenesení ostatků na společná pohřebiště zrušena. Svou roli zde hrálo i epidemiologické a hygienické hledisko. V řadě měst tak povstaly nekropole sovětských vojáků. Mezi největší patří např. ty ve Varšavě, Vratislavi či Braniewu nedaleko dnešního Kaliningradu. U některých pomníků se naopak po provedených exhumacích ukázalo, že se pod nimi žádné ostatky vojáků neskrývají.

Vedle iniciativy místních velitelů se ve výstavbě památníků angažovalo i nejvyšší velení Rudé armády, včetně šéfa sovětské vojenské mise v Polsku generála Sergeje Šatilova, jenž ministerstvu veřejné správy (*Ministerstwo Administracji Publicznej*) navrhl vytvoření zvláštní komise pro budování pomníků.¹⁰ Tento postup byl aplikován i na nižších úrovních. Podstatnou úlohu hrály rovněž orgány PPR a jí podléhající instituce, zejména Společnost polsko-sovětského přátelství (*Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej*). Zástupci těchto organizací zasedali společně s členy místní samosprávy (národních rad) ve zvláštních výborech a komisích, jejichž úkolem bylo zajištění výstavby a financování těchto symbolů „vděčnosti“. To dokládá případ monumentu Rudé armády ve městě Toruň v dnešním Kujavsko-po-

8 K tématu zejména: CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej. IPN, Warszawa 2015.

9 Komunistická propaganda počty padlých mnohdy navyšovala. Tamtéž, s. 82.

10 Tamtéž, s. 92.

mořanském vojvodství. „*Po dlouhém a těžkém utrpení toruňská společnost konečně ‚porodila‘ pomník k poctě padlých hrdinů Rudé armády,*“ líčili barvitě příslušníci tajné policie a pokračovali: „*Ve zdejší politické atmosféře a postoje k idejím [spojenectví] mezi těmito národy [...], to bylo úsilí skutečně nadlidské.*“¹¹ K odhalení monumentu došlo u příležitosti prvního výročí Dne osvobození 9. května 1946. Splnění úkolu v podobě vybudování pomníku však poněkud zastiňovaly problémy s jeho financováním. Ve chvíli, kdy byla stavba prezentována veřejnosti, totiž stále scházelo uhrazení většiny nákladů. Příslušný výbor pro její vybudování totiž disponoval pouze 10 000 zlotými z celkové sumy 140 000 zlotých. Chybějící finance měla přinést veřejná sbírka. Jak ovšem uváděly v pravidelném hlášení toruňské orgány Bezpečnostního úřadu (*Urząd Bezpieczeństwa*, UB), „*žadosti o příspěvek zaslané nejruznějším obchodním institucím, úřadům, podnikům atd., přinesly celkem zanedbatelné příjmy. Pro ilustraci, Sv[az] prof[esionálních] restauratérů doposud vybral 200 zł. Sv[az] prof[esionálních] řezníků odeslal žádost zpět. Pekaři vůbec nic neodpověděli, zdali přispějí, či nikoliv. Je to evidentní důkaz sabotáže záměru [výstavby pomníku] zdejší společnosti, zvláště ze strany lidí disponujících většími příjmy, jaké jim umožňuje jejich svobodné povolání.*“¹² Z citovaných řádků je patrný vzrůstající zájem režimu a jeho složek o soukromé podniky. Spíše než snahu o sabotáž však dokládá neochota přispět na stavbu „vděčnosti“ negativní vztah veřejnosti k symbolům Rudé armády a v určité míře též finanční možnosti některých podniků či jednotlivců.

Ochota, resp. možnosti obyvatel Toruně i dalších polských měst totiž nepochybně hrály svoji roli rovněž. Poválečná léta se v Polsku nesla ve stínu značných hospodářských problémů a nezřídka doslova kritické životní úrovně obyvatel země. V příkrém kontrastu s tím jsou výdaje státu na výstavbu pomníků Rudé armády, které jen do konce července 1945 převyšo-

11 *Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy* (dále jen AIPN By), f. Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Bydgoszczy (dále jen WUSW), sign. IPN By 060/2, periodické hlášení za období 8. 5. 1946 – 18. 5. 1946, 19. 5. 1946. Viz též GOLON, Mirosław: Powstanie pomnika wdzięczności Armii Radzieckiej w Toruniu w 1946 roku. *Rocznik Toruński*, roč. 30, č. 30, s. 161–185.

12 *AIPN By*, f. WUSW w Bydgoszczy, sign. IPN By 060/2, periodické hlášení za období 8. 5. 1946 – 18. 5. 1946, 19. 5. 1946.

valy v pěti západních vojvodstvích částku 4 miliony zlotých.¹³ Právě na západě země vzniklo nejvíce monumentů Rudé armády, což není náhodné – v bojích s německou armádou zde totiž padlo nejvíce rudoarmějců a bylo zde též nejvíce vojenských posádek. Stát prezentoval jejich prolitou krev v souladu s propagandistickou tezí o připojení dávných piastovských oblastí zpět k vlasti. V tomto ohledu však měla kontrola veřejného prostoru a pamětních míst svůj význam i pro polskou společnost. „*Symbolické panování na příslušném území vyžaduje budování materiálních skupinových symbolů, jako jsou názvy ulic v rodném jazyku dané skupiny, pomníky [...]*“.¹⁴ Německé názvy tak byly nahrazovány těmi polskými.

Nejvíce pomníků „vděčnosti“ se objevilo již ve čtyřicátých letech, přičemž i v období následujícím sice byly budovány další, avšak v menší míře a s jiným charakterem – původně totiž byly často věnovány Rudé armádě („vojákům“, „osvoboditelům“), později již více odkazovaly na polsko-sovětské spojení.¹⁵ Z architektonického hlediska se mnohé monumenty vyznačovaly vítěznou symbolikou v podobě obelisků, sloupů či oblouků; pro sovětské pomníky bylo typické též jejich ohrazení plotem.¹⁶ Využívána byla též vojenská technika, jako tanky, děla či letadla.

Vedle pomníků „vděčnosti“ v Polsku vznikaly i ty oslavující příslušníky vládních formací či polské armády, kteří padli v bojích s poválečným protikomunistickým podzemím.¹⁷ Města a obce též „zdobily“ stavby odkazující

13 CZARNECKA, Dominika: „*Pomniki wdzięczności*” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 112.

14 Tamtéž, s. 97, 102.

15 Tamtéž, s. 99.

16 Tamtéž, s. 98.

17 V období tzv. upevňování lidové vlády v Polsku zemřelo asi 12 tisíc příslušníků nejrozličnějších polských formací (UB, Občanská milice, Sbor vnitřní bezpečnosti, armáda, dobrovolnická milice atd.), dále jeden tisíc vojáků Rudé armády a přibližně 12 tisíc civilistů, včetně členů PPR a skutečných či domnělých spolupracovníků UB. WNUK, Rafał – POLESZAK, Sławomir – JACZYŃSKA, Agnieszka – ŚLADECKA, Magdalena: *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*. IPN, Warszawa–Lublin 2007, s. XXXIV. Největší propagandový ohlas měla smrt generála Karola Świerczewského, jenž padl v březnu 1947 při střetu s oddílem Ukrajinské povstalecké armády. Nejen na místě činu, ale v mnoha polských městech v dalších letech vznikly četné pomníky. Zabití příslušníků bezpečnostních složek či armády bylo státní propagandou využíváno i na lokální úrovni, což ilustruje smrt plukovníka Alfreda Wnukowského, jenž padl v červenci 1946 při střetu s polskými partyzány. Následně vznikl na jeho

na významné události a osobnosti domácího i mezinárodního komunistického a dělnického hnutí, jako např. sochy V. I. Lenina či F. E. Dzeržinského, čímž měla být v povědomí společnosti upevněna jeho postava jako „vzoru proletářského vlastenectví a nezlomného revolucionáře, který dalekosáhle spojil národní a sociální osvobození polské dělnické třídy s mezinárodní solidaritou revolučního proletářského hnutí“.¹⁸ Nejen zde, ale zejména v případě pomníků vztahujících se k událostem druhé světové války a následnému vývoji se často jednalo o kombinaci národních symbolů a komunistické ideologie, což pochopitelně zároveň působilo na polskou společnost a v určité míře stíralo její ryze negativní postoj.¹⁹ Z varšavské citadely, která byla spojena s útlakem carského režimu, se tak stal památník oslavující revoluční a socialistické tradice.²⁰ Úloha těchto míst byla nejen symbolická, ale rovněž praktická. Právě zde se totiž odbývaly nejrůznější manifestace a shromáždění, které režim představoval jako projevy loajality s ideály, které tato pamětní místa reprezentovala. Realita však byla poněkud odlišná. Účast na těchto akcích nebyla zcela dobrovolná, a jak již bylo naznačeno, ani zapojení společnosti v budování pomníků nebylo takové, jak bylo státní propagandou předkládáno. Pomníky Rudé armádě ve skutečnosti u Poláků vyvolávaly reminiscence na podobné stavby z doby carské nadvlády, které rovněž vznikaly navzdory vůli většiny společnosti.²¹ Tradiční odpor k východnímu sousedovi navíc ještě umocnil vývoj v první polovině 20. století – polsko-bolševická válka, represe a především negativní vztah k Rudé armádě a režimu, jež pomáhala instalovat. Pro mnoho obyvatel Polska byl totiž konec války velice relativní a jen stěží se dal prezentovat jako osvobození v pravém slova smyslu. Odpor však nepramenil jen z politické vyhra-

počest pomník, u kterého se odehrávaly četné manifestace, doprovázané akcemi ve školách atd. MOTYKA, Grzegorz: *Obywatel „Iglá“ – krawiec ze Skaryszewa. Analiza mikrohistoryczna kontrarewolucji wykłetych*. ISP PAN, Warszawa 2018.

- 18 *Archiwum Akt Nowych* (dále jen AAN), f. Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dále jen KC PZPR), sign. 237/XVIII-72, zápis ve věci výstavby pomníku F. E. Dzeržinského ve Varšavě, 1950.
- 19 RÓŻYCKI, Bartłomiej: *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016*, s. 100.
- 20 AAN, f. KC PZPR, sign. 237/XV-121, usnesení ÚV PSDS ve věci postupné přestavby varšavské citadely na muzeum revoluce, 30. 12. 1955.
- 21 CZARNECKA, Dominika: *„Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, s. 121.

něnosti, ale rovněž z běžného života. Přítomnost Rudé armády v Polsku totiž provázely četné problémy, jako zhoršení životní úrovně (zabírání bytů, potravin, demontáž průmyslových zařízení atd.) a bezpečnostní situace (násilnosti, krádeže, vraždy).²² Postava rudoarmějce tak nevyvolávala vděk, nýbrž strach.²³ Pochybnosti a nevoli v souvislosti s budováním jejich pomníků působila též skutečnost, že se tyto stavby objevovaly i na místech, kde k žádným bojům nedošlo.²⁴ Negativní postoje umocňovalo rovněž úmyslné upozadování polských ozbrojených sil, zejména domácího a západního odboje.

Jednou z nejmírnějších a nejméně nápadných forem odporu bylo ironizování a zesměšňování těchto symbolů v rámci tzv. šeptané propagandy. Varšavský pomník bratrství ve zbraní tak byl všeobecně známý jako „pomník čtyř spící“ či „pomník pozorovatelů Varšavského povstání“, což byla narážka na nečinnost Rudé armády během této tragické kapitoly polských dějin.²⁵ Nechyběly však ani expresivnější přezdívky vycházející z vlastní podoby monumentů, jako např. „zápalka“ či „impotentův sen“ (Krakov) nebo „dvě šibenice“ (Olštýn).²⁶ Běžné bylo též zastrahování a zasílání anonymů činovníkům angažujícím se na jejich vzniku. Toruňská UB spolu s armádou v reakci na podobné výhružky např. přistoupily ke zvýšené ochraně tamního pomníku Rudé armády.²⁷ Jak ovšem dokládá celá řada

22 Rozsah problému ilustruje např. přístup polské administrativy, jejíž pravidelná hlášení po několik poválečných let obsahovala zvláštní kolonku zachycující právě kriminalitu vojáků Rudé armády. Situace byla v některých oblastech tak vyhrcoená, že se tvořily domobrany (především na vesnicích), které měly bránit majetky proti krádežím rudoarmějců.

23 Srov. zejména: ZAREMBA, Marcin: *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Znak, Kraków 2012.

24 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 86.

25 Pomník odkazoval na boje vojáků polské armády a Rudé armády a jejich oběti. Nečinnost během Varšavského povstání nicméně neplatí pro oddíly 1. polské armády, které se neúspěšně pokusily o vylodění ve čtvrti Czerniaków.

26 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 138.

27 Odhalení pomníku provázely četné výhružky a anonymy zasílané stranickým funkcionářům, kteří se na akci podíleli. Bezpečnostní orgány tak raději zesílily ostrahu symbolu „vděčnosti“ Poláků Rudé armádě. AIPN By, f. WUSW w Bydgoszczy, sign. IPN By 060/2, periodické hlášení za období 28. 4. 1946 – 8. 5. 1946, 9. 5. 1946.

případů, ne vždy se podařilo tyto symboly ochránit. Zejména v prvních poválečných letech totiž docházelo k jejich poměrně častému – nikoliv však masovému – poškozování.²⁸ Tato forma odporu se mj. pojila s aktivitami protikomunistického odboje („dospělých“ i mládeže). V únoru 1946 byl např. vyhozen do povětří pomník Rudé armády v Lodži, o rok později se o totéž pokusili partyzáni v Nowém Targu.²⁹ Naproti tomu byla patrná větší zdrženlivost v podobně radikálních krocích v souvislosti s „hřbitovním charakterem“ těchto staveb, tedy v případě umístění pomníků na místech, kde byli rudoarmějci pochováni.³⁰ Tato skutečnost pramenila z určité úcty k pietním místům a ctění křesťanských hodnot. Právě odvolávání se na náboženské citění společnosti bylo jedním z důvodů, proč byli mezi členy výborů a komisí pro vznik pomníků též zástupci církve, s jejichž účastí a za doprovodu náboženských obřadů též probíhalo odhalování těchto monumentů a další připomínkové akce.³¹

V dalším období došlo k určitému ochabnutí útoků na tyto symboly „lidové vlády“ a ty, k nimž došlo, měly méně radikální charakter – namísto trhavin to bylo spíše umisťování nápisů či menší poškozování. Intenzita a rozměr útoků nicméně rostly v souvislosti s některými dramatickými událostmi, k nimž v Polsku v průběhu dalších let došlo, jako tomu bylo v roce 1956, 1976 či počátkem osmdesátých let. Pokusy o odstranění některých pomníků se tehdy pojily s veřejnými manifestacemi, během nichž lidé často provolávali protisovětská hesla a požadovali odchod Sovětské armády ze země. Zejména v poslední dekádě existence komunistického režimu nabralo poškozování pomníků „vděčnosti“ účelově politický rozměr, když nezřídka sloužilo jako záminka pro postup proti opozici. Hnutí Solidarita proto od podobných činů odrazovalo a distancovalo se od nich. Podle některých názorů za částí útoků na pomníky stála polská tajná police a patrně nejen ta. Záležitost totiž měla i širší mezinárodní kontext, „jednalo se o předsvědčení Východu, že jakmile ztratí komunistická strana v Polsku vliv, začne ‚zneuctívání‘ sovětských hřbitovů. Existovalo podezření, že se takovou čin-

28 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 140.

29 Již na počátku listopadu však byl monument v Lodži obnoven. K dalším podobným pokusům došlo např. v Jasle.

30 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 88.

31 Tamtéž, s. 132.

ností [provokační akce – pozn. aut.] *zabývali rovněž lidé spojení se sovětskou ambasadou a lidé vykonávající její instrukce, aby tak vytvořili negativní obraz Polska ve světě.*³²

Pro úplnost je vhodné uvést, že útokům byly v období komunistické vlády vystaveny i další symboly režimu a i v těchto případech se objevují určité pochybnosti. Teorie o provokaci v souvislosti s návštěvou papeže Jana Pavla II. se např. pojí s pokusem o zničení sochy V. I. Lenina v krakovské čtvrti Nowa Huta v dubnu 1979.³³ Bez ohledu na skutečné pozadí k vážnějšímu poškození pomníku nedošlo a pachatel nebyl nikdy usvědčen. Naopak záměr odbojové skupiny „Ruch“ podpálit muzeum a pomník „vůdce světové revoluce“ v Poronině v roce 1970 sice provokační charakter neměl, prostřednictvím agenturní sítě se však Bezpečnostní službě (*Służba Bezpieczeństwa*, SB) podařilo provedení činu zabránit.³⁴ Úspěchem naopak skončil plán varšavských gymnazistů, kteří si pro sochu F. E. Dzeržinského připravili tzv. Molotovův koktejl. Dne 10. února 1982 se první velitel Čeky skutečně ocitl v ohni. Spektakulární akce však měla tragickou dohru, neboť jeden z jejích účastníků později za záhadných okolností zemřel.³⁵ Reakce režimu na poškozování pomníků a dalších pamětních míst byla většinou podobná – organizování nejrůznějších manifestací, které měly tyto činy odsoudit. Na bezpečí symbolů režimu pak často dohlížely zesílené hlídky milice.

32 Tamtéž, s. 175.

33 MALIK, Andrzej: *Krótki żywot pomnika Lenina w Nowej Hucie*, online in: www.krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/96261,Krotki-zywot-pomnika-Lenina-w-Nowej-Hucie.html (citováno k 1. 9. 2022).

34 Vladimír Iljič Lenin v obci Poronin, ležící v dnešním Malopolském vojvodství, působil v letech 1913–1914. V objektu vzniklo po druhé světové válce muzeum. K akci viz BYSZEWSKI, Piotr: *Organizacja „Ruch” (1965–1970)*. IPN, Warszawa 2021.

35 Jeden z účastníků akce Emil Barchański byl později vyšetřován orgány SB, mj. za použití násilí. Nakonec byl odsouzen pouze k podmíněnému trestu. Barchański navíc během soudních jednání odvolal své předchozí výpovědi a hovořil o vyšetřovacích metodách SB. Zemřel za nejasných okolností 3. 6. 1982 na břehu Visly. PLESKOT, Patryk: *Miasto śmierci. Pytania o morderstwa polityczne popełnione w Warszawie (1956–1989)*. IPN, Warszawa 2015.

Pomníky nekomunistického odboje a obětí války

V kontrastu s oslavováním obětí i úspěchů Rudé armády a komunistického hnutí bylo připomínání zásluh nekomunistického odboje. V období instalace vlády jedné strany a tuhého stalinismu nebylo ve veřejném prostoru místo pro jakékoliv jiné symboly, než ty, které korespondovaly s požadovaným výkladem minulosti. Po válce navíc docházelo k ničení pamětních míst, které přečkaly nacistickou okupaci a odkazovaly na meziválečnou éru, např. na Józefa Piłsudského. Ušetřeny nebyly dokonce ani hroby účastníků nekomunistického odboje. Navzdory restrikcím si však lidé některé „zakázané“ události přesto připomínali, byť v improvizované a symbolické podobě: na varšavských Powązkách např. obeznámení občané kladli květiny a zapalovali svíčky na části trávníku v počtě obětem tzv. katyňského masakru.³⁶ Zatímco některá pamětní místa tak režim ničil či omezoval (pozůstalým např. bylo bráněno v umístění náhrobků či nápisů), jiná budoval. Svou roli zde pochopitelně hrál historický odkaz i aktuální „politický kapitál“, který bylo možné využít. V průběhu dalších let se tak objevila celá řada pomníků připomínajících oběti nacistických represí. Některé zároveň měly určitý regionální charakter, např. pomník „Boje a utrpení regionu Bydhoště“ (Bydhošť, 1969) či „Pomník obětí války a fašismu“ (Tarnów, 1966). Na území poválečného Polska se též nacházela řada lokalit spojených s represemi vůči Židům. Památníky připomínající jejich tragický osud vznikly při některých vyhlazovacích či koncentračních táborech nebo ghettech, např. v Treblince (1964) a radomském (1950) či varšavském (1946) ghettu. Naopak jiná místa se nejenže nedočkala vybudování monumentu, ale zcela postrádala jakoukoliv pietu (např. vyhlazovací tábor Bełżec).³⁷

Vedle staveb připomínajících oběti vznikly po válce rovněž ty, které odkazovaly na obranné boje z roku 1939 či podíl polských jednotek na porážce Německa. Mezi nejznámější nepochybně patří „Pomník obránců pobřeží“ na Westerplatte v Gdaňsku, jenž byl odhalen roku 1966. Podobně jako

36 Později byly podobným způsobem připomínány např. oběti událostí v Poznani v roce 1956. RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016, s. 106.

37 První pomník na místě jednoho z největších nacistických vyhlazovacích táborů na území poválečného Polska vznikl až v roce 1963. Předtím byl původní areál tábora mj. využíván pro hospodářské účely. Až po roce 1989 začalo být za pomoci zahraničních účastníků budováno důstojné pietní místo.

v jiných případech do něho byly zakomponovány též sovětské motivy, resp. odkazy na „lidovou“ polskou armádu, např. sovětský samopal či zmínka o bitvě o běloruské město Lenino, kde došlo 12. října 1943 k prvnímu vystoupení polských jednotek na východní frontě, přičemž tento den pak byl slaven jako Den Polské lidové armády. Poněkud komplikovanější přístup vládnoucího režimu k událostem druhé světové války a jejich odkazu ilustrují pamětní místa Varšavského povstání. Již v roce 1946 sice vzniklo pietní místo „Gloria Victis“ na hřbitově povstalců na varšavských Powązkách, snahy o vybudování většího památníků v další nekropoli ve čtvrti Wola se však setkaly s negativním postojem vlády. Návrh na jeho výstavbu byl přitom předložen již v roce 1945, příslušné orgány však realizaci odmítly s tím, že pro ni není dostatek financí a místo bylo dlouhou dobu zanedbané. Až v roce 1973 se našla vůle na vybudování monumentu „Padlí, neporažení“ dle projektu Gustawa Zemła. Na vzniku tohoto díla, jako i mnoha dalších, se podílel Svaz bojovníků za svobodu a demokracii (*Związek Bojowników za Wolność i Demokrację*), v jehož řadách byli po určité liberalizaci poměrů i bývalí příslušníci Zemské armády a dalších odbojových organizací. Právě se změnou situace v zemi a uvolňováním poměrů se pojilo alespoň omezené rozšíření možností v této oblasti. Zejména od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let byla vybudována řada staveb, které tyto dosud zamlčované historické události připomínaly. Nejvýraznější je triptych pomníků architekta Wincenta Kućmy „Obránci polské pošty“ v Gdaňsku (1979), „Padlí při obraně vlasti“ v Częstochowé (1985) a monument věnovaný varšavským povstalcům (1989), jenž byl odhalen u příležitosti výročí 1. srpna 1989 za účasti prezidenta Wojciecha Jaruzelského a polského primase Józefa Glempa. Náležité a neomezené připomenutí druhé světové války však bylo možné až po pádu komunistického režimu v roce 1989.

Ve víru dekomunizace

Rok 1989 přinesl zásadní obrat nejen v souvislosti s podobou pamětních míst nekomunistického odboje, ale rovněž tak s přehodnocením postoje polské společnosti k pomníkům a dalším symbolům minulého režimu. Vedle hmotných odkazů se to týkalo i nejrůznějších památných dnů či osobností. Nejen Den osvobození (9. května), ale obecně konec druhé svě-

tové války tak již není vnímán jako významnější svátek.³⁸ Bezprostředně po pádu vlády jedné strany byl zároveň započat proces dekomunizace.³⁹ Zatímco většina „socialistických“ pomníků (např. sochy Dzeržinského, Lenina či maršálů Rokossovského a Koněva) i názvů veřejných prostranství odkazujících na komunistické funkcionáře a ideologii byla poměrně hladce odstraněna ještě v atmosféře „revolučního“ roku 1989 a letech bezprostředně následujících,⁴⁰ v jiných případech vyvolaly tyto snahy vášnivou debatu uvnitř polské společnosti i ostré reakce ze zahraničí.⁴¹ Jedná se zejména o tzv. pomníky vděčnosti, v jejich případě se totiž stále střetávají různé pohledy na minulost i otázka zasahování státu a místních samospráv do veřejného prostoru. Právě zastupitelstva jednotlivých obcí a měst byla hlavním aktérem v této první fázi dekomunizace, která měla v zásadě místní a spontánní charakter. K odstraňování těchto symbolů totiž docházelo tehdy, když se na tomto kroku usnesla demokraticky zvolená reprezentace daného města či obce. Neznamená to ovšem, že nedocházelo ke komplikacím. Pro ilustraci lze uvést osud pomníku „Bratrství ve zbrani“ ve Varšavě. Záměr na jeho demontáž se objevil již v roce 1992, následovala však vášnivá veřejná

38 Národní den vítězství, jak zní název výročí zakončení druhé světové války 8. května, byl ustanoven v roce 2015 poté, co Sejm zrušil původní Den vítězství připadající na 9. května.

39 Za první projevy destalinizace nejen v Polsku, ale též v dalších zemích tzv. východního bloku lze považovat vývoj po XX. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu a odhalení kultu osobnosti. V polském prostředí se to projevilo např. přejmenováním města Stalinogród (tento název neslo v letech 1953–1956) zpět na Katowice.

40 Změny názvů ulic a náměstí se řešily již v roce 1988 (8 případů), na intenzitě pochopitelně nabraly v souvislosti se systémovými změnami v zemi, a to zejména v prvních letech: 1989 (298 případů), 1990 (1 135), 1991 (273). V následném období zájem o přejmenování veřejných prostranství upadal: 1992 (123), 1993 (66), 1994 (27), 1995 (2), 1996 (1), 1997 (28), 1998 (55). RÓŻYCKI, Bartłomiej: *Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016*, s. 115.

41 Odstranění symbolů starého režimu ve víru revolučního nadšení je jedním z běžných jevů těchto přelomových událostí. Vyplyvá to mj. z lidské potřeby osobně se zúčastnit podobných dějinných momentů. Zničení pomníku mělo též zcela symbolický charakter s jistou dávkou personifikace režimu. Proto byly někdy sochám vázány oprátky kolem krku apod. Monument F. E. Dzeržinského a některé další pomníky komunistického režimu se např. staly součástí sbírek Galerie umění socialistického realismu v Koźłowce. CZARNECKA, Dominika: „*Pomniki wdzięczności*” *Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej*, s. 339–341.

diskuse, ve které zaznívaly hlasy bránící monument i ty, jež se vyslovovaly proti jeho ponechání na místě. K odstranění „čtyř spících“ nakonec došlo až v roce 2011, pomník následně rozšířil sbírky Muzea historie Polska. Není to rozhodně jediný případ, kdy se spory o osud těchto staveb táhly i několik let. Podstatný vliv na jejich řešení měly orgány místní samosprávy, resp. jejich ochota se věci zabývat a také politické či ideové hledisko, které je v posledních letech úzce spojeno s oficiální historickou politikou.⁴² Mezi argumenty hovořícími proti existenci pomníků „vděčnosti“ se objevovalo jejich problematické umístění v městské zástavbě, oběti pojící se s přítomností Rudé armády v Polsku, původ těchto staveb v komunistickém (totalitním) režimu či obecně polsko-sovětské vztahy (např. tzv. katyňský masakr). Zastánci těchto monumentů naopak hovořili o nutnosti uctění padlých vojáků, zachování míst posledního odpočinku a symbolické a historické hodnotě.

Jak dokládají výsledky dosavadního výzkumu, více než třetina pomníků „vděčnosti“ přečkala léta první fáze dekomunizace na svém původním místě, eventuálně z nich byly odstraněny sporné nápisy či symboly, nebo k nim byly umístěny vysvětlující desky apod. Menší část byla odstraněna, případně přenesena na hřbitovy, a to zejména v letech 1989–1993. Stejně jako v minulosti, kdy nejruznější pamětní místa čelila změnám vlád či nepříteli společnosti, pak byly některé pomníky dále využity, pouze věnovány novým hrdinům.⁴³ Namísto rudoarmějců tak tyto stavby např. odkazovaly na oběti druhé světové války, padlé v polsko-bolševické válce či v řadách polských legií v první světové válce.

S přelomem milénia začala první fáze dekomunizace poněkud slábnout. Nejkřiklavější symboly minulého režimu se podařilo odstranit a ty zbývající většinou nevyvolávaly tak silné emoce. Pokračování, resp. dokončení odstranění symbolů komunismu z veřejného prostoru sice prosazova-

42 Za další dekomunizaci veřejného prostoru se zasazuje zejména strana Právo a spravedlnost (Prawo i Sprawiedliwość, PiS), proti naopak vystupuje postsocialistická Sjednocená levice (Sojusz Lewicy), zatímco Občanská platforma (Platforma Obywatelska, PO) se více odvolává na názory obyvatel dané obce. RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016, s. 118; MUSIAŁ, Filip: Między symboliką niepodległościową a cieniem totalitaryzmu, online in: www.ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/160582,Filip-Musial-Miedzy-symbolika-niepodleglosciowa-a-cieniem-totalitaryzmu.html?search=944565973 (citováno k 29. 11. 2022).

43 Tamtéž, s. 337–338.

la některá společenská hnutí, např. Sdružení KoLiber se svým projektem „*Goń z pomnika bolszewika*“ („Vyžeh bolševika z pomníku“), na přístupu obcí a měst se to nicméně zásadně neprojevalo, stejně jako iniciativa státních orgánů.⁴⁴ V pokračování dekomunizace se dále výrazně angažoval zejména Ústav národní paměti (*Instytut Pamięci Narodowej*, IPN), jenž za tímto účelem oslovoval jednotlivé samosprávy a vyzýval je k odstranění symbolů komunismu. Záměr této instituce se však mnohdy míjel s postojem obcí, jejichž zastupitelé se přejmenování ulic či odstranění některých pomníků bránili. Argumentovali mj. průzkumy veřejného mínění, podle kterých si obyvatelé přáli názvy a stavby ponechat. Důvodů k tomuto postoji společnosti je několik. Vedle úředních komplikací (výměna dokladů apod.) se zde objevují i prvky „lokálního patriotismu“, např. ve formě určité hrdosti obyvatel na místního rodáka či pomník.⁴⁵ Často byla též zmiňována skutečnost, že kritizovaná pamětní místa jsou vnímána především jako nedílná součást veřejného prostranství, nikoliv jako dědictví totalitního režimu. Nabízí se tak otázka, nakolik vlastně tyto stavby splnily svůj původní účel a zdali jejich odstranění koresponduje s procesem dekomunizace.⁴⁶

Rozpory v postupu státních institucí a jednotlivých obcí a měst měl ukončit zákon o zákazu propagace komunismu či jiného totalitního systému prostřednictvím názvů budov, objektů a veřejných zařízení z 1. dubna 2016. Podle paragrafu 1 uvedeného zákona veřejná místa spravovaná místní samosprávou „*nemohou připomínat osoby, organizace, události či data symbolizující komunismus či jiný totalitní systém, ani takový systém jiným*

44 Návrhy zákonů na dekomunizaci veřejného prostoru byly v Sejmu projednávány již v letech 1999 a 2007, avšak bez výsledku. Vedle rezortů vyvíjely v tomto směru iniciativu i některé parlamentní kluby, např. PiS. V roce 2012 tak např. vznikla pracovní skupina Sejmu pro odstranění symbolů nacismu a komunismu z veřejného prostoru. Větší aktivitu v tomto směru však nevyvinula.

45 Za příklad může posloužit výzva IPN obci Klimontów v dnešním Svatokřížském vojvodství na přejmenování ulice po místním rodákovi, spisovateli Bruno Jasińském (1901–1938), jenž byl spjat s meziválečným komunistickým hnutím. Obec, v níž se každý rok pořádaly oslavy odkazující na zmíněného literáta, výzvu odmítla. LESZ-KOWICZ, Tomasz: *Dekomunizacja po Polsku*, online in: www.histmag.org/Dekomunizacja-po-polsku-7309 (citováno k 1. 9. 2022).

46 Tamtéž.

způsobem propagovat“.⁴⁷ Za propagaci komunismu byly výslovně označeny názvy či jiné symboly odkazující na politický systém, jenž v Polsku existoval v letech 1944–1989. Jestliže příslušná samospráva se změnou nesouhlasila, mohla požádat IPN či Radu pro ochranu paměti bojů a utrpení (*Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa*) o vydání stanoviska. Hladší průběh dekomunizace měla zajistit např. bezplatná výměna dokladů v souvislosti se změnami adres trvalého pobytu apod. Zákon byl dvakrát novelizován (22. 6. 2017 a 14. 12. 2017), přičemž poslední úprava se týkala především řešení úhrady nákladů za provedení změn prostranství, lhůt pro vykonání úředních úkonů či možnosti odvolání. Některé obce této možnosti využily. V roce 2019 se k Nejvyššímu správnímu soudu (*Najwyższy Sąd Administracyjny*) např. odvolal úřad slezského města Bielsko-Biała, když odmítl odstranit název ulice odkazující na Kościuszkovu divizi.⁴⁸ Právě omezení podmínky polských ozbrojených sil působících během druhé světové války na východě zřejmě působí největší rozepře. Ve veřejných diskusích se často objevuje argument, že v těchto jednotkách bojovali a umírali Poláci, kteří si tak zaslouží rovněž určité uznání. Odpor obcí i části obyvatel vůči odstranění pomníků či názvů ulic se kromě soudních prostředků projevuje též ve formě happeningů či recesistických akcí.⁴⁹ Podle aktuálního seznamu IPN se však na „indexu“ nacházejí v podstatě všechny názvy připomínající nejen zmíněnou divizi T. Kościuszka, ale rovněž 1. či 2. armádu polského vojska.⁵⁰ Zatímco v České republice je památka 2. armády, která se podílela na osvobození země, alespoň částečně udržována (např. pomník generála

47 *Dziennik Ustaw 2016*, zákon č. 744, s. 1/2.

48 SZAFRAŃSKI, Marek: Bielsy radni zdecydowali się walczyć w sądzie z wojewodą o nazwy ulic, online in: www.dzieje.pl/aktualnosci/bielscy-radni-zdecydowali-sie-walczyc-w-sadzie-z-wojewoda-o-nazwy-ulic (citováno k 1. 9. 2022).

49 Ve městě Elbíněk např. vznikla iniciativa za pojmenování „Apolitického rohu 3. května“, nacházejícího se při spojení ulic 1. a 2. května; ještě větší rozsah měla internetová petice navrhuující přejmenování ulic s přírodními motivy, jako např. brouk, lípa, ježek nebo nádraží, neboť mohou mít „ideologické pozadí“, např. „Žukowa“ (Georgij K. Žukov), „Lipowa“ (Ivan Lipov), „Jeżowa“ (Nikolaj Ježov), „Kasztanowa“ (Sergej Kaštanov) či „Dworcowa“ (Nikolaj Dvorcov). Ještě úsměvnější je skutečnost, že se našli političtí představitelé, kteří vzali tuto recesistickou iniciativu vážně. RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016, s. 142–143.

50 Viz Dekomunizacja przestrzeni publicznej, online in: www.ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/dekomunizacja/zmiany-nazw-ulic/nazwy-ulic/nazwy-do-zmiany (citováno k 1. 9. 2022).

Karola Świerczewského v Mělníku), v rodné zemi je tomu naopak.⁵¹ Otázkou je, zda se jedná o důsledek nekompromisní historické politiky, či výsledek rozdílné historické zkušenosti a kolektivní paměti.

Žádné pochybnosti o přístupu k pamětním místům po roce 1989 naopak neměl Sovětský svaz, později Ruská federace. Jeho orgány již od konce války bedlivě sledovaly místa připomínající Rudou armádu. V roce 1946 předali Sověti polskému ministerstvu zahraničních věcí nótu, ve které upozorňovali na poškozování pomníků Rudé armády a domáhali se nápravy.⁵² Zvýšená péče o válečné hroby, na které se upírala pozornost ze zahraničí, se přitom netýkala jen těch sovětských, ale např. též československých.⁵³ Postoj SSSR se příliš nezměnil ani po pádu komunistického režimu, což dokládá též dopis Nikolaje Ogarkova prezidentu Jaruzelskému z roku 1990, v němž si sovětský maršál stěžoval na demontáž některých monumentů.⁵⁴ Zaznívaly dokonce pohružky, že Sovětská armáda, jejíž posádky byly v Polsku přítomny až do roku 1993, bude tyto stavby bránit. S postupem času se však situace uklidnila. Výsledkem polsko-ruských jednání byla mj. dohoda o hrobech a místech paměti obětí válek a represí z 22. února 1994, která upravovala péči o místa paměti, jejich ochranu, postup při exhumacích či působení odborných skupin. Bylo dále dohodnuto, že „vedle existujících mohou být postaveny nové pomníky a jiné formy uctění památky padlých, zavražděných a umučených, jestliže mají důležitou historickou podstatu“.⁵⁵ Krátce poté vypracovala ruská strana seznam dvou set pamětních míst Rudé armády nacházejících se mimo hřbitovy a žádala jejich ochranu.⁵⁶ Odstraňování těchto staveb v rámci dekomunizace veřejného prostoru tak

51 Srov. např. ANDONOV, Radek: *Z Lobendavy směr Praha! Duben a květen 1945 mezi Budyšínem a Prahou*. Oblastní muzeum v Děčíně, Děčín 2020, s. 93–98.

52 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 146.

53 V souvislosti s československými delegacemi upozorňovali v prvních poválečných letech zástupci polské diplomacie na zanedbané hroby československých vojáků, kteří padli v bojích na Dukle. Polské orgány se tak začaly válečnými hroby v prostoru Dukla-Krosno více zabývat. AAN, f. Ministerstwo Administracji Publicznej, sign. 668, zpráva ve věci válečných hrobů, 8. 10. 1947.

54 Tamtéž, s. 359.

55 *Dziennik Ustaw 1994*, zákon č. 543, s. 2012.

56 CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej, s. 369.

logicky kolidovalo se zájmy Ruské federace, která si závěry mezistátních dohod vykládala po svém. Příkladem toho, jak mohlo rozhodnutí místního zastupitelstva vyústit v mezinárodní spor, je osud pomníku „vděčnosti“ v Toruni. Již v roce 1992 se tamní radní poprvé pokusili o jeho demontáž, po letech bouřlivé veřejné diskuse a politických třenic byl obelisk odstraněn v roce 1997. Tento krok vyvolal ostrou reakci nejen ruské, ale rovněž běloruské a ukrajinské diplomacie, které vinily Polsko z porušení společných dohod o ochraně hrobů a pamětních míst. Protesty Ruska provázely odstranění pomníků Rudé armády i v řadě dalších případů, a to též z doby relativně nedávné. Nejinak tomu bylo poté, co se obec Pieniężno, ležící nedaleko kaliningradské enklávy, v roce 2015 rozhodla demontovat monument věnovaný generálu Ivanu Černachovskému.⁵⁷ Ruské orgány na tyto kroky reagovaly protesty, přičemž Polsko též obviňovalo u mezinárodních organizací (UNESCO, OBSE) z ničení pamětních míst, a neváhalo dokonce odstraňování pomníků Rudé armády přirovnávat k řádění tzv. Islámského státu v Palmýře.⁵⁸

Právě vývoj polsko-ruských vztahů a přístup k vlastním dějinám se v otázce míst paměti a jejich existence v posledních deseti letech výrazně projevuje. Přestože se Ruská federace zasazovala o zachování pomníků Rudé armády, polská místa paměti v Rusku byla mnohdy zanedbávána a možnosti jejich rozvoje byly značně omezené. Za nejvýznamnější počín lze považovat vybudování polského vojenského hřbitova v Katyni u Smolenska. Avšak i zde se projevují zásahy ruské strany a snaha prezentovat vlastní obraz historie.⁵⁹ „Velká vlastenecká válka“ a vše, co s ní souvisí, resp. to, co se hodí, se totiž stalo nedílnou součástí putinovského režimu a jeho propagandy. Problematika polských a ruských pamětních míst je ovlivňo-

57 Velitel 3. běloruského frontu generál Ivan Černachovskij (1907–1945) se z titulu své funkce mj. podílel na odzbrojení a internaci příslušníků Zemské armády v oblasti Vilenska. Zástupce obce nabídli odevzdání pomníku kaliningradským orgánům, avšak bez výsledku. Ve skutečnosti pomník dlouho chátral a ruské kruhy se o něj začaly zajímat až v momentu, kdy se hovořilo o jeho odstranění. ZÍTEK, Adam: Pomníky chtěné a nechtěné. Vyrovnávání se s minulostí v Polsku. *Paměť a dějiny*, 2018, roč. 12, č. 4, s. 129.

58 RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016, s. 123–125.

59 SNIEGOŃ, Tomáš: Místo paměti Katyň. Od masové vraždy přes pokus o smíření k nové konfrontaci. *Paměť a dějiny*, 2022, roč. 16, č. 2, s. 11.

vána i zcela aktuálním politickým vývojem. V souvislosti s ruskou invazí na Ukrajinu v roce 2022 a zhoršením polsko-ruských vztahů se vyskytly případy poškozování pomníků, např. ve formě umisťování nejrůznějších nápí-sů či vyjadřování podpory napadené zemi, opět se zároveň rozvířila debata o odstranění zbývajících symbolů „vděčnosti“.⁶⁰ Stále však nelze říci, že si jejich odstranění přeje rozhodná většina společnosti.⁶¹ Demontáž sovětských pomníků však není aktuálním tématem jen v Polsku, ale rovněž v dalších zemích, mj. v Estonsku, Lotyšsku či Litvě. Zhoršení vzájemných vztahů se však odrazilo též na polských místech paměti, např. v Bělorusku, kde došlo k poškození několika hřbitovů s pohřbenými vojáky Zemské armády.⁶²

Pomníky „nových hrdinů“

Pád komunistického režimu nejenže poznamenal odkaz Rudé armády a symboly pojící se s komunistickou vládou, zároveň též umožnil náležité uctění do té doby zapovězených či opomíjených hrdinů a vznik nových pamětních míst. V průběhu následujících třiceti let se tak v Polsku objevil bezpočet pomníků, pamětních desek či hřbitovů věnovaných účastníkům nekomunistického odboje a obětem nacistických a sovětských represí. Pů-

60 V souvislosti s vývojem situace vyzval IPN k odstranění zbývajících pomníků „vděčnosti“, v dubnu 2022 byla např. odstraněna socha rudoarmějce v obci Siedlc.

61 Podle průzkumu veřejného mínění, které si IPN nechal provést v roce 2022, považuje demontáž pomníků Rudé armády za potřebnou 43 % respondentů, oproti 28 % dotazovaných, kteří by pomníky spíše ponechali, a 10 %, kteří jsou rozhodně proti (zbývajíc část nemá vyhraněný názor); za správné pak považuje odstranění pomníků Rudé armády 49 %, naopak 23 % je spíše proti a 11 % z tímto postupem zcela nesouhlasí (17 % nemá na věc názor). Viz Komunikat prasowy IPN – badanie opinii publicznej na temat demontażu komunistycznych obiektów propagandowych poświęconych Armii Czerwonej w Polsce, online in: www.ipn.gov.pl/pl/dla-mediow/komunikaty/174016,Komunikat-prasowy-IPN-badanie-opinii-publicznej-na-temat-demontazu-komunistyczny.html?search=944565973 (citováno k 27. 11. 2022).

62 Proti ničení hřbitovů se ohradila i oficiální polská reprezentace. Viz Polska stanowczo potępia niszczenie polskich miejsc pamięci oraz cmentarzy na Białorusi. *Serwis Rzeczypospolitej Polskiej*, online in: www.gov.pl/web/rosja/polska-stanowczo-potepia-niszczenie-polskich-miejsc-pamieci-oraz-cmentarzy-na-bialorusi (citováno k 1. 9. 2022).

vodní komunistické pomníky či názvy veřejných prostranství byly nezdědky nahrazovány právě těmi, které odkazovaly na jiné události a osoby. Pamětní místa věnovaná Zemské armádě, polským ozbrojeným silám na západě či účastníkům Varšavského povstání žádné větší kontroverze nebudily. Jinak tomu již bylo v případě míst souvisejících s poválečným obdobím. Připomínání tzv. prokletých vojáků, jak jsou účastníci protikomunistické rezistence souhrnně označováni, je zároveň jedním z podstatných prvků historické politiky, uplatňované v posledních letech. V každém větším polském městě se tak dnes lze setkat s názvy ulic či s pomníky odkazujícími na tuto kapitolu polských dějin. Výraznou aktivitu v tomto směru projevují též nejrůznější společenské organizace a sdružení, např. nadace Pamiętamy. Patrně nejvýznamnější stavbou je Panteon-mauzoleum prokletých-nezlomných, nacházející se na varšavském hřbitově Powązki. Lokalita není náhodná, nýbrž zcela symbolická. Právě zde totiž komunistická vláda ukrývala těla popravených odbojářů. V rámci velice náročného a nákladného programu IPN na vyhledávání jejich ostatků se některé z nich na tomto místě podařilo najít a identifikovat.⁶³ Jmenný seznam těch, které se podařilo nalézt, se postupně rozrůstá. V určitém ohledu se zároveň jedná o kapitolu, která slouží jako tzv. zakladatelský mýtus postkomunistického Polska a je často poměrně zjednodušujícím způsobem prezentována jako příklad boje proti režimu pod kuratelou Sovětského svazu.⁶⁴ Poválečná realita však byla značně komplikovanější.

V přístupu společnosti k pomníkům a dalším pamětním místům se navíc odráží problematické hodnocení některých kontroverzních činů protikomunistického podzemí. Emoce vyvolávají např. monumenty věnované odbojářům, s jejichž působením se pojí oběti z řad civilního obyvatelstva, zejména Ukrajinců, Bělorusů, Slováků či Židů. Po roce 1989 totiž znovu ožily dříve utlumené etnické a národnostní antagonismy, pojící se s některými regiony.⁶⁵ Jednou z oblastí, ve které se tyto protiklady projevovaly, byla rovněž historie. Ta je sice „jedna, kolektivních pamětí je však tolik, kolik

63 ZÍTEK, Adam: Pomníky chtěné a nechtěné, s. 129–133; WICHROWSKA, Karolina: „Łączka“. IPN, Warszawa 2016.

64 MOROZ, Anna: *Między pamięcią a historią*, s. 120.

65 MALICKI, Krzysztof: Upamiętanie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu podkarpackiego. In: SZPOCIŃSKI, Andrzej (ed.): *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. ISP PAN, Warszawa 2009, s. 47.

je skupin, které jsou jejich nositeli.“⁶⁶ Zatímco pro polskou společnost (nebo alespoň její část) jsou tito partyzáni bez ohledu na kontroverze prezentováni v pozitivním světle, národnostní menšiny, které byly jejich působením postíženy, vystupují proti budování jejich pomníků.⁶⁷ Naopak snahy ukrajinského obyvatelstva uctít památku padlých příslušníků Ukrajinské povstalecké armády čelily značnému odporu polské majority. Podobně jako v letech minulých tak někdy dochází ke krajnímu jednání, např. v podobě poškozování pamětních míst.

Druhá světová válka se výrazným způsobem zapsala do polských dějin a kolektivní paměti obyvatel země. Její utváření navíc bylo poznamenáno poválečným vývojem a vznikem komunistického režimu, jenž historické skutečnosti zcela zamlčoval či překrucoval. Namísto domácích odbojářů tak byla polská společnost nucena projevovat vděčnost Rudé armádě a Sovětskému svazu, což bylo v rozporu s míněním většiny populace. Až po roce 1989 mohli být uctěni i ti, o nichž se do té doby mlčelo. Započal rovněž proces dekomunizace, který v podstatě trvá dodnes. Věc má též mezinárodní rozměr, neboť tzv. pomníky vděčnosti se staly nástrojem ruské politiky a jejich odstraňování zdrojem diplomatických konfliktů. Na jejich místě se nezdá objevily pomníky nových hrdinů, mezi nimiž nechybí ani účastníci protikomunistického odboje. Avšak i v souvislosti s těmito pamětními místy se ve společnosti objevují určité rozpory, vyplývající z rozdílného pohledu na vlastní dějiny a jejich interpretaci.

66 Tamtéž.

67 Pro ilustraci lze uvést např. působení oddílu Romualda Rajse, v jehož důsledku bylo zabito několik civilistů běloruského původu a vypáleno několik vesnic. Srov. např. recenzi Adama Zítka: OSTAPIUK, Michał: Komendant „Bury“. Biografia kpt. Romualda Rajsa „Burego“ 1913–1949. *Slovanský přehled*, 2020, roč. 106, č. 2, s. 368–377.

Ostatky padlých příslušníků Rudé armády byly shromažďovány a ukládány na vojenských hřbitovech. Jedna z největší nekropolí na území Polska vznikla ve městě Braniewo, kde je podle některých odhadů pochováno více než 30 tisíc rudoarmějců. *Archiv autora*

Mezi nejznámější pomníky „vděčnosti“ nepochybně patřil ten stojící na Vilenském náměstí ve Varšavě – mezi lidmi všeobecně známý jako pomník „čtyř spících“. *Wikipedia.pl*

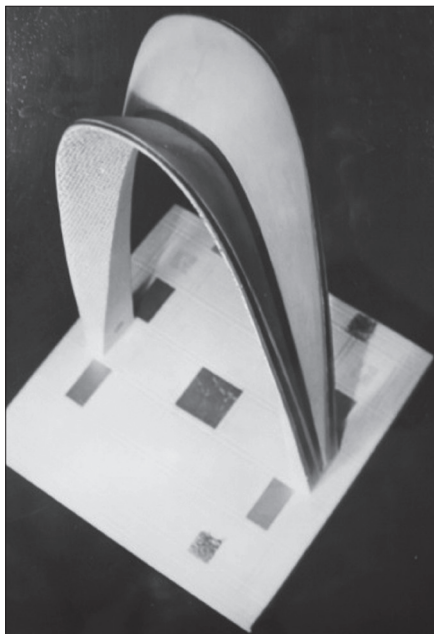

Zesměšňování a ironizování symbolů poválečného režimu bylo tím nejjednodušším prostředkem odporu. Pomník Osvobození Varmiňsko-mazurské země tak je dodnes znám jako „dvě šibenice“. *Wikipedia.pl*

Ovládnutí veřejného prostoru komunistický režim dokládá i dalšími symboly, jako byl např. pomník Felixe Dzeržinského ve Varšavě. *Wikipedia.pl*

Navzdory velkým výdajům vynakládaným na stavbu „symbolů socialismu“ nebyly všechny návrhy realizovány. Stejný osud stihl např. projekt vítězného oblouku, jenž měl zastínit církevní oslavy milénia křtu Polska v roce 1966. AAA, f. KC PZPR

Po dlouholetých peripetiích bylo důstojné pietní místo padlých během Varšavského povstání na hřbitovu ve čtvrti Wola vybudovat až v roce 1973. [Wikipedia.pl](https://cs.wikipedia.org/wiki/Varšavské_povstání)

Změny, po jící se pádem komunistického režimu v Polsku, dokládá též pomník účastníků Varšavského povstání, do kterého byla zakomponována též postava kněze. *Archiv autora*

Odstranění pomníku gen. Ivana Čerňachovského v obci Pieniężno v roce 2015 vyvolalo ostrou reakci ruské strany. *Branewiak.pl*

Dekomunizace veřejného prostoru se nevztahuje na hřbitovní objekty, jako tento ve Varšavě. *Archív autora*

Vedle dekomunizace probíhá v Polsku též hledání nových hrdinů, jehož součástí je rovněž pátrání po ostatcích účastníků protinacistického a protikomunistického odboje. Exhumační práce probíhaly též v části varšavského hřbitova Powązki zvané Łączka. *Archív autora*

Většina nalezených a identifikovaných ostatků odbojářů byla pietně uložena v Panteonu-Mauzoleu Prokletých-Nezlomných. *Archiv autora*

Pamätník Československého armádneho zboru na Dukle v premenách času 1947–2023

MILOSLAV ČAPLOVIČ

Dukliansky priesmyk bol odpradáva vhodným miestom na prechod cez hlavný horský hrebeň Karpát. Hoci niektoré pramene spomínajú obchodné cesty prechádzajúce týmto priesmykom už v staroveku, v 14. storočí je doložitelná obchodná cesta z Poľska do Uhorska a potom ďalej na Balkán. Vybudovanie pohodlnej cesty cez Dukliansky priesmyk na začiatku 19. storočia v konečnom dôsledku prispelo k rozvoju miest ležiacich v jeho blízkosti. Na jeseň 1914, v prvom roku Veľkej vojny, prebiehali v tomto priestore ťažké boje medzi ruskou a cisársko-kráľovskou armádou. V čase druhej svetovej vojny, na jeseň 1944, sa o Dukliansky priesmyk zvädzali ťažké boje medzi jednotkami sovietskej a československej armády na jednej strane a nemeckými jednotkami na strane druhej. Tieto boje v rámci Karpatsko-duklianskej operácie, spolu s Karpatsko-užhorodskou operáciou, boli súčasťou širšie vedenej Východokarpatskej operácie prebiehajúcej od 8. septembra 1944 do 28. októbra 1944.

V areáli Národnej kultúrnej pamiatky (NKP) – Pamätníka 1. československého armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle sa nachádza bronzová tabuľa, na ktorej je vyrytých 1 256 mien vojakov. Pod zemou z nich spočinulo presne 565. Všetci boli príslušníkmi 1. čs. armádneho zboru v ZSSR, ktorí padli v ťažkých bojoch Karpatsko-duklianskej operácie v horskom teréne na jeseň 1944.

Po skončení druhej svetovej vojny sa vojnové cintoríny s ústrednými pamätníkmi, na rozdiel od prvej svetovej vojny, zriaďovali a budovali na princípe, že vojaci jednotlivých armád sa pochovávali, resp. dodatočne premiestňovali na osobitne vyhradené miesta a navzájom sa nemiešali. Tak to bolo aj v prípade zriadenia Pamätníka 1. československého armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle v rokoch 1947–1949, ktorý je od roku 1961 národnou kultúrnou pamiatkou, Pamätníka sovietskej armády vo Svidníku z roku 1954 (národnej kultúrnej pamiatky od roku 1961), či vojnového cintorína nemeckých vojakov v Hunkovciach, ktorý bol v ro-

koch 1994–1995 znovu vybudovaný na mieste pôvodného cintorína z čias druhej svetovej vojny. Tieto cintoríny sú v správe Vojenského historického ústavu (VHÚ) v Bratislave, ktorý je vedecko-výskumným, archívnym a múzejným zariadením Ministerstva obrany SR pre oblasť vojenskej histórie.¹

Dominantou národnej kultúrnej pamiatky na Dukle je dvadsaťosem metrov vysoký pylón s obradnou sieňou, ktorý bol ako pamätník padlých v Duklianskom priesmyku spolu s vojnovým cintorínom vybudovaný v rokoch 1947–1949 a slávnostne sprístupnený vtedajším ministrom školstva a osvetu Zdenkom Nejedlým 2. októbra 1949.

Začiatkom roku 1947 vypísalo Ministerstvo školstva a osvetu, po dohode s Ministerstvom obrany, verejnú anonymnú súťaž návrhov na národný cintorín a pomník padlým hrdinom v priesmyku Dukla. Súťaže sa mohli zúčastniť kvalifikovaní architekti, sochári a výtvarníci českej alebo slovenskej národnosti, príslušní do ČSR.² Po ukončení lehoty na odovzdanie súťažných návrhov zasadala od 19. mája 1947 v Umelecko-priemyslovom múzeu v Prahe pätnásťčlenná porota. Na návrh Ing. arch. Jana Žáka, delegovaného za Blok architektonických pokrokových spolkov, bol za predsedu poroty zvolený Dr. Kamil Novotný, prednosta odboru B-II na Ministerstve školstva a osvetu. Porota koštovala, že v predpísanej lehote došlo 37 návrhov. Následne sa porota premiestnila do Košíc a odtiaľ 21. mája do Duklianskeho priesmyku, kde ako miesto realizácie projektu vybrala mierne svahovitý zalesnený terén nachádzajúci sa v katastri obce Vyšný Komárnik, v blízkosti vtedajšieho československo-poľského hraničného priechodu po pravej strane hlavnej cesty. Tu okrem iného došlo k zhode, že zvolené miesto, na ktoré bola súťaž vypísaná, je jediné, ktoré môže prichádzať do úvahy. Rokovanie poroty v Prahe následne pokračovalo 23. mája 1947, v rámci ktorého bolo v druhom kole postupne vylúčených 29 návrhov. V treťom kole po opätovnom posúdení a diskusii poroty bolo vylúčených

1 Podrobnejšie: Národná kultúrna pamiatka Duklianske bojisko, pozri <https://www.vhu.sk/narodna-kulturna-pamiatka-duklianske-bojisko/> (citované k 14. 1. 2023).

2 Podrobnejšie *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha* (ďalej len *VÚA-VHA Praha*), f. Ministerstvo národnej obrany (ďalej len MNO) 1950, sign. 79 4/6-2, Dukla – súťažné návrhy – uloženie, č. j. 27 583/1950. Ministerstvo národnej obrany doručilo 3. augusta 1950 uvedenú komplexnú dokumentáciu na uloženie do Vojenského historického ústavu (VHÚ) Praha, ktorý prevzatie v uvedený deň aj písomne potvrdil pod č. 1347/50. *Tamže*.

ďalších 6 návrhov. Nasledovala generálna diskusia o výsledku súťaže, po ktorej porota konštatovala a jednomyselne sa uzniesla neudeliť prvú cenu z dôvodu, že ani jeden zo zostávajúcich návrhov nebol realizovateľný bezo zmien. Druhá cena bola udelená návrhu číslo 31 označená heslom „XY“ (autori architekt Josef Grus a sochár Ján Vítek z Prahy) a tretiu cenu získal návrh č. 32 označený heslom 333 (autor architekt František Faulhammer z Bratislavy).³

Objednávku na vypracovanie súhrnného návrhu projektu na „realizáciu národného cintorína a pomníka padlých v dukelskom priesmyku“ zadalo Ministerstvo národnej obrany listom č. j. 7884 – hl. št. VŽV/2.1947 11. septembra 1947 maliarovi a architektovi Josefovi Grusovi (1893–1972).⁴ Autor bol za prvej svetovej vojny príslušníkom československých légii v Rusku a mal teda k vojnovnej tematike bezprostredný vzťah.⁵ V ten istý deň zadalo ministerstvo objednávku aj akademickému sochárovi Jánovi Adolfovi Vítekovi (1899–1950) ako víťazovi súťažného návrhu na realizáciu vytvorenia sochy „vojaka vzdávajúceho česť padlým“ a malého štátneho znaku umiestneného na pamätníku padlých na Dukle.⁶ Vítek svoju sochu nazval *K pocte zbraň*.⁷ Umelecké dielo, ktoré slávnostne odhalili 4. októbra

3 Podrobnejšie pozri Protokol o jednaní poroty verejné anonymní soutěže návrhové na národní pohřebiště a pomník padlým v Dukle, konané dne 19. – 24. května 1947. *Tamže*.

4 VÚA-VHA Praha, f. MNO 1947, MNO Hl. št. velit. žen, sign. 80 7/1-21, list z 11. septembra 1947.

5 Celkový odhad nákladov na realizáciu diela „národný pohrebište a pamätník padlým na Dukle“ zhrnul architekt Grus už 23. augusta 1947 v liste MNO-Stavebnému oddeleniu v Prahe v sume zhruba 14 800 000 Kčs, s približným rozdielom plus mínus 10 percent, a 24. augusta 1947 za súborný projekt 403 559 Kčs. *Tamže*.

6 VÚA-VHA Praha, f. MNO 1947, MNO Hl. št. velit. žen, sign. 80 7/1-21, list z 11. septembra 1947. Celkové náklady na sochárske dielo a štátny znak zhrnul akademický sochár 24. augusta 1947 v liste MNO – Stavebnému oddeleniu v Prahe v sume 970 000 Kčs.

7 VÚA-VHA Praha, f. MNO 1950, č. 13, Intendančný sklad 51 – Odlúčený sklad Praha X. vzorkovňa, Zápožička pre vypracovanie modelu pre pamätník na Dukelskom národnom cintoríne, 4. 10. 1947. Tiež VÚA-VHA Praha, f. MNO – 1949, čj. 3116 hl. št. žen. 1949.

V roku 1947 pri súťažných návrhoch a ich vyhodnotení a v roku 1949 pri stavbe pamätníka padlých v Duklianskom priesmyku nikto nemal záujem ani predpoklad, že v budúcnosti bude socha vymenená za inú sochu a že niekedy v budúcnosti vznikne

1949, znázorňovalo československého vojaka s prilbou, v plnej poľnej výstroji, vrátane pušky vzor 24 so vztyčeným bodákom. Výška postavy mala 360 cm po prilbu, po vrch pušky mala 392 cm a 420 cm po špicu bodáku. Vojak s puškou stál vzpriamene v pozore, v postoji na poctu zbraň a vzdával česť padlým bojovníkom. Bol stvárnený v presne takej uniforme, v akej bojovali všetci tí, ktorých pamätník symbolizoval. Na štíte pylónu pamätníka bol v jeho hornej časti do kameňa vytesaný takisto Vítekov československý štátny znak s českým levom a slovenským dvojkrížom, na ktorý títo vojaci prisahali.

K oslavám 5. výročia bojov na Dukle na jeseň 1949 predložilo Ministerstvo školstva, vied a umení spolu s Ministerstvom národnej obrany návrh na vypísanie dvoch verejných anonymných výtvarných súťaží, a to: a) na výtvarné doplnenie pamätníka na Dukle plastikami, ktoré by s danou architektúrou tvorili harmonický celok. Plastiky mali vyjadrovať spojenectvo a priateľstvo národov ČSR a ZSSR a národov ČSR a Poľska, vôľu a odhodlanie brániť slobodu a mier. b) na pomník príslušníkom Červenej armády, ktorí padli v duklianskych bojoch a na architektonickú úpravu priľahlého cintorína vo Svidníku. Pomník mal byť vyjadrením vďačnosti Červenej armáde-osloboditeľke, za pomoc a obeť, ktoré ZSSR priniesol za oslobodenie našich národov a našej vlasti.⁸

Dejiny sa už v tom čase linajkovali určenými smermi a komunistickí protagonisti vo vtedajšom Československu ich ohýbali na obraz Sovietskeho zväzu. Bola to éra vrcholného stalinizmu, keď sa totalitnej ideológii podriadil takmer každý i za cenu straty slobody, vlastného názoru a splnutia s davom. A práve v týchto pohnutých päťdesiatych rokoch sa rozhodlo aj o prvej zásadnej zmene v areáli Pamätníka československého armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle. Dňa 3. júna 1954 adresoval prvý námestník ministra národnej obrany genplk. Bohumír Lomský náčelníkovi hlavnej politickej správy genpor. Jánovi Zemanovi list, v ktorom okrem iného uviedol: „[...] *Dukla svojím významom je nepopierateľným pa-*

dielo Žalujem. Pamätník Československého armádneho zboru je zapísaný ako samostatná nehnuteľná vec v katastri nehnuteľností, a to na LV č. 177, k. ú. Vyšný Komárnik, kde je vedený pozemok KNC p. č. 192 – druh pozemku: Ostatné plochy, druh chránenej nehnuteľnosti – 201 = nehnuteľná kultúrna pamiatka (národná kultúrna pamiatka).

8 VÚA-VHA Praha, f. VHÚ 1949, MNO čj. 20.647 – I. odbor 1949, sign. 59 4/7-11, sign. 59 4/7-34.

*mätníkom večného priateľstva a bojovej družby československo-sovietskej. A predsa na Dukelskom priesmyku stojí pamätník iba padlým čs. vojakom a nie sú doposiaľ žiadne správy o vybudovaní pamätníku padlým sovietskym vojakom vo Svidníku. Mám za to, že vybudovanie samostatného čs. pamätníku je politicky nesprávne a vyžaduje nápravy. Pretože vec patrí do Vašej pôsobnosti, obraciam sa na Vás so žiadosťou: a) o preverenie možnosti úpravy pamätníku, b) o urýchlenie stavby pamätníku sovietskym vojakom, aby bol do októbra hotový [...]*⁹

Na základe toho Povereníctvo miestneho hospodárstva v Bratislave zo dňa 2. septembra 1954 zaslalo Krajskému národnému výboru v Prešove prípis, ktorým oznamovalo, že sochu československého vojaka umiestnenú pri pamätníku československej armády na Dukle bude treba nahradit' súsoším, zdôrazňujúcim družbu národov ČSR a ZSSR.¹⁰ Ako zdôvodnenie sa uvádzalo, že Vítekova socha na Dukle len málo zohľadňuje majoritnú sovietsku účasť na oslobodzovacích bojoch. A hoci pamätník nemal so sovietskymi vojakmi nič spoločné, Vítekovu sochu z ideologických dôvodov odstránili a nemilosrdne zničili. Stála tam iba necelých päť rokov. Vítek zomrel ešte v roku 1950, takže zničenia svojho diela sa našťastie nedožil, no ani jeho dedičia nemali možnosť proti tomuto rozhodnutiu namietat'.¹¹ Na miesto pôvodnej sochy, pri príležitosti 10. výročia bojov na Dukle v októbri 1954, osadili v predpolí pamätníka súsošie komunistického akademického sochára Josefa Malejovského (1914–2003). Malejovského súsošie na Dukle zobrazovalo mladú dievčinu, pri ktorej stáli dvaja vojaci-osloboditelia, jeden československý a druhý sovietsky. Dievčina podávala kvety vďaka sovietskemu hrdinovi, zatiaľ čo ten československý sa celej scéne len ticho prizeral.

Pedagóg a publicista Anton Vydra vo svojej eseji *Patrí Kulichova socha na Duklu?* v roku 2018 k dielu Malejovského uviedol: „[...] Súsošie bolo síce pre komunistov o čosi prijateľnejšie, no československý vojak v ére silnej sovietizácie zrejme stále dosť klal oči. A tak aj Malejovského dielo čakala brutálna

9 VÚA-VHA Praha, f. MNO 1954, čj. 22/PN-OS, 3. červen 1954. Podrobnejšie *tamže*, MNO-Hlavní politická správa, čj. 4516/OS-1954, 12. červenec 1954, Věc: Dukelský památník – úprava – hlášení.

10 Prípis Povereníctva miestneho hospodárstva v Bratislave zo dňa 2. septembra 1954, adresovaný Krajskému národnému výboru v Prešove. Značka 314.289.1-1954. *Zbierka VHÚ Bratislava*.

11 VYDRA, Anton: *Patrí Kulichova socha na Duklu? Týždeň*, 9. 4. 2018, s. 38.

*anihilácia. Socha však vydržala dlhšie než tá Vítekova: až desať rokov. Ako toto mohol brať autor-komunista, ktorému jeho vlastný ideologický režim zničil dielo a v rovnakom čase ho ocenil niekoľkými vyznamenaniami? Nemám na to odpoveď. Faktom je, že Malejovský sa socialistickému realizmu venoval aj naďalej. Skrátka, bol to typický československý lojálny oportunist, vďačný za každú zákazku, ktorá mu zabezpečovala viac-menej pokojný život [...]*¹²

V decembri 1956 sa na výtvarnom oddelení Povereníctva školstva a kultúry, ktoré vtedy riadil Ernest Sýkora, rozhodlo, že na miesto Malejovského súsošia treba umiestniť iné, adekvátnejšie dielo pre jestvujúci pamätník armády na Dukle. Zo zápisnice na posúdenie súťažných návrhov užšej súťaže na získanie ideového návrhu na nové súsošie pre jestvujúci pamätník armády na Dukle z 21. decembra 1956 vyplývalo, že autor architekt Josef Grus má dodať obom súťažiacim (Josef Malejovský a Ján Kulich) sadrový model realizovaného pamätníka. Na druhej strane zápisnice bolo okrem iného uvedené, že socha má byť komponovaná tak, aby vhodným spôsobom dopovedala – dotvorila architektonický zámer architektonického návrhu. Na základe posúdenia oboch prác porota sa jednoznačne zhodla na tom, aby na definitívne prevedenie sochárskeho doplnku v predpolí Pamätníka československého armádneho zboru na Dukle bol prijatý návrh akademického sochára Jána Kulicha, ktorý po stránke obsahovej a ideovej priliehavejšie vyjadroval československo-sovietsku družbu.¹³

Na základe toho Kulich zhotovil súsošie *Žalujem*, ktoré zodpovedalo presne ideologickým očakávaniam predstaviteľov komunistického vedenia štátu a ktoré bolo napokon v októbri 1964, na 20. výročie Karpatsko-duklianskej operácie, v predpolí Pamätníka osadené. Dielo tohto komunistického sochára, ktorý patril k jedným z najväčších normalizátorov slovenskej kultúry v dobe neslobody, znázorňovalo ženu, ktorá ďakuje sovietskemu vojakovi za oslobodenie a symbolizuje československo-sovietsku družbu. Kulich poslúžil komunistickému režimu na to, aby znásilnil dejinnú pravdu.¹⁴ V čase totalitného režimu v Československu sa Pamätník českoslo-

12 *Tamže*, s. 38, 40.

13 *Zbierka VHÚ Bratislava*, zápisnica na posúdenie súťažných návrhov užšej súťaže na získanie ideového návrhu na súsošie pre jestvujúci pamätník armády na Dukle z 21. decembra 1956.

14 Na jar 1964 komunisti prekryli pôvodný malý československý štátny znak na pylóne Pamätníka na Dukle 200-kilovým bronzovým štátnym znakom ČSSR

venského armádneho zboru na Dukle stal miestom cieľenej propagandy, prepisovania a falšovania histórie na obraz monopolu jednej strany.

VHÚ Bratislava v roku 2012 realizoval odborné ošetrenie pylónu Pamätníka československého armádneho zboru na Dukle, v rámci ktorého a v súčinnosti s Pamiatkovým úradom SR sa uskutočnila obnova pôvodného štátneho znaku, ktorý dal komunistický režim v roku 1964 prekryť umele vytvoreným socialistickým štátnym znakom s hviezdou a symbolom SNP. V tomto čase VHÚ rovnako avizoval, že jeho ambíciou je navrátiť Pamätník československého armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle do pôvodného stavu z rokov 1947–1949, vrátane osadenia vernej umeleckej kópie sochy československého vojaka, ktorú komunistický režim z ideologických dôvodov odstránil a nechal zničiť. Vo veci premiestnenia súsošia Žalujem z Pamätníka československého armádneho zboru na Dukle a navrátenia sochy vojaka *K pocte zbraň* následne prebehla široká diskusia v odbornej obci a tento svoj zámer VHÚ avizoval prostredníctvom médií v priebehu dvoch nasledujúcich rokov širokej verejnosti. VHÚ Bratislava sa riadil odbornými názormi relevantných historikov a oslovil všetky relevantné orgány štátnej správy na podanie stanovísk a súhlasov na odstránenie súsošia Žalujem z Pamätníka a na mieste odstránenej sochy osadenie umeleckej kópie sochy J. A. Víteka.¹⁵

V októbri 2014 sa na pamätník a vojnový cintorín 1. československého armádneho zboru na Dukle po dlhých desaťročiach vrátil jeden z jeho pôvodných symbolov – umelecká kópia sochy československého vojaka, ktorej autorom bol akademický sochár Ján Adolf Vítek (1899–1950). Socha je umiestnená pri 28 m vysokom pamätníku, dominujúcom pri vojenskom cintoríne, kde našlo miesto svojho posledného odpočinku 565 českých a slovenských vojakov, príslušníkov 1. československého armádneho zboru, ktorí zahynuli počas Karpatsko-duklianskej operácie. Na základe archívnych dokumentov vzniklo nové umelecké dielo československého vo-

(1960–1990). Rovnako ho zhotovil akademický sochár Ján Kulich. Bol na ňom lev, na hlave už však nemal pôvodnú českú korunu, ale „žiarila“ nad ním sovietska päťcípá hviezda a v popredí ho prekryval znak SNP s Kriváňom a horiacou partizánskou vatrou. *Zbierka VHÚ Bratislava*, zápisnica napísaná dňa 5. mája 1964 na Dukelskom pomníku z príležitosti osadzovania št. znaku na pylón.

- 15 Podrobnejšie napríklad: Rozhodnutie Krajského pamiatkového úradu Prešov č. k. KDUPO-2014/5291-2/14847/Sab zo dňa 14. 3. 2014, rozhodnutie Krajského pamiatkového úradu Prešov č. k. KDUPO-2014/5291-2/62266/Sab zo dňa 29. 9. 2014

jaka – umelecká verná kópia pod rukami sochára Petra Mészároša. Rozhodnutie VHÚ v otázke premiestnenia súsošia Žalujem na iné miesto a navrátenia umeleckej vernej kópie sochy československého vojaka nebolo motivované ideologickými dôvodmi, ale tým, aby sa nielen pamätník vrátil do pôvodného stavu, ale takisto aby sa vzdala česť tým, ktorým bola komunistickým režimom násilne ubratá. Navyše Vojenský historický ústav so súsoším Žalujem nespravil to, čo spravili komunisti so sochami Víteka a Malejovského. Súsošie nebolo zničené, nezavrelo sa do tmy depozitu, ale stojí na dôstojnom mieste v interiéri vstupnej haly Vyhliadkovej veže na Dukle v areáli Duklianskeho bojiska, ktorá v rokoch 2021–2023 prešla dôslednou rekonštrukciou a modernizáciou.

* * *

Napriek tomu toto rozhodnutie vyvolalo u dedičov Jána Kulicha veľké znepokojenie a rodina 13. júna 2016 zažalovala na Okresnom súde Bratislava II Vojenský historický ústav Bratislava paradoxne práve za nedôstojné nakladanie s dielom ich predka. Žalobcovia Anna Kulichová, Branislav Kulich a Mária Molčanová sa vo svojej žalobe domáhajú odstránenia následkov neoprávneného zásahu do autorských práv žalobcov a uvedenia diela Žalujem do predošlého stavu jeho navrátením naspäť na Pamätník 1. československého armádneho zboru v okrese Svidník, k. ú. Vyšný Komárnik, s názvom Dukelské bojisko – Pamätník Československého armádneho zboru evidovaného v Ústrednom zozname pamiatkového fondu v registri nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok pod č. 1277/2.¹⁶

Túto požiadavku žalobcov pokladajú za neodôvodnenú nielen Vojenský historický ústav Bratislava, ale aj ďalšie kultúrne, verejné a vzdelávacie inštitúcie. Napríklad Ministerstvo kultúry SR, Krajský pamiatkový úrad v Prešove, Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Ministerstvo vnútra SR – Štátny archív v Košiciach, Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Vojenský historický ústav Praha, mesto Svidník, Univerzita Karlova v Prahe, Múzeum Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici a mnohé ďalšie.¹⁷ Napríklad profesor Martin Pekár z Filozofickej fakulty Univerzity

16 Podrobnejšie Žaloba, spisová značka 10C/106/2016, Okresný súd Bratislava II.

17 List Ministerstva kultúry SR zo dňa 2. 2. 2015 č. MK-1198/2015-110/1543. Dokumentácia vo VHÚ Bratislava uložená pod č. VHÚ-478-2017.

Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach okrem iného uviedol, že súčasný stav s kópiou Víteckovej sochy, ktorú pripravil sochár Peter Mészáros, je zároveň aj rehabilitáciou umeleckých aktivít zabudnutého tvorcu Jána Adolfa Víteka. Riaditeľ Štátneho archívu v Košiciach Richard Pavlovič zas vo svojom stanovisku okrem iného píše, že „*pôvodná socha akad. sochára Jána A. Víteka bola odstránená z ideologických dôvodov, nie z dôvodov historickej nepresnosti alebo nízkej umeleckej kvality. Premiestnenie Kulichovej sochy v rámci duklianskeho areálu a inštalovanie vernej kópie pôvodnej skulptúry z roku 1949 hodnotíme ako prejav obnovy historickej kontinuity našej štátnosti (Slovenská republika – jeden z dvoch právnych nástupcov Česko-Slovenska), násilne prerušenej obdobím komunistickej diktatúry [...] Plastika čs. vojaka spĺňa princíp historickej vernosti. Vystupuje ako subjekt česko-slovenských dejín, čo nie je prípad Kulichovej sochy [...]*“¹⁸

Spory žalobcov a žalovaného sa tak na najbližšie dva roky presunuli do oblasti autorského a vlastníckeho práva, ktoré si už nevšima historické fakty, ale skôr formulácie v zákonoch a paragrafoch: Kto je vlastníkom diela? Autor, dedičia, alebo nadobúdateľ diela, ktorým je v tomto prípade od roku 1964 československý štát? A kto ním môže disponovať a ako? Je súsošie *Žalujem* národnou kultúrnou pamiatkou? Čo znamená nedôstojné nakladanie s dielom? a podobne.

Vojenský historický ústav Bratislava, zastúpený advokátom Martinom Staroňom, v rámci tohto súdneho sporu argumentoval aj takto: „[...] *Žalovaný nesúhlasí s tvrdením žalobcov, že dielo bolo použité bez súhlasu autora, čím došlo k neoprávnenému zásahu do jeho autorských práv. Nie je pravdivá právna teória žalobcov o tom, že dielo Žalujem, ktorého vlastníkom je štát, je možné umiestniť len na Pamätníku čs. armádneho zboru. Touto teóriou by sa vytvoril stav, že dielo Žalujem by nemohlo byť ani ďalšie storočia nahradené alebo premiestnené, bez ohľadu na jeho stav, spoločenskú situáciu a iné okolnosti. Vychádzajúc z historických súvislostí žalovaný podotýka, že autor sochy vojaka K pocte zbraň nedal nikdy súhlas na jej odstránenie a režim túto sochu napriek tomu nahradil súsoším Žalujem, bez toho, aby rešpektoval autorský zákon z roku 1953. Štát ako vlastník diela je oprávnený s ním nakladať v súlade s príslušnými právnymi predpismi a povoleniami dotknutých štát-*

18 VHÚ-478-2017, Stanovisko Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach z 27. 11. 2017, Stanovisko Ministerstva vnútra SR – Štátneho archívu v Košiciach zo 14. 11. 2017.

ných orgánov [...] Z registra nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok pod č. 1277/2 je zrejmé len to, že národná kultúrna pamiatka je len Pamätník čsl. armádneho zboru, dátum vzniku 1949, nie súsošie Žalujem. Je zrejmé, že v roku 1949 súsošie Žalujem nebolo ešte ani plánované, nie to ešte vytvorené, a preto nemôže byť ako autor zapísaný Grus J. a Kulich J., ale mal byť ako autor uvedený len Grus J. [...] Záverom žalovaný uvádza, že celú kauzu žalovaný citlivo historicky a odborne riešil takmer viac ako 3 roky, a to tak na úrovni odbornej obce, ministerstiev, ako aj ostatných štátnych orgánov. Cieľom žalovaného bolo prinavrátiť na Pamätník čs. armádneho zboru na Dukle pôvodnú sochu vojaka K pocte zbraň autora p. Víteka. Žalovaný zvažoval a prihliadal aj na to, že z odborného historického hľadiska komunistický režim, označený v súčasnosti ako zločinecký režim, hrubo porušil právne predpisy, keď barbarsky zničil pôvodnú sochu vojaka autora p. Víteka a bez súhlasu autorov Grus zmenil koncept Pamätníka z pamätníka československým obetiam Duklianskej operácie na pamätník československo-sovietskej družby [...] Žalovaný teda poukazuje na to, že bol to práve p. Kulich, ktorý sa podieľal na nezákonnom stave a protizákonnej zmene pamätníka, pričom žalovaný v súčasnosti rehabilitoval práva pôvodných autorov pamätníka a sochy. Žalovaný veľmi citlivo vyriešil celú situáciu práve tak, že žalovaný obnovil pôvodný koncept pamätníka, čím rehabilitoval práva pôvodných autorov a hlavne vzdal úctu padlým hrdinom Duklianskej operácie, namiesto vyzdvihovania československo-sovietskej družby, ale na druhej strane veľmi citlivo naložil s dielom súsošie Žalujem [...]“¹⁹

Záverečné súdne pojednávanie na Okresnom súde Bratislava II sa konalo 19. apríla 2018, na ktorom sudkyňa Olga Nižňanská rozhodla v prospech žalobcov. V rozsudku uviedla: „[...] Žalovaný je povinný odstrániť následky neoprávneného zásahu do autorských práv žalobcov v 1. až 3. rade a uviesť dielo ‚Žalujem‘ autora Jána Kulicha do predošlého stavu jeho umiestnením na miesto, pre ktoré bolo dielo vytvorené, teda osadiť ho na Pamätník Československého armádneho zboru, nachádzajúceho sa v okrese Svidník, obec Vyšný Komárnik, ktorý je ako národná kultúrna pamiatka s názvom Dukelské bojisko – Pamätník Československého armádneho zboru evidovaný

19 Podrobnejšie: Advokátska kancelária JUDr. Martin Staroň, Spisová značka 10C/106/2016, Vyjadrenie žalovaného k žalobe o odstránenie následkov neoprávneného zásahu do autorských práv žalobcov a vrátenie veci do pôvodného stavu, adresované Okresnému súde Bratislava II. dňa 14. 12. 2016.

v ústrednom zozname pamiatkového fondu v registri nehnuteľných národných kultúrnych pamiatok pod č. 1277/2, autori Gruss, J. a Kulich, J., a to do 30 dní od právoplatnosti rozsudku [...]“ Vojenský historický ústav sa odvolaním z 1. júna 2018 obrátil na Krajský súd v Bratislave, v ktorom napadol rozsudok Okresného súdu Bratislava II č. k. 10C/106/2016-223 zo dňa 19. apríla 2018 z nasledovných dôvodov:

– Žalovaný má za to, že rozsudok súdu prvej inštancie vychádza z nedostatočne zisteného skutkového stavu veci, nesprávneho zhodnotenia dôkazov a nesprávneho právneho posúdenia veci.

– Žalovaný poukazuje na to, že rozsudok súdu prvej inštancie je síce vypracovaný na 23 stranách, avšak samotné právne posúdenie veci a vykonaného dokazovanie sa nachádza v bode 96 až 109. Body 110 až 114 napadnutého rozsudku sa týkajú hodnotenia historicko-vedných súvislostí, resp. posudzovania komunistického režimu, o čom sa paradoxne súd prvej inštancie na pojednávaní vyjadril, že toto nie je pre tento súdny spor relevantné.

– Od začiatku pojednávania súd prvej inštancie akoby dával za pravdu žalobcom, pričom na úvod uviedol, či je možný zmier, pričom tento zmier by si súd prvej inštancie predstavoval tak, že by žalovaný vrátil súsošie Žalujem na pôvodné miesto. Následne na pojednávaní 13. februára 2018 sa súd prvej inštancie vyjadril, že neovláda autorský zákon a preto sa vytvorili špecializované súdy podľa nového Civilného sporového poriadku. O to viac je prekvapujúci rozsudok súdu prvého stupňa v rozsahu 23 strán.

V predmetnej právnej veci je rozhodujúce právne posúdenie,

– či ide o spojené dielo,

– či bol potrebný súhlas autora na premiestnenie diela z Pamätníka československej armády do vestibulu Vyhliadkovej veže

– či premiestnením diela vo vestibule Vyhliadkovej veže došlo k zníženiu umeleckej hodnoty diela a hanlivému nakladaniu s dielom.²⁰

Pedagóg a publicista Anton Vydra, sa v apríli 2018 okrem iného k tejto téme vyjadril nasledovne: „[...] *Máme len také dejiny, aké si dokážeme obhájiť. A obhájiť si ich sa dá buď arogantnou mocou, alebo formulkami zákonov, alebo argumentáciou opierajúcou sa o fakty. Možno len dúfať, že 565 vojakov*

20 VHÚ-109-31-2018, Odvolanie právneho zástupcu VHÚ Bratislava JUDr. Staroňa proti rozsudku Okresného súdu Bratislava 2 na Krajský súd v Bratislave, 1. 6. 2018, k sp. zn. 10C/106/2016.

*pochovaných na duklianskom cintoríne si zaslúži po rokoch ten tretí spôsob [...]*²¹

Krajský súd v Bratislave po takmer piatich rokoch vo svojom uznesení z 31. marca 2023 v tomto súdnom spore rozhodol, že odvolací súd napadnutý rozsudok súdu prvej inštancie ruší a vec vracia súdu prvej inštancie na ďalšie konanie a nové rozhodnutie. Vo svojom odôvodnení sa okrem iného uvádza, že v ďalšom konaní bude súd prvej inštancie povinný riadiť sa právnym názorom odvolacieho súdu, ktorým je viazaný v zmysle § 391 ods. 2 zákona č. 160/2015 Z. z. Civilný sporový poriadok v znení neskorších predpisov.

V ďalšom bode Krajský súd v Bratislave uviedol, že súd prvej inštancie musí prihliadať na dôkazy, v ktorom Vojenský historický ústav namietal, že by súsošie *Žalujem* bolo neoddeliteľnou súčasťou exteriérového Pamätníka 1. československého armádneho zboru na Dukle z roku 1949, ktorého autorom bol Josef Grus. Krajský súd nesúhlasil s rozhodnutím nižšieho súdu, pretože jednotlivé diela sú spoločným dielom celého pamätníka, keďže Josef Grus nikdy počas svojho života spojenie diel nepotvrdil. Vyššie postavený súd dospel k názoru, že diela Josefa Grusa a Jána Kulicha sú samostatnými dielami a tak sa na nich nemôžu vzťahovať pravidlá tzv. spojeného diela.

Senát Krajského súdu v Bratislave zároveň konštatoval, že je povinnosťou žalobcov, teda detí Jána Kulicha, aby dokázali, že Josef Grus dal súhlas na spojenie diel. Akási tichá akceptácia novej sochy na Grusovom pamätníku nie je podľa Krajského súdu dostatočná.

Rovnako sa Krajský súd nestotožnil s názorom dedičov, podľa ktorých je súsošie *Žalujem* určené do exteriéru a jeho premiestnenie do vstupnej haly Vyhliadkovej veže na Dukle považujú za nedôstojné. Aj v tomto prípade senát vyššie postaveného súdu poukázal na skutočnosť, že dielo nie je spojené, teda samotné súsošie *Žalujem* je samostatným dielom, ktoré je možné premiestniť a jeho súčasné umiestnenie je dôstojné.

Celý spor sa tak vrátil na prvostupňový súd, ktorý doposiaľ nerozhodol.²²

21 VYDRA, Anton: Patrí Kulichova socha na Duklu? *Týždeň*, 9. 4. 2018, s. 40.

22 Podrobnejšie Uznesenie Krajského súdu v Bratislave, Č.k.: 3Co/245/2018 – 321 z 31. marca 2023. Doložka o autorizácii 13. júna 2023. Pozri tiež: Vojna o súsošie na Dukle pokračuje. Odvolanie historikov bolo úspešné. In: <https://www.aktuality.sk/clanok/uNdUvMW/vojna-o-susosie-na-dukle-pokracuje-odvolanie-historikov-bolo-uspesne/>.

Celkový pohľad na Pamätník 1. československého armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle, 90-te roky 20. storočia. *VHÚ Bratislava*

Výstavba Národného pamätníka s vojnovým cintorínom na Dukle prebiehajúca v rokoch 1947-1949. Dielo autorskej dvojice – architekt Josef Grus (1893-1972) a akademický sochár Jan Adolf Vitek (1899-1950). *VHÚ Bratislava*

Z odhalenia Národného pamätníka s vojnovým cintorínom,
4. október 1949. *VHÚ Bratislava*

Pôvodnú sochu československého vojaka od akademického sochára Jana Adolfa Víteka vystriedalo v roku 1954 súsošie, ktorého tvorcom bol akademický sochár Josef Malejovský (1914-2003). Jeho umelecké dielo stvárňovala socha slovenského dievčaťa ako odovzdáva kyticu vďaky sovietskemu vojakovi v prítomnosti príslušníka československého armádneho zboru. *VHÚ Bratislava*

Druhé súsošie sa už nieslo v duchu komunistickej propagandy a upevňovania sovietskej sféry vplyvu. V predpolí Pamätníka na Dukle bolo umiestnené v rokoch 1954-1964. *VHÚ Bratislava*

Súsošie *Žalujem*, od akademického sochára Jána Kulicha (1930–2015), ktoré na Duklu umiestnili v roku 1964. Kulichovo dielo znázorňuje ženu, ktorá ďakuje sovietskemu vojakovi za oslobodenie a symbolizuje československo-sovietsku družbu. *VHÚ Bratislava*

Pamätník a súsošie *Žalujem* pri oslavách tridsiateho výročia Karpatsko-duklianskej operácie v októbri 1974. *VÚA Bratislava*

Súsošie *Žalujem* umiestnené od roku 2014 vo vstupnej hale Vyhliadkovej veže na Dukle. *VHÚ Bratislava*

Pôvodný československý štátny znak na pylóne Pamätníka na Dukle po odkrytí, pred reštaurovaním v júli 2012. *VHÚ Bratislava*

Pamätník čs. armádneho zboru na Dukle - predný pohľad na pôvodný reštaurovaný štátny znak ČSR, september 2012. *VHÚ Bratislava*

Pamätník 1. čs. armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle po obnove, 15. október 2022. *VHÚ Bratislava*

Odhalenie vernej kópie sochy československého vojaka na Dukle, 6. október 2014. Umelecké dielo znázorňuje čs. vojaka v rovnošate vzor 45 s prilbou, v plnej polnej výstroji, vrátane pušky vzor 24 so vztýčeným bodákom. Vojak v postoji na poctu zbraň a vzdáva česť padlým bojovníkom. *VHÚ Bratislava*

Pamätník 1. čs. armádneho zboru na Dukle, 6. október 2020. *VHÚ Bratislava*

Nasvietenie pamätníka 1. čs. armádneho zboru s vojnovým cintorínom na Dukle, jún 2021. *VHÚ Bratislava*

Historická pamäť a miesta pamäti odboja a Slovenského národného povstania na Slovensku - minulosť a súčasnosť¹

MAREK SYRNÝ

Už od nepamäti (resp. minimálne od staroveku) si ľudstvo pripomína zvláštnymi stavbami a výraznými priestorovými objektmi svoje významné osobnosti či dôležité udalosti z minulosti, ktoré mali zásadný význam pre komunitu, región, národ či krajinu. A podobne už od nepamäti podlieha toto spomínanie na „dejnotvorné“ udalosti dobovému vnímaniu reálnej historickej udalosti či osobnosti, ohýba jeho interpretáciu podľa toho, ako to momentálne vyhovuje vláde, iniciátorovi a donorovi „spomínania“ či účelu pripomínania minulosti.

Čím viac sa v danej téme historickej pamäti významných udalostí či osobností na území Slovenska približujeme k súčasnosti, resp. k 20. storočiu, ktorého najvýraznejšou časťou sa zaoberá aj táto štúdia, tým viac si uvedomujeme prepojenie minulosti a vtedajšej politiky, ktorá toto spomínanie formovala. 20. storočie bolo vo všeobecnosti bohaté na fundamenálne i radikálne politicko-spoločenské zmeny. Zatiaľ čo dovtedy Slovensko žilo v relatívne málo dynamickom prostredí Uhorska či Habsburskej rakúskej ríše celé stáročia, zrazu sa v priebehu zopár desaťročí vymenilo päť veľmi rozdielných politických režimov a dokonca i štátnych celkov. Už rok 1918 a vznik československého štátu priniesol zásadnú zmenu v dovtedajšej pamäťovej politike. Dovtedy preferované naratívy jednoty slovenského priestoru a obyvateľstva s jeho uhorským či rakúskym príbehom sa nahrádzali ideou dejinnej príbuznosti a súzvučenia slovenského a českého národného hnutia, ktoré po stáročiach „cudzej poroby konečne vyústilo do vytvorenia spoločného štátu“. Ale tento, v mnohých aspektoch úspešný príbeh nevydržal dlho. V rokoch 1938–1945 ho nahradil už diametrálne iný príbeh slovenskej národnej samostatnosti, zladený pre zmenu s nacistický-

1 Štúdia vznikla v rámci riešenia grantu VEGA č. 1/0108/22 „Reflexia vplyvu stalinistického režimu v ZSSR na slovenskú politiku a spoločnosť v rokoch 1935–1956“.

mi geopolitickými a vojnovými cieľmi. Druhá svetová vojna nepochybne znamenala pre územie Slovenska, jeho vývoj a najmä jeho obyvateľstvo najväčšiu kvantitatívnu i kvalitatívnu zmenu, ktorá sa prirodzene najvýraznejšie podpísala do jeho kolektívnej pamäti. Veď zatiaľ čo v pokojných mierových časoch plynú dejiny na prvý pohľad akosi pozvoľnejšie, až „pomaly“, a o skutočne prelomové, radikálne či revolučné udalosti a zmeny je skôr núdza, počas vojny dovtedajší viac-menej evolučný vývoj nahrádzajú obrovské systémové zmeny. A nie je to iba „základný“ efekt vojnového zabíjania, ale celkový konglomerát problémov a zmien veľmi širokého portfólia rýchlych a radikálnych politických a spoločenských, ale aj ekonomických a kultúrnych zmien. Veď v rokoch 1939–1945 nešlo iba o to, že Slovensko stratilo desaťtisíce svojich obyvateľov a bojovalo na oboch stranách vojnových blokov, či bolo významne materiálne i mentálne zdevastované. Ale fakticky sa tu vymenili minimálne dva politicko-spoločenské režimy s hlbokými revolučnými dosahmi do všetkých spoločenských sfér. Niekoľkokrát sa menili hranice Slovenska, v bojoch prichádzalo o obyvateľov, mnoho z nich emigrovalo a na druhej strane do zeme prichádzali tisícky utečencov, radikálne sa menilo vnímanie menšín (židovská, nemecká, maďarská...), i politické preferencie. A pri tom všetkom sa menili i preferencie v pamäťovej politike štátu, vyzdvihujúce najskôr „historickú cestu“ k slovenskej samostatnosti, nahliadanej cez prizmu v tom čase preferovaného nemecko-slovenského spojenectva na báze fašisticko-nacionalistickej „Novej Európy“.

Povojnové Slovensko

Po prehraní udalostí druhej svetovej vojny cez Slovensko a jeho znovuzачlenení do Československej republiky začal nový boj nielen o momentálne smerovanie aktuálnej celospoločenskej politiky, ale v nemalej miere aj o nedávnu históriu a jej percepciu. A tak popri koalíčno-konfliktnom spoluvládnutí demokratov s komunistami pod vplyvom začleňovania sa do sovietskej sféry vplyvu, či naopak snahy udržať väzby aj na Západ, sa vo verejnom priestore začal prirodzene objavovať nový národný príbeh motivovaný nedávnym odbojom a najmä Slovenským národným povstaním. Bola potrebná nielen materiálna rekonštrukcia a ozdravenie hospodárstva a infraštruktúry krajiny, ale možno ešte viac aj mentálna sanitácia kolektív-

nej duše a pamäti národa, infikovanej práve prežitými zradami a hrôzami vojny. Tak ako u nás či vo všeobecnosti na Východe i Západe prebiehal proces znovuvytvárania vojnou poznačenej kolektívnej pamäti. Celkom prirodzene sa celá povojnová Európa, a Slovensko v tom nebolo samozrejme výnimkou, potrebovala vysporiadať s nedávnou vojnovou kataklyzmou a všetkým tým, čo ľuďom a jednotlivým krajinám priniesla. Obrovské ľudské a materiálne straty evokovali ďalekosiahle úvahy o tom, ako sa toho do budúca vyvarovať (veď aj neokupovaná a nacistami „nevyciciavaná“ Británia stratila až štvrtinu predvojnového národného bohatstva). Najmä v niekdajších satelitných a okupovaných krajinách vznikla potreba vyrovať sa s vlastnými zlyhaniami, kolaboráciou či podielom na násilí voči iným i vlastným.²

Vzhľadom na Slovenské národné povstanie (SNP) a najmä na jeho politické úspechy a podiel odboja na povojnovej moci bolo prirodzené, že prakticky hneď po oslobodení sa rodili plány na veľkorysé pripomínanie si odboja a Povstania. Povojnové slovenské národné orgány to okrem iného využívali aj ako nespochybniteľný politický kredit pri presadzovaní záujmov Slovenska v obnovennej Československej republike. Už niekoľko mesiacov po vojne vznikali prvé improvizované i stále pamätníky SNP. A každoročné oslavy Povstania 29. augusta bývali najvýraznejšou verejno-politickou akciou svojho druhu, na ktorej vždy rečnili najvýznamnejšie osobnosti slovenskej i českej politiky, demokrati i komunisti.

Avšak povojnová koalíčná „selanka“ príliš dlho nevydržala. Už po voľbách z roku 1946 a najmä v roku 1947 komunisti neuvažovali o dlhodobejšej koexistencii a spoluvládnutí s demokratmi a vrátili sa plne k svojej totalitnej predstave o ovládaní spoločnosti. A tak zatiaľ čo pamätníky či pamätné tabule z prvých povojnových rokov nemajú explicitne ideologický nános, na pripomínaní si odboja a SNP – a pamätné miesta z toho samozrejme nevynímajúc – sa už prokomunistický výklad vojnovej rezistencie značne podpísal.

Vráťme sa však ešte späť pred február 1948 a ukážme si aspoň zopár príkladov prvotného verejného pripomínania si odboja či SNP a ich pa-

2 Porovnaj JUDT, Tony: *The Past is another country: Myth and Memory in Postwar Europe*. In: DEÁK, István – GROSS Jan T. – JUDT, Tony (eds.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton 2000, s. 293–295.

mätných miest. Symptomatically jedným z prvých (ak nie vôbec prvým...) povojnových pamätníkov bol pomník „hrdinom sovietskej armády“, ktorí sa podieľali na oslobodzovaní Banskej Bystrice. Nad miestom pohrebiska 59 červenoarmejcov (na čestnom mieste, v centre hlavného námestia) bol najskôr vztýčený malý drevený ihlanovitý pylón, ktorý už 24. 6. 1945 nahradil vysoký čierny obelisk, navrhnutý a vo veľkej miere aj realizovaný sovietskou stranou. A hoci už pri prvých veľkých celoslovenských (či skôr celoštátnych) oslavách SNP v Banskej Bystrici pri prvom výročí Povstania éterom plynulo množstvo sľubov aj o materiálnom stvárnení vďaka padlým povstalcom a „večnom“ pripomínaní si nedávnych „slávnych dní“ Slovenska – postavením centrálného pamätníka a množstva menších regionálnych pamätníkov na miestach nedávnych povstaleckých bojov a politických aktivít – ich naplnenie bolo omnoho komplikovanejšie, ako pôvodné vzletné predstavy. Prioritu pred pripomínaním si nedávno prežitej minulosti mala totiž nie veľmi slávna prítomnosť. Krajina potrebovala v prvom rade zabezpečiť primárny chod spoločnosti zabezpečením obnovy zdevastovanej dopravnej infraštruktúry, získaním dostatku potravy pre všetkých občanov vo všetkých regiónoch, opravou zničenej bytovej či podnikovej infraštruktúry, zvládnutím rozmáhajúcich sa epidémií (slabá hygiena a strava, rozvrátené zdravotníctvo...) a pod. Až potom bolo možné vyčleniť nejaké prostriedky, čas a energiu aj na kultúrne aspekty, ako bola tvorba pamätných tabúl či pamätníkov. A určite neprekvapí, že medzi prvé lokality, kde sa pripomínali pamätne miesta súvisiace s odbojom a povstaním, patrila Banská Bystrica, niekdajšie vojensko-politické centrum SNP. Tu bola prvá pamätná tabuľa v súvislosti s Povstaním odhalená už v roku 1946. Bola osadená na budove niekdajšieho povstaleckého Povereníctva pre pošty a telegrafy a zároveň aj Povereníctva pre dopravu a železnice. A hoci na to nemáme priame dôkazy, nebudeme asi ďaleko od pravdy, že táto primárna spomienková realizácia v nejakej miere súvisí s tým, že na čele vtedajšieho Povereníctva dopravy stál niekdajší spiritus movens komunistickej zložky SNP Gustáv Husák. Veď cez odhalenie takejto pamätnej tabule sa nespomínalo iba na povstaleckú minulosť tejto inštitúcie, ale pozornosť sa zaiste ušla aj vtedajšej rezortnej súčasnosti a jeho vedeniu...

V rokoch 1946–1947 (dostavaný a predstavený až v r. 1949) vznikol tiež architektonický návrh jedného z vôbec prvých priestorovo výraznejších stvárnení udalostí spojených s Povstaním, resp. s protipovstaleckými represiami – a síce pamätník v areáli masového hrobu pri Kremničke (dnes

súčasť Banskej Bystrice) od legendárneho slovenského architekta Dušana Jurkoviča.³

Už o rok neskôr, pri treťom výročí SNP, sa ale s odhaľovaním pamätných tabúl na budovách niekdajších povstaleckých povereníctiev, inštitúcií i miest pamäti spojených s niektorými osobnosťami SNP, ktoré počas vojny zahynuli, akoby roztrhlo vrece. K doslovnej inflácii dovtedy veľmi skromných pripomínaní si SNP prostredníctvom pamätníkov či pamätných tabúl prispelo viacero skutočností. Prvotná materiálna rekonštrukcia krajiny bola už fakticky zvládnutá, takže ostával čas a prostriedky aj na druhotné spoločenské potreby. Oveľa väčší vplyv ale na to mali zrejme politické procesy a udalosti odohrávajúce sa mimo hlavnej línie pripomínania si minulosti. Rok 1947 bol charakterizovaný dosť intenzívnym bojom slovenskej politiky (prioritne demokratickej, ale v značnej miere aj komunistickej) o zachovanie tzv. výdobytkov SNP v podobe širokej autority a právomocí slovenských národných orgánov, t. j. Slovenskej národnej rady a Zboru povereníkov. No práve tieto padli za obeť povolebnému ťaženiu českých a im sekundujúcich slovenských komunistov, obávajúcich sa o stratu vplyvu v slovenskej spoločnosti. Najmä slovenskí demokrati preto v tejto novej mocenskej realite zintenzívnili úsilie o prepájanie povstaleckého boja za oslobodenie Československa s nutnosťou zachovania širších právomocí pre slovenské národné orgány. A slovenskí komunisti, kolaborujúci s centralistami na degradácii slovenských orgánov prijatím tzv. Tretej pražskej dohody v júni 1946, si nemohli dovoliť stratiť ešte viac tvár nepripojením sa k tomuto volaniu po náležitom spoločenskom ocenení slovenského odboja a Povstania vo verejnom priestore. Veď to bol tiež rok, kedy došlo k dovtedy bezprecedentnému povyšovaniu niekdajších povstaleckých dôstojníkov za československých generálov, čo malo zo slovenskej strany opäť jasne politické pozadie.⁴ A o takú istú účelovú prezentáciu Povstania šlo zrejme aj pri veľkom počte odhaľovaní pamätných tabúl pri treťom výročí SNP v Banskej Bystrici. Veď v nedeľu 31. augusta 1947 bola oproti Národnému domu (dnešná budova univerzitného rektorátu) odhalená pamätná tabuľa

3 *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok.* Pravda, Bratislava 1984, s. 371.

4 Porovnaj: MASKALÍK, Alex: Rok 1947 – najrozsiahlejšie menovanie Slovákov za československých generálov. In: SYRNÝ, Marek (ed.): *Slovensko a Európa v roku 1947.* Múzeum SNP, Banská Bystrica 2018, s. 88–95.

národným výborom z Martina, Žiliny, Kremnice, Topoľčian, Prievidze či Baťovian, ktoré sídlili v Banskej Bystrici po potlačení SNP v ich regiónoch. Podobného charakteru bolo aj odhalenie pamätnej tabule na budove, kde v meste sídlil v prvých dňoch povstalecký Slobodný slovenský vysielateľ. Obligátne odhaľovania pamätných tabúl centrálnym povstaleckým inštitúciám sa pripomenuli miesta, kde sídlila Slovenská národná rada, Povereníctvo SNR pre zdravotníctvo, Povereníctvo pre pravosúdie (signifikantne to je aj dnes budova Krajského súdu, oproti ktorej po Povstaní sídlilo pre zmenu Gestapo a SD), Povereníctvo pre hospodárstvo a zásobovanie či Povereníctvo pre školstvo a osvetu.⁵ Bokom neostalo ani pripomenutie si významných padlých „hrdinov SNP“ na čele s generálmi Golianom a Viesťom na budove niekdajšieho najvyššieho povstaleckého veliteľstva (dnes armádna budova v parku pod Pamätníkom SNP)⁶. Ďalšie pamätne tabule boli venované povereníkovi financií Viliamovi Paulínymu,⁷ ktorý zahynul po Povstaní vo väzení v Nemecku, resp. hlásateľovi povstaleckého rozhlasu Ladislavovi Sárovi, ktorý zahynul pri prevoze politických väzňov zo Slovenska do Mauthausenu pri rakúskom Melku vo februári 1945.⁸

Odhaľovanie pamätných tabúl pri treťom výročí SNP prirodzene neobišlo ani menšie mestá či obce. Typickým príkladom môže byť napr. pamätná tabuľa v horehronskej obci Jasenie (dnes sa nachádza v turistických itinerároch na tzv. Partizánskej ceste). Tu je na pamätnej tabuli umiestnenej na budove požiarnej zbrojnice relatívne strohý, ale trefný a nijako ideologicky zafarbený text: „*Večná pamiatka, vďaka a láska hrdinom padlým za oslobodenie vlasti za Slovenského národného povstania v roku 1944–1945.*“⁹

5 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätne tabule v Banskej Bystrici*. Mesto Banská Bystrica, Banská Bystrica 2016, s. 75–79.

6 Tamtiež, s. 91–94.

7 Na jeho pamätnej tabuli boli v koncentrovanej podobe uvedené dobovo typické základné ideové tézy prioritizujúce slovensko–české a slovanské spojenectvo/príbuznosť/jednotu: „*Slováci a Česi spojte sa. Svrne pracujte a razte si cestu pre slávnú pochodeň slavianstva! V tomto dome žil a pôsobil Viliam Pauliny, člen Slovenskej národnej rady a povereník SNR pre financie za Slovenského národného povstania v roku 1944, venované pri oslave tretieho výročia povstania.*“

8 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätne tabule v Banskej Bystrici*, s. 24, 72.

9 ZEMKO, Ján: Pamätne miesta SNP. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*. Oblastný výbor SZPB Banská Bystrica, Banská Bystrica 2004, s. 27–32.

A treba poznamenať, že aj neskôr väčšina pamätných tabúl i pamätníkov/pomníkov venovaných SNP na bývalých povstaleckých územiach je venovaná práve padlým v Povstaní a aj po roku 1948 dokázali zostať „nepoškvrnené“ dobovým ideologickým balastom.

Pripomínanie si odboja a SNP, resp. miesta pamäti v komunistickej ére

Oslavovanie a pripomínanie si povstania dostalo však výrazne odlišný charakter len čo po februári 1948 komunisti úplne prevzali moc. Najprv zmizli z tribún proskribovaní demokratickí politici a veteráni odboja. Neskôr, v rámci vnútrostraníckych čistiek, aj vedúce povstalecké osobnosti z radov slovenských komunistov. Namiesto konkrétnych osobností z povstaleckej armády či SNR, ktoré sa zaslúžili o celú akciu, sa už vzývali oslavné chorály iba na bezmenný „pracujúci ľud“, ktorý sa vo vojne a pod vedením komunistickej strany postavil na správnu stranu po boku vodcu proletariátu – Sovietskeho zväzu. Všetko sa potom obrátilo v šesťdesiatych rokoch. Vtedy sa na piedestál politickej moci vrátili rehabilitovaní povstaleckí komunisti, ako napr. Gustáv Husák, ktorý si pragmatickou podporou Moskvy udržal a posilnil moc aj po sovietskej okupácii v roku 1968. V období normalizácie potom Husák a jeho okolie urobili z obrazu Povstania to, kvôli čomu sa odcudzilo ranne postkomunistickej spoločnosti. Keďže Husák si na svojej pozícii a aktivite v Povstaní zakladal aj právo na normalizačné vedenie československej spoločnosti, stali sa z osláv SNP opäť najmasovejšie verejnopolitické podujatia, ktorým konkurovali snáď iba mohutne organizované prvomájové manifestácie.

V roku 1969, na 25. výročie SNP, a v období, kedy už bol Husák de facto najmocnejším mužom československej politiky, bol slávnostne otvorený Pamätník SNP v Banskej Bystrici. Od toho roku sa tu na centrálnych celoslovenských oslavách Povstania zúčastňovali ročne desaťtisíce „pracujúcich“, žiakov a študentov. V tomto období sa postavilo tiež viacero lokálnych pamätníkov, ktoré na miestach stredného Slovenska, ale tiež mimo neho, pripomínali a oslavovali odboj a povstanie, partizánske hnutie (ktoré komunistická propaganda predstavovala ako jednoliateho ideologického podporovateľa strany a komunizmu), obeť represíí či oslobodenie.

V období komunizmu malo SNP a jeho verejné pripomínanie jasne danú akúsi politicko-výchovnú spoločenskú funkciu.¹⁰ Hlavná funkcia pripomínania si nedávno prežitej histórie – a najmä jej obetí v boji proti domácejmu fašizmu či nemeckému nacizmu – častokrát ustupovala do úzadia v prospech potreby ideologického spracovávaného totalitou postihnutej spoločnosti. Komunistické „oslavovanie“ odboja a Povstania, vrátane s ním previazaných pamätných miest, dostalo tiež funkciu verejnej demonštrácie a posilňovania momentálnej (ergo totalitnej) politickej moci. Prostredníctvom pamätných miest, pravidelných osláv a spomienkových akcií s nimi súvisiacich, sa komunistický režim snažil v pre neho vhodnej konštelácii a informačnej selekcii prepojiť nedávnu „slávnu“ minulosť so svetlou budovateľskou prítomnosťou až po „ešte slávnejšiu“ a večnú budúcnosť, naplnenú spoločenským blahom. Aj prostredníctvom verejného pripomínania si SNP či otvorene jeho osláv sa uzurpátorský komunistický režim snažil petrifikovať ním preferované spoločenské hodnoty (boj za lepšie zajtrajšky bez sociálneho vykorisťovania...). Propagandisticky umne prepájal všetkým blízky boj za národnú slobodu (spod fašizmu, hitlerizmu...) počas vojny s komunistami preferovaným bojom za sociálne oslobodenie koncom vojny a po vojne, na čele ktorého boli údajne vždy komunisti podporovaní drvivou väčšinou ľudu. A preto vedenie povojnovej spoločnosti oficiálne právom patrilo výlučne do komunistických rúk, ktorí jediní chceli pre spoločnosť všeobecné dobro.

Téma odboja a Povstania, podobne ako iné komunistami využívané spoločenské témy a festivity ako prvý máj, všeobecne pociťovaná potreba mieru a pod., postupne prerástli do režimom masívne inscenovaných oslavných rituálov a verejných prejavov. Ich hlavným cieľom už nebolo ich vlastné pripomínanie, ale potvrdzovanie nároku vládnucich elít na moc, resp. výlučnú totalitnú moc. A organizovaná masová účasť na takýchto spomienkových akciách mohla byť oficiálne (aj keď v privatej sfére ťažko uveriteľne) prezentovaná ako vyjadrenie súhlasu nielen s oslavovaným príbehom udalosti, ale aj so súčasným stavom spoločnosti a jej politického vedenia. Vzhľadom na to sa vo vzťahu k odboju a Povstaniu vytvorili tri roviny pripomínania si týchto historických fenoménov v komunistami do-

10 Bližšie k problematike pozri MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków 2012, s. 8–35.

zorovanej spoločnosti. Na jednej strane tu bol oficiálny režimný obraz týchto historických udalostí a spôsoby jeho pripomínania – cez verejný priestor na oslavách štátnych sviatkov a historických udalostí, cez zákony a cez učebné osnovy. Druhú sféru vytváral dovolený historiografický diskurz, istou mierou napojený na spoločenské štruktúry, v ktorých vznikal. A treťou sférou, relatívne slobodnou, bolo osobné sociálne milieu (osobnostné dispozície, zážitky, hodnoty),¹¹ ktoré mohli a zároveň nemuseli súznieť s oficiálne prezentovaným výkladovým kánonom.

Pod dohľadom „strany a štátu“, s ich materiálnou podporou a tematicko-ideologickými mantinelmi, tak v rokoch komunistického režimu vzniklo na Slovensku veľké množstvo pamätníkov, pomníkov, pamätných tabúl až po jednoduché náhrobníky, ktoré boli venované pamiatke odboja a SNP. V lokálnom meradle najmä padlým z tej-ktorej obce či v tom-ktorom regióne. Hoci gro väčších stavieb má formu pomníkov venovaných padlým, a iba menšiu časť tvoria skôr pamätníky venované významnej odbojovej či povstaleckej udalosti, v komunistickej ére vznikli aj osobitné miesta pripomínania, ktoré slúžili už viac aj ideologicko-výchovným potrebám režimu, ako boli napr. pamätne izby.¹²

Koncom štyridsiatych a začiatkom päťdesiatych rokov sa akoby roztrhlo vrece s pamätníkmi venovanými SNP, čo s približovaním sa k roku 1954 súviselo tiež s prvým okrúhlym výročím tejto udalosti, od ktorej odvodzovala svoju momentálnu moc aj vládnuca komunistická strana. V tomto období vznikli aj architektonicky významné pamätníky (figurálne monumenty) na Jankovom vršku či v Partizánskom (niekdajšie povstalecké Baťovany), resp. v Martine-Priekope. Najhorúčkovitejšie sa budovali povstalecké pamätníky v rokoch 1951–1955, čo súviselo so široko organizovanou akciou, centrálnou riadenou samotným Zborom povereníkov, za súčinnosti krajských národných výborov na celom Slovensku. Celkovo vtedy vzniklo vyše 30 pomníkov, ale ich koncepcia bola od vyššie spomenutých skromnejšia

11 Tamtiež, s. 8–9.

12 Najpočetnejšie boli pamätne izby prezentujúce lokálne partizánske hnutie (pamätaná izba „prvej jánošíkovej družiny“ vo Vinnom; pamätne izby SNP v Čiernej Lehote, Sklabini či Skýcove; partizánske bunkre a expozícia na Jankovom vršku; pamätaná chata Hlavného štábu partizánskeho hnutia v Lomnistej doline a pod.). Početné boli aj pamätne izby venované protipovstaleckým represiam (Baláže, Kľak, Ostrý Grúň, Tokajik, Kalište). *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok*, s. 371–372.

(najčastejšie išlo o stojacu postavu bojovníka – partizána alebo vojaka, zriedkavejšie o dvojfigurálne riešenie). Takto vznikli pamätníky v Donovaloch, v Lubine, v Detve, v Turčianskych Tepliciach, v Brezne, vo Švermove (dnes Telgárt), v Harmanci a inde. Neskôr z koncepčného i kvalitatívneho hľadiska vynikal napr. pomník francúzskym partizánom na Strečne (1956). Popri iných významnejších pamätníkoch realizovaných v druhej polovici päťdesiatych rokov (Handlová, Tokajík, Klak) stojí za pozornosť najmä novátorsky poňaté stvárnenie utrpenia/represií pri bývalej vápenke v Nemeckej, ktorá sa po Povstaní stala miestom najmasovejšieho vraždenia povstalcov, odbojárov či Židov.

V nasledujúcom období šesťdesiatych rokov – t. j. až do prelomového roku 1969, kedy sa pripomínalo 25. výročie SNP – pribudli z tých výraznejších aj pomníky SNP v Liptovskom Mikuláši, v Kunerade, na vrchu Polom či Janovi Švermovi venovaný „kameň“ na Ostredku v Nízkych Tatrách.

Zatiaľ čo v päťdesiatych rokoch medzi autormi pamätníkov (sochári, architekti) dominovali najmä Jozef Kostka, Ján Hučko, Ladislav Snopek, Rudolf Uher či Ladislav Beisetzler, v šesťdesiatych rokoch to je skôr Miroslav Ksandr, Ján Kulich, Jozef Jankovič, Dušan Kuzma a Klára Patakiová.¹³

Zlomom vo výstavbe pamätníkov SNP sa stala prirodzene budova monumentálneho Pamätníka SNP v Banskej Bystrici, ktorá však neplnila iba úlohu klasického pomníka, ale zároveň v seba zahŕňala aj inštitucionálne priestory Múzea SNP. S jeho výstavbou súvisí tiež významná realizácia figurálneho pamätníka (autor Pavol Tóth) pred niekdajšou budovou najvyššieho povstaleckého veliteľstva v parku pod Pamätníkom SNP.¹⁴ Okrem budovy Pamätníka SNP (ktorej sa budem zvlášť ešte venovať v samostatnej časti tohto textu) uzrel pri príležitosti 25. výročia SNP svetlo sveta ešte aj novátorský pomník obetiam fašizmu v lesíku pri Kováčovej (Jozef Jankovič, Anton Cimerman – metóda negatívnych reliéfov), a tiež invenčne riešený Pomník SNP v Martine (Ladislav Snopek – vyvýšený blok nakopných pušiek).

V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch pribudli ešte mnohé iné pamätníky (napr. pomník letcom padlým v SNP v Sliachi, pomník SNP vo Zvolene, pomník v Kľačane či v Starej Turej), vo všeobecnosti však trocha

13 Tamtiež, s. 372–376.

14 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*, s. 91–94.

architektonicky a sochársky ustrnuli, podobne ako celá normalizačná spoločnosť.¹⁵

Nie je samozrejme možné na tomto mieste ani len vymenovať, niečo ešte bližšie popísať či analyzovať minulosť a súčasný stav pomníkov a pamätníkov postavených v komunistickvej ére. A keďže ich umelecké hodnotenie by bolo v akomkoľvek ohľade nespravodlivo subjektívne, pripomeňme si aspoň ich kvantitatívne ukazovatele. Už v roku 1964 oficiálny súpis pamätníkov a pomníkov SNP obsahoval vyše 170 monumentálnych diel. A koncom režimu v roku 1989 sa množstvo všetkých pomníkových a pietnych realizácií na Slovensku spätých so SNP (resp. odbojom) odhadovalo na približne 1500.¹⁶ To sa na prvý pohľad môže zdať síce obdivuhodné, treba si však uvedomiť, že gro z tohto počtu tvoria priestorovo a realizačne nenáročné pamätne tabule. Okrem toho veľká časť pamätných tabúl i pomníkov SNP je venovaná najmä padlým v Povstaní, resp. počas vojny. To vzhľadom na tisícky dobrovoľníkov z povstaleckých obcí a niekoľko padlých z takmer každej niekdajšej povstaleckej obce znamená, že najmä v centre Povstania v okresoch Banská Bystrica, Zvolen a Brezno by sa ťažko hľadali obce, kde by chýbal nejaký pomník či aspoň pamätná tabuľa venovaná odboju a SNP.

Topografia pamätných miest

Ako už bolo naznačené, resp. ako vyplýva z merita veci, pamätných miest a pamätníkov či pamätných tabúl viažucich sa na odboj počas II. svetovej vojny a najmä na SNP či popovstalecké partizánske hnutie alebo represie je veľmi veľa. Pokiaľ hovoríme o pamätných miestach, ktoré sú nejako priestorovo zvýraznené (pomníky, pamätníky, tabule, „kamene“, externé expozície bojovej techniky...), tak sa určite pohybujeme v stovkách rôznych miest. A pokiaľ uvažujeme o všetkých spomínaných priestorových prvkoch pripomínajúcich dané miesta, tak už hovoríme o tisícoch. Pre vysvetlenie netreba chodiť ďaleko, veď v každom povstaleckom meste ich je niekoľko (v Banskej Bystrici napríklad niekoľko desiatok) a aj v niektorých povsta-

15 Typickým príkladom pomníka z osemdesiatych rokov môže byť napr. pamätník SNP pred budovou riaditeľstva polície v Banskej Bystrici (1982), venovaný žandárom-účastníkom odboja a povstania. Tamtiež, s. 117.

16 *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok*, s. 371–376.

leckých obciach sú aj 3–4 takéto prvky. Vzhľadom na to, že ani zďaleka nie je možné popísať, analyzovať či zhodnotiť ich súčasný stav komplexne, musím siahnuť po vybraných sondách do tejto problematiky. Celkom prirodzene tak predstavím aspoň v základných rysoch pamätné miesta v najužšom jadre Povstania, t. j. v Banskej Bystrici a okolí, resp. v Brezne, vo Zvolene a ich okolí.

Banská Bystrica a okolie

Banskú Bystricu netreba nikomu nijako zvlášť predstavovať ani ako centrum stredného Slovenska a ani ako niekdajšie politické, spoločenské a vojenské centrum SNP. Spolu so 17 km južne od mesta vzdialeným letiskom Tri Duby predstavovala Banská Bystrica najneuralgickejšiu lokalitu Povstania. Okrem politického vedenia (Slovenská národná rada a jej poverenictva), centrálnych politicko-správnych či hospodárskych orgánov (národné výbory, národná banka, hospodárske centrály...) tu boli aj vedenia politických strán, redakcie povstaleckých novín či povstalecký rozhlas. Okrem najvyššieho vojenského velenia, tu bolo tiež veliteľstvo brannej výchovy či škola leteckého dorastu, a taktiež veľmi dôležité zložky ďalších povstaleckých vojenských štruktúr. Hovoríme teda o desiatkach inštitúcií, sídliacich v jednotlivých budovách v meste, na ktorých je väčšinou vždy aspoň pamätná tabuľa. Okrem toho je tu samozrejme ešte monumentálny Pamätník SNP a niekoľko priestorovo výraznejších objektov vo forme pomníkov. Aby sme ale mali predstavu, koľko a do akej miery sa Povstanie zapísalo do dejín mesta a ako intenzívne je reflektované, stačí sa pristiaviť pri miere, akou sa odboj a SNP v meste staticky pripomína. V Banskej Bystrici, ktorá svoje najslávnejšie chvíle dlhodobejšie prežívala v stredoveku a začiatkom novoveku, kedy bola centrom dobového banského priemyslu a aj neskôr z nej pochádzali či tu pôsobili mnohé významné osobnosti politiky (lídri národného hnutia druhej polovice 19. storočia Štefan Moyzes a Karol Kuzmány; vynálezcovia, architekti, lesní odborníci, hudobníci či literáti), je z celkových 95 pamätných tabulí a pomníkov až 39 venovaných odboju a Povstaniu.¹⁷

17 Nepočítajúc koncepčne sa vynímajúce „kamene zabudnutých“ – Stolperstein, ktorých je v meste 7. BORGUEOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*, s. 143–153.

K tomu treba dodať, že množstvo pamätných objektov reflektujúcich modernú dobu, ako napr. pamätné tabule a pomníky protikomunistického odboja, venované športovcom, návšteve pápeža a pod., pribudlo iba nedávno.

Pomyselné „mapovanie“ objektov a prvkov vo verejnom priestore Banskej Bystrice, pripomínajúcich odboj a SNP, nemôžeme začať inde ako pri budove Pamätníka SNP. Aj keď sa nenachádza na mieste nejakej konkrétnej historickej udalosti priamo súvisiacej s Povstaním, stal sa skutočným stelesnením myšlienky spoločenského pripomínania si udalostí s ním spojených. Budova Pamätníka SNP, ktorá bola slávnostne otvorená v roku 1969, je umiestnená v centre mesta neďaleko budov niekdajšieho povstaleckého veliteľstva, od ktorých ho delí iba ústredný park, kde sa konali najpočetnejšie oslavy SNP. Zhromažďuje a odbornej a hlavne širšej laickej verejnosti prezentuje dokumenty a artefakty dokumentujúce slovenský protifašistický odboj s dôrazom na SNP.

Neďaleko pamätníka, cez park, sa nachádzajú dnes budovy slovenskej armády, v ktorých bolo počas SNP veliteľstvo povstaleckej Prvej československej armády na Slovensku. Nachádzajú sa tu pamätné tabule najvyšším povstaleckým veliteľom – generálovi Golianovi a Viestovi, ako aj ich najbližším spolupracovníkom v štábe povstaleckej armády –generálovi Noskovi, Ferjenčíkovi, Pekníkovi a plukovníkovi Polákovi, ako aj vojenským misiám ZSSR, USA a Veľkej Británie. Okrem pamätných tabúl či pomníkov, ktoré boli už spomenuté pri prvotných veľkých „odhaľovačkách“ v roku 1947, nachádza sa tu tiež tabuľa na budove, kde boli prečítané prvé povstalecké proklamácie. V budove železničnej stanice sa nachádza pamätná tabuľa s menami železničiarov padlých v SNP. Popri Pamätníku SNP je v samotnom meste najdominantnejším pamätníkom socha partizána umiestnená na úbočí Urpína pri tzv. malej železničnej stanici. Príbeh tejto menšej dominanty Banskej Bystrice je veľmi zaujímavý. Pôvodne tu stál iba veľkorysý podstavec, na ktorý bola v roku 1940 slávnostne inštalovaná socha Milana Rastislava Štefánika, ktorá sa sem mala premiestniť z Komárna, lebo to sa po Prvej Viedenskej arbitráži z novembra 1938 stalo súčasťou Maďarského kráľovstva. Po vojne sa Štefánikova socha vrátila späť do Komárna a dlho sa hľadalo vhodné umelecké stvárnenie, ktoré by na veľkom výraznom podstavci zaujalo Štefánikovo miesto. Až na 20. výročie SNP tu bola odhalená socha od Karola Dúbravského.¹⁸

18 Tamtiež, s. 104.

Množstvo objektov a prvkov pripomínajúcich vo verejnom priestore odboj a SNP sa nachádza samozrejme aj v mestských častiach Banskej Bystrice. Najvýraznejší je pamätník v Kremničke, venovaný obetiam nacistického masového vraždenia po Povstaní, ktoré boli usmrčované práve na týchto miestach, kde boli v časoch SNP protitankové priekopy. Po vápenke v Nemeckej ide o druhé miesto najmasovejšieho vojnového vraždenia na Slovensku (po vojne tu bolo exhumovaných 747 obetí bývalých povstalcov či Židov).

Keď sa vyberieme opačným smerom z centra Banskej Bystrice cestou na Donovaly, nezvyčajné množstvo pamätných miest a ich verejného statického pripomínania nájdeme v mestskej časti Uľanka. Počas povstania to bola dôležitá železničná stanica a východzí bod povstaleckého ústupu koncom októbra 1944 smerom na Donovaly a ďalej do hôr. V bývalej samostatnej obci susediacej z mestom sa nachádza pamätná tabuľa posádke pancierového vlaku umiestnená na budove železničnej stanice, pamätná tabuľa padlým v SNP na budove požiarnej zbrojnice¹⁹, veľká figurálna kompozícia „Ústup do hôr“ (1969, Ján Hučko) a dokonca z Uľanky popri výpadovke na Donovaly aj súbor deviatich betónových skulptúr bojovníkov odchádzajúcich do hôr (1981).²⁰

Množstvo pamätných tabúľ i pomníkov sa nachádza aj v ďalších mestských častiach Banskej Bystrice, ktoré v období SNP boli samostatnými obcami. Väčšinou sú venované účasti obyvateľov obci v Povstaní, resp. najmä padlým v SNP a počas vojny. Niekedy sa k tomu pripája aj pripomenutie oslobodenia obce. Situované sú buď na budovách obecných úradov, škôl či kultúrnych domov, resp. pred nimi, čiže na centrálnych priestranstvách a najdôležitejších budovách v obciach (Radvaň, Rudlová, Podlavice, Sásová, Majer, Malachov). Za pozornosť stojí tiež pamätná tabuľa na druhej historickej budove rozhlasového vysielača na Laskomerskom vrchu nad Banskou Bystricou.²¹

Ako som už uviedol vyššie, v centrálnych oblastiach Povstania (dnešné okresy Banská Bystrica, Zvolen a Brezno) sa takmer v každej obci nachádza

19 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*. Simpess, Dunajská Streda 1999, s. 18–28.

20 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*, s. 133–135.

21 Tamtiež, s. 127–140; JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 10–13.

aspoň jedna pamätná tabuľa venovaná SNP či partizánskemu hnutiu po Povstaní, najčastejšie konkretizovaná spomienkou na padlých obyvateľov obce. Preto sa sústredím iba na lokality, ktoré sú výnimočné svojou úlohou v Povstaní či výraznejším priestorovým objektom pripomínajúcim toto obdobie, napr. pomníkom. Takto sa neďaleko Banskej Bystrice nachádza obec Badín, ktorá je spojená s dejinami Druhej československej paradesantnej brigády v ZSSR, a ktorá bola prakticky najelitnejšou vojenskou jednotkou Povstania. Už od roku 1947 je tu pomník padlým v 2. svetovej vojne a SNP a v roku 1964 pribudla aj pamätná tabuľa na budove niekdajšieho MNV pripomínajúca pôsobenie parabrígy v tejto povstaleckej obci.²²

Medzi významné povstalecké lokality patrilo aj mestečko Slovenská Lupča. V tunajšom chemickom závode sa vyrábali maskovacie farby, chemikálie a zápalné fľaše pre povstalcov. Reorganizovala sa tu Piata taktická skupina povstaleckej armády a po Povstaní nemecké okupačné vojská zavraždili v lokalite Hôrka 32 miestnych občanov. Po vojne bola v obci odhalená socha partizána, obelisk a pamätná tabuľa dvom obeseným partizánom (exekúcia na Vianoce 1944 pred evanjelickým kostolom), i pamätná tabuľa na mieste masových hrobov na Hôrke.²³

Po hlavnej ceste smerom z Banskej Bystrice na Brezno stoja za zmienku ešte obce Lubietová a Medzibrod. V Lubietovej bol počas Povstania vojenský zajatecký tábor a nemocnica. Po Povstaní bolo v okolí aktívne partizánske hnutie, v reakcii na podporu ktorého nemecké okupačné jednotky popravili v obci 4 partizánov a odvliekli do zajatia asi 200 mužov z obce. V obci bol odhalený pomník popraveným partizánom a pamätník SNP. Podobne to bolo v susednej obci Strelníky, kde je pomník padlým v SNP a v II. sv. vojne a pamätná tabuľa mužom odvlečeným do nemeckého zajatia. V Medzibrode bola taktiež poľná nemocnica a v okolí operovali partizáni, z ktorých niektorí boli 28. decembra 1944 verejne v obci popravení. V obci to pripomína pomník padlým pred kultúrnym domom, ako aj pamätná tabuľa popraveným účastníkom SNP.²⁴

22 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 89–93.

23 Tamtiež, s. 40–44.

24 SYRNÝ, Marek: Pamätné miesta a pamätníky SNP v okrese Banská Bystrica. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*, s. 23.

V regionálnej topografii je najsymbolickejším pojmom v súvislosti s partizánskym hnutím po povstaní tzv. Partizánska republika. Ide o oblasť niekoľkých obcí (Baláže, Kališče, Staré Hory, Harmanec, Donovaly, Motyčky, Špania dolina, Uľanka, Selce, Priechod, Podkonice, Moštenica, Slovenská Lupča...), v okolí ktorých bola silná partizánska činnosť a dlhý čas bola táto oblasť pod kontrolou tu lokalizovaných brigád (Smrť fašizmu, Pomstiteľ) a oddielov (Vpred, Stalin). Na účinné zázemie, ktoré tieto obce a ich obyvateľstvo poskytovalo partizánom, sa ale zároveň viazali neskoršie nacistické represie. Najhoršie z tohto hľadiska dopadla obec Baláže, kde priamo sídlili štáby spomínaných partizánskych brigád. Pred príchodom frontu pri veľkých „vyčistovacia“ akciách Wehrmachtu a nemeckých bezpečnostných zložiek z marca 1945 (aj prípad Kališča) bola obec vypálená (zostalo iba 6 domov z asi 40) a 4 občania boli usmrtení. Preto ako vôbec prvá mládežnícka stavba na Slovensku bola už v roku 1947 obnovená (tzv. stavba národnej vďaky).²⁵ Neďaleké Donovaly sú významné ako posledné miesto sústredenia povstalcov po ich stiahnutí sa z Banskej Bystrice a následnom rozptýlení sa po okolitých horách začiatkom novembra 1944 (pomník pred Športhotelom a pamätná tabuľa)²⁶, aj ako miesto, kde boli v predvečer povstania spísané koncepty prvých povstaleckých výziev (pamätná tabuľa). Pamätná tabuľa je umiestnená aj na pozostatkoch domu v osade Bully, kde bolo v decembri 1944 a januári 1945 zavraždených 23 a zaživa upálených 7 osôb.²⁷ V neďalekej Hiadelskej doline sa nachádza pomník padlým (69 civilistov a 18 vojakov a partizánov), povraždeným koncom októbra 1944 pri ústupe do hôr.²⁸ Podobne ako Baláže dopadla aj obec Priechod, ktorú vo februári 1945 nacisti vyrabovali, vypálili a všetkých mužov odviekli.²⁹ Z historického hľadiska stojí za konkrétnejšiu zmienku ešte obec Pohronský Bukovec. Tu došlo začiatkom novembra 1944 k zatknutiu povstaleckých generálov Viesta a Goliana a niekoľkých príslušníkov Vyso-

25 CHABAN, Jozef (ed.): *Baláže*. Obecný úrad Baláže, Banská Bystrica 2014, s. 9.

26 *Register pamiatkových objektov Slovenskej republiky*, heslo „Donovaly“. Dostupné na: <https://www.pamiatky.sk/nkp-a-po/register-po/?inNkp=5474> (citované k 31. 3. 2023).

27 *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok*, s. 96.

28 V samotnej obci Hiadeľ sa nachádza ako pomník padlým v SNP, tak aj pamätná tabuľa partizánskeho štábu a poľnej nemocnice.

29 V obci bol pri príležitosti 25. výročia SNP odhalený pamätník a nachádza sa tu aj pamätná tabuľa. JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 32.

koškolského strážneho oddielu, a v okolitých horách bolo silné partizánske hnutie, za pomoc ktorému bola obec postihnutá represiami a vypálením. Okrem obligátneho pamätníka partizánom a pomníka padlým v SNP či pamätnej tabule na obecnom úrade, sa v horách katastra obce, v lokalite Matúšová, nachádzajú partizánske bunkre.³⁰ Z množstva ďalších pamätných miest tzv. Partizánskej republiky stoja za pozornosť najmä tie, ktoré sa nachádzajú mimo obcí, v prírodnom prostredí. Narúšajú tak istý stereotyp pomníkov padlých či pamätných tabúľ venovaných jednotlivým jednotkám, poľným nemocniciam či padlým, ktoré sa objavujú v každej podhorskej obci Starohorských vrchov, Veľkej Fatry či Nízkych Tatier. V Hornom Jelenci sa napr. nachádza impozantný kamenný pomník, venovaný tu bojujúcim povstaleckým, partizánskym či oslobodzovacím jednotkám; a z Donovál-Búll pod Jelenskou skalou sa nachádza obnovený (60. výročie SNP) bunker „Mor ho!“, kde sa tlačil rovnomenný partizánsky časopis.³¹

Zvolen a okolie

Druhým najvýznamnejším povstaleckým mestom bol Zvolen. Nachádzali sa tu najmä strategické Železničné opravovne (výroba pancierových vlakov) a neďaleko tiež povstalecké letiská: hlavné na troch Duboch a „poľné“ v Zolnej. V Hájnikoch (dnešný Sliač) a na Oremovom laze boli alokované dôležité povstalecké jednotky a v priestore Jalná, Hronská Dúbrava, Železná Breznica, Dobrá Niva či Budča prebiehali dôležité obranné povstalecké boje najmä proti SS Kampfgruppe Schill. Okrem významných miest pamäti spojených s oslobodzovaním (na veľkom vojenskom cintoríne vo Zvolene sú uložené ostatky 17 tisíc sovietskych a 11 tisíc rumunských vojakov) je tak mesto a okolité obce posiate pomníkmi a pamätnými tabuľami zameralými na význam týchto miest pre odboj a SNP, prípadne ako výrazné miesta protiodbojových represíí.³²

30 *Partizánska základňa Matúšová*. Dostupné na: <https://www.lesy.sk/lesy/pre-verejnost/kam-do-prirody/vyznamne-lesnicke-miesta/zoznam/partizanska-zakladnamatusova.html> (citované k 31. 3. 2023).

31 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 18–28.

32 Okrem 127 obetí na židovskom cintoríne vo Zvolene, je to masový hrob v lesíku v Kováčovej (105 obetí), a menšie exekúcie pri Sekieri, Strážach, Krupine, Detve...

V samotnom meste Zvolen je ústrednou pripomienkou miesta Zvolena v odboji a Povstaní tzv. valaška („klasické“ dielo oslavotvornej produkcie sedemdesiatych rokov, prepájajúcej SNP a komunistický režim). Podobne typickým režimovým produktom tohto obdobia bola aj socha sovietskeho partizánskeho veliteľa Jegorova (obe z dielne Jána Kulicha), ktorá zdobila tzv. Jegorovove kasárne, ktoré od roku 1968 „užívali“ sovietske vojská. Na Námestí SNP bol už od roku 1947 aj pamätník povstaleckých generálov Goliana a Viesta. V ére komunizmu však prirodzene nemohol ideologicky vyhovovať, lebo „zbytočne“ spochybňoval vedúcu úlohu komunistov a partizánov v Povstaní. Z pamätníka sa do postkomunistických čias zachovala socha bojovníka, ktorá bola pri 50. výročí SNP v roku 1994 znovu inštalovaná, ale už nie na hlavnom námestí, ale pred budovou Veliteľstva vzdušných síl.³³ Príbeh pamätníka Golianovi a Viestovi je interesantný aj tým, že sa v osemdesiatych rokoch stal významným prvkom tvorby „politiky“ národnej pamäti aj pre protikomunistický disent.³⁴ Na námestí sa nachádza ešte pamätná tabuľa pripomínajúca povstalecký miestny a okresný národný výbor ako lokálnych predstaviteľov povstaleckej moci a správy. Na Zvolenskom zámku je zasa pamätná tabuľa venovaná II. partizánskej brigáde Za slobodu Slovanov, ktorej štáb tu počas SNP sídlil. Podobne je v meste aj tabuľa na budove, kde sídlil štáb Nogradyho maďarského partizánskeho oddielu. Nie úplne klasickým pamätným objektom SNP je replika pancierového vlaku pod zámkom, ktorá tu zostala z natáčania filmu „Deň, ktorý nezomrie“, ale ktorá aj v takejto forme pripomína nezastupiteľné miesto Zvolena pri výrobe najtypickejšej povstaleckej ťažkej bojovej techniky. V samotných Železničných opravovniach sa nachádza pamätná tabuľa stavby pancierových vlakov a v bývalom Rušňovom depe zasa tabuľa venovaná padlým železničiarom, ako i tabuľa s menami padlých z posádok pancierových vlakov. Neďaleko sa tiež nachádza málo výrazný pamätník železničiarom. Pri 25. výročí SNP bola v parku pred železničnou stanicou odhalená busta nacistami zavraždeného povereníka dopravy, resp. Železníc, Štefana Višňovského, predtým technického úradníka zvolenského depa.

Okres Zvolen. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*, s. 38–40.

33 MATISKOVÁ, Elena: *Pamätníky a pamätné tabule mesta Zvolen*. Krajská knižnica E. Štúra, Zvolen 2013, s. 6, 69, 118.

34 Bližšie pozri: KMEŤ, Norbert: *Disent, ľudské práva a HOS*. Česko-Slovenská historická ročenka, roč. 2010, s. 49.

Pred vstupom do vojenských cintorínov (sovietskych a rumunských vojakov) sa nachádza symbolický cintorín Zvolenčanov padlých v SNP a v druhej svetovej vojne, ktorý reprezentuje figurálny pomník ženy s ratolesťou, ktorá drží umierajúceho bojovníka. Samotné obete povstaleckých bojov či nacistických represii sú väčšinou pochované na civilnom cintoríne rôzne a nekoncentrovane. Dnes už v mestskej časti Zolná, kde bolo za Povstania poľné letisko, je pamätník (časť krídla) s pamätnou tabuľou venovanou tu pôsobiacemu 1. čs. leteckému stíhaciemu pluku.³⁵

Okrem Zvolena patrí k najvýznamnejším miestam SNP kúpeľné mestečko Sliač. Neďaleko (dnes už fakticky na okraji mesta) sa nachádza niekdajšie hlavné povstalecké letisko Tri Duby. V parku pred civilnou letiskovou budovou je pomník z roku 1963 v tvare lichobežníka. Účast československých a sovietskych letcov v SNP pripomína aj pomník z roku 1971 v areáli liečebného domu Palace (kubisticky tvarovaná kovová kompozícia znázorňujúca lietadlo) a padlým letcom je tiež venovaný aj pomník na cintoríne.³⁶ V centre Sliača sa potom nachádza pamätník – kamenná plastika povstaleckého vojaka s puškou – venovaný padlým v SNP a po potlačení Povstania (partizáni), resp. oslobodeniu obce. Pri desiatom výročí SNP v roku 1954 bola na budove liečebne Slovensko osadená pamätná tabuľa povstaleckej nemocnice a pri 25. výročí SNP na relevantnej budove v obci pamätná tabuľa Karolovi Grünovi, vedúcemu československej spravodajskej skupiny Nina-Mária vyslanej zo Sovietskeho zväzu, ktorý sa v Sliači pred Povstaním skrýval a spravodajsky pôsobil.³⁷

Brezno a okolie

V tzv. základnom obrannom povstaleckom trojuholníku patrilo po Banskej Bystrici a Zvolene tretie miesto centru „horného“ Horehronia Breznu. Bolo

35 MATISKOVÁ, Elena: *Pamätníky a pamätné tabule mesta Zvolen*, s. 20, 35, 55–57, 72, 83, 90, 101.

36 V roku 1950 bol umiestnený najskôr iba prvý improvizovaný kamenný s vrtuľou z iniciatívy Živeny, ktorý v roku 1974 nahradil už výraznejší z bieleho kameňa štylizovanej časti lietadla s hviezdou a dobovo symptomatickým textom „*Na večnú slávu 40 sovietskym a československým hrdinom padlým v SNP*“. ŠIMONČÍK, Emil: *Historické pamiatky mesta Sliač*. Mesto Sliač, Sliač 2022, s. 80–81, 98.

37 Tamtiež, s. 83–101.

tu veliteľstvo II. taktickej skupiny (I. bola v Bystrici), čo jasne vypovedá o vojenskej dôležitosti mesta pre SNP. Okrem viacerých povstaleckých jednotiek boli v meste umiestnené aj štáby či časti partizánskych brigád (Jánošík, Stalin), ktorým sú v meste venované pamätné tabule. Centrálnym pamätníkom na počesť SNP je pomník padlým na hlavnom námestí pred budovou Horehronského múzea v podobe kamennej ruže. Podobne pred železničnou stanicou je pomník padlým železničiarom a na ceste do Michalovej je pomník pripomínajúci 31 breznianskych povstalcov zavraždených po potlačení SNP. Neďaleko, v blízkosti niekdajšieho tretieho povstaleckého poľného letiska v Rohoznej, je na Čiernom vrchu pamätník havarovanej posádke sovietskeho lietadla, ktorá udržiavala počas SNP vzdušný most na pomoc Povstaniu.

Po Brezne bola v tomto regióne najvýznamnejším povstaleckým strediskom Podbrezová, s dôležitými miestnymi železiarňami, ktorých 97 pracovníkov padlo počas SNP (pripomínané pamätnou tabuľou). V tomto podniku sa nachádza tiež pamätná tabuľa venovaná povstaleckej odborárskej konferencii, ktorá znamenala ich zjednotenie.³⁸

Z Brezna na východ až smerom k Telgártu sa nachádza opäť množstvo horehronských obcí, ktoré boli dôležité tak pre povstaleckú obranu, ako aj pre partizánske hnutie po Povstaní. Takmer v každej obci tejto oblasti (Beňuš, Braväcovo, Bacúch, Heľpa, Pohorelá, Šumiac...) sa nachádzajú pamätníky SNP venované najmä padlým v Povstaní, resp. padlým partizanom. Niekedy býva na budovách obecných úradov aj pamätná tabuľa venovaná spomienke na účasť obce v SNP či tzv. partizánskej vojne po Povstaní. Bližšie sa treba prísť pri Polomke, kde sa nachádza aj pomník venovaný anglo-americkej vojenskej misii v SNP, ktorej prevažnú časť v blízkych horách zadržali nacisti a neskôr zlikvidovali.³⁹ Takisto nemožno obísť ani Telgárt (za komunistickej éry Švermovo), kde sa odohrávali významné (i legendarizované) víťazné obranné boje povstalcov. Počas bojov bola obec vypálená a po vojne fakticky znova vybudovaná. Na námestí sa nachádza symptomaticky pomník hrdinov SNP (1954)⁴⁰ aj s pamätnou tabuľou na obecnom úrade, a na cintoríne spoločný hrob padlým vo vojne.

38 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 55–63.

39 Tamtiež, s. 66–72.

40 *Dejiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok*, s. 554.

Južne od Brezna sa nachádza za bývalého režimu legendou opradená partizánska obec Čierny Balog, preslávená najmä v dobovej povojnovej „klasike“ spisovateľa Petra Jilemnického *Kronika* (1947). Pred kultúrnym domom je umiestnený pomník partizána a v roku 1994 tu bola odhalená mramorová pamätná tabuľa obetiam SNP a II. svetovej vojny. Najdominantnejší je však monumentálny pamätník nad obcou, vyrobený z mramoru a zdobený reliéfom drevorubača, povstalca, sovietskeho bojovníka a matky s dieťaťom, čo malo symbolicky obsiahnuť všetky hlavné skupiny účastníkov a podporovateľov odboja a SNP. Rôzne menšie pomníky či aspoň pamätne tabule sú aj v početných osadách (pre tento región bolo typické rozptýlené osídlenie) – Páleníčnô, Vydrovo, Brôtovo, Krám, Vydrov (pomník 60 zavraždeným Rómom) ...⁴¹

Smerom k Banskej Bystrici, východnejšie od tzv. Partizánskej republiky, sa nachádzajú doliny Nízkych Tatier (Jasenianska, Lomnistá, Vajskovská, Bystrianska), ktoré sú bohaté na pamätne miesta SNP či partizánskeho odboja. Z mnohých sa pristavím pri Lomnistej doline, ktorá sa stala na dlhé zimné mesiace bázou Hlavného štábu partizánskeho hnutia (HŠPH) i časti 2. paradesantnej brigády po Povstaní. V chate, kde sídlilo velenie HŠPH na čele s generálom Asmolovom, je pamätná izba a na úpäti Chabenca aj pomník venovaný Janovi Švermovi, ktorý s ďalšími 8 desiatkami neprežil náročný horský prechod povstalcov do Lomnistej začiatkom novembra 1944. Významnou lokalitou v tomto priestore, aj s ohľadom na výtvarné stvárnenie pamätneho miesta, je osada Krpáčovo, kde sa nachádza monumentálny pamätník vo forme štylizovaných betónových padákov a 15 metrov dlhá kamenná stena s reliéfnymi výjavmi z bojov 2. čs. parabrigády.⁴²

41 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 83, 87.

42 Vzhľadom k na dobu vzniku v roku 1976 určite neprekvapí, že tento monument bol postavený za pomoci obecných brigád v rámci tzv. akcií Z, t. j. viac-menej „zadarmo“, a dobovo signifikantný je aj text na ňom: „*Vďaka bojovníkom 2. paradesantnej brigády za pomoc v SNP, za hrdinstvá a obeť, za šťastnú prítomnosť*“. ZEMKO, Ján: *Pamätne miesta SNP*, s. 30.

Pripomínanie si odboja a SNP a miesta pamäti po roku 1989 a súčasnosť

S pádom komunistického monopolu moci v novembri 1989 sa začína v (česko)slovenskej politike pamäti písať úplne nová éra, oslobodená od nánosov komunistického príkazového kánonu, ktorý povojnovú moc komunistov odvodzoval od údajného (skoro až monopolného) líderstva „ľudu“ v odboji a SNP. Bohužiaľ, desiatky rokov forsírované prepájanie odboja a Povstania s komunistami a ich monopolom moci na jednej strane a kriminalizovanie nekomunistických odbojárrov a povstalcov na strane druhej, vo veľkej miere poškodilo obraz širokospoločenského verejného pripomínania si týchto udalostí. Do zrušeného monopolu výkladu dejín však nezasahovali iba historici a médiá, ktoré sa snažili komunistami skreslený obraz odboja a Povstania napraviť a vrátiť do neho proskribované nekomunistické osobnosti a skutočnosti, ale aj celkom nový „hráč“ v podobe nacionálne až neoludácky chápaného výkladu moderných slovenských dejín. S podporou dvoch exilových historikov (František Vnuk, Milan Ďurica) a časti politického spektra, vsádzajúceho po páde komunizmu na nového „koňa“ a ťahúňa spoločenského záujmu – nacionalizmus, snažili sa reinkarnovať niekdajší negatívny obraz odboja a Povstania ešte z čias vojny, resp. ľudáckeho povojnového exilu. Povstanie bolo opäť cudzou, zahraničnou a slovenskému národu nežičlivou aktivitou, ktorá priniesla zbytočné obete za niečo, čo sa ukázalo ako zlý, nenárodný cieľ – obnova československého a prokomunistického štátu. Napriek tomu, že väčšina slovenskej politiky, drvivá väčšina historickej obce a gro spoločnosti tento negatívny pohľad nezdieľala a historici sa snažili úmyselne podsúvané zlomyseľné naratívy o SNP vyvracať, v búrlivých počiatočných 90. rokoch to šlo iba ťažko a pomaly. Na argumenty historikov pôsobiacich v oficiálnych inštitúciách pred rokom 1989 sa poukazovalo ako na niekdajších prokomunistických kolaborantov v historiografii. A tých, ktorí boli mimo oficiálnych štruktúr a mohli sa verejne vyjadrovať s úplne „čistým štítom“, veľa nebolo. Hlas disidentov a perzekvovaných (Jozef Jablonický, Július Alberty...) v nacionalizmom nabudených 90. rokoch občas zanikal.⁴³

43 Ved' ešte aj 14 rokov od skončenia komunistickej éry sa muselo dôsledne vysvetľovať, že „SNP nebolo o socializme a komunizme. ‚Vedúcu úlohu‘ KSS v ňom, jej ‚všemocnosť‘ a ‚všadeprítomnosť‘ už dostatočne rozkryla historiografia posledného desaťročia. Nikto

Na jednej strane bolo akosi prirodzené, že keď sa slovenský nacionalizmus po desaťročia mocensky potláčal či aspoň udržoval „na uzde“, v momente, kedy prestali oficiálne spoločenské obmedzenia, nakopený tlak udržiavaný „pod pokrievkou“ bezmedzne vykypel do spoločnosti. V nami sledovanej téme sa to prejavovalo napríklad aj tým, že mená odbojárov, príliš zviazaných s komunistických režimom (či aspoň „intuitívne“ za ne takto považovaných), postupne odstraňovali z verejných priestranstiev.⁴⁴ Ešte horšia však bola snaha nahrádzať ich osobnosťami z opačného ideovo-spoločenského spektra, čiže osobnosťami, proti ktorým odbojáři a povstalci bojovali. Najsymbolickejšie a najvyhranenejšie sa to prejavilo v júli 1990 pri snahe inštalovať prvú pamätnú tabuľu Jozefovi Tisovi v Bánovciach nad Bebravou (kde bol dlhodobo dekanom). Hoci tento prvý pokus o jeho „návrat“ medzi tolerované až oslavované osobnosti Slovenska úplne nevyšiel,⁴⁵ časť politického nacionalistického spektra s podporou niektorých katolíckych cirkevných hodnostárov možno ešte vyčkáva na ten správny čas.⁴⁶ Snaha o spoločenské rehabilitovanie Tisa nebola ojedinelým pokusom ako vytesniť z verejného priestoru predstaviteľov odboja či SNP, populisticky obviňovaných z obnovenia čechoslovakizmu či presadenia komunizmu na Slovensku. V raných 90. rokoch zaplnilo Slovensko tiež množstvo brožúr a publikácií pozitívne hodnotiacich Slovenský štát a spochybnujúcich SNP

zo žijúcich pamätníkov SNP neverí slohovým cvičeniam produkovaným marxistickými historikmi a inými popularizátormi masovopolitickej práce v duchu a v prospech socializmu počas SNP, politickej pôsobnosti sovietskych partizánov, socialistického uvedomenia nás. Podsúvanie SNP ako bezprostredného prológu k nástupu socializmu predsa nemá oporu. V parlamentných voľbách 1946 na Slovensku, kde sa odohralo SNP, zvíťazila Demokratická strana!“ ALBERTY, Július: K 60. výročiu Slovenského národného povstania. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*, s. 8.

- 44 Šlo napríklad o zmenu bratislavskej ulice Mirka Nešpora (mladého odbojára umučeného po Povstaní vo vyšetrovni Hlinkovej gardy) na („historickú“) Svoradovu. V Ružomberku zasa premenovali tri ulice po padlých účastníkoch odboja a v Stupave premiestnili sochu kapitána Nálepku, ktorý zbehol cez vojnu k sovietskym partizánom, na menej frekventované miesto.
- 45 Zásadne verejne sa proti tomu postavili odbojáři, židovská náboženská obec či odbory združujúce štátnych a verejných zamestnancov... a napokon aj vláda.
- 46 Bližšie pozri: KMEŤ, Norbert: Zápas o minulosť, prítomnosť a budúcnosť. In: KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek a kolektív: *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Ústav politických vied SAV, Bratislava 2013, s. 418–419.

a odboj.⁴⁷ Do toho prišli aj na prvý pohľad odborne/vedecky organizované podujatia ako konferencia s veľavravným názvom „Dies Ater – Nešťastný deň 29. 8. 1944“ z augusta 1993, kde sa v príhovore organizátorov objavili aj tieto naratívne perly: „*národ má len jednu identitu, jednu štátnosť a jedny dejiny*“ či „*Slovákovi sú ich dejiny akoby upierané cudzími vykladačmi národných dejín, Čechmi a bolševikmi*“. Šlo o obdobie, kedy sa viedol historio- grafický boj o prezentáciu Slovenského štátu a SNP vo verejnom priestore, keď sa publikovalo veľa a hocičo, keď prišli z exilu Ďurica a Vnuk prezentovaní ako nezafažení a objektívni, na rozdiel od domácich niekdajších marxistov-leninistov v historickej vede.⁴⁸

Do toho prichádzali snahy tento ideovo-kultúrny boj o preferenciu Slovenského štátu alebo Povstania preniesť aj do čisto politicko-spoločenskej roviny. Síce periférna, ale zato poriadne hlasná nacionalistická Slovenská národná jednota (hlásiaca sa priamo k dedičstvu po HSES) na manifestácii k 14. marcu 1991 požadovala „*objektívne zhodnotiť obdobie prvej Slovenskej republiky*“, premenovať hlavné bratislavské námestie SNP na Námestie A. Hlinku a vyhlásiť 14. marec za štátny sviatok.⁴⁹ Započal otvorený „Kulturkampf“ o určenie hodnotovo „najposvätejšieho“ štátneho sviatku na Slovensku. A hoci toto súperenie o priazeň verejnosti nemali radikálni nacionalisti šancu vyhrať, keď sa od ich podpory odklonilo ešte aj populistické Mečiarovo Hnutie za demokratické Slovensko (HZDS) (racionálne zväziac, či by im podpora 14. marca namiesto SNP neprinesla medzi voličmi viac škody ako úžitku), podpora vyzdvihnutia SNP za štátny sviatok bola často skôr formálna, ako z jednoznačného vnútorného presvedčenia. Faktom však ostáva, že to bolo práve mocensky dominantné HZDS, vďaka ktorému ľavicová iniciatíva so SNP ako štátnym sviatkom nakoniec

47 A neostávalo iba u nacionalistických publikácií otázného dosahu na spoločnosť. Symptomatically a o nič nebezpečnejšie boli napr. medializované slová arcibiskupa Sokola (vtedy najvyššej slovenskej katolíckej autority) o období blahobytu počas Slovenského štátu. KMEŤ, Norbert: Uzákonenie 29. augusta za štátny sviatok v roku 1992, mesiac po oslavách 48. výročia SNP. In: MIČEV, Stanislav a kolektív: *V perimetri zameriavača: Kapitoly z dejín Slovenska v druhej svetovej vojne*. Múzeum SNP, Banská Bystrica 2012, s. 164–165.

48 HRUBOŇ, Anton: *Mýtus a kult Jozefa Tisa*. Paradigma, Bratislava 2022, s. 143–144.

49 Tamtiež, s. 143–153.

získala jasný súhlas v Slovenskej národnej rade 29. septembra 1992.⁵⁰ Prijatie tohto dátumu ako smerodajného historického mílnika so súhlasom širokého politického spektra bolo aj snahou pri rozpadajúcom sa česko-slovenskom štáte a počiatočnom formovaní zahraničnej politiky vyslať po rokoch obnoveného nacionalizmu zmierlivejší odkaz do zahraničia. Malo byť tiež signálom, že Slovensko je prioritne súzvučiace so súvekými ideovo-kultúrnymi základmi Európy a sveta (poučenie z II. sv. vojny, sloboda, demokracia, antifašizmus), a nie je v závese znovuoživovania fašizujúceho nacionalizmu a radikalizmu.⁵¹

Uzákonenie SNP za štátny sviatok, namiesto nacionalistami forsírovaného vzniku Slovenského štátu z roku 1939, však automaticky neznamenalo, že sa „zombie prevtelenia“ Slovenského štátu, v kontradikcii so SNP, nebudú už viac vo verejnom priestore objavovať. A to ani po odznení éry mečiarizmu a účasti Slovenskej národnej strany vo vláde. V roku 2011 sa udiala obdoba pokusu o inštalovanie pamätnej tabule ľudáckemu prominentovi. Tentoraz v Rajci južne od Žiliny, a to bývalému ministrovi Slovenského štátu Ferdinandovi Ďurčanskému. V tomto prípade však ani odpor historickej obce, odbojárrov, rôznych občianskych iniciatív či dokonca vlády neurobil nič s vôľou mestského zastupiteľstva vytrvať v oslavovaní svojho „najslávnejšieho“, aj keď viac ako kontroverzného rodáka... Ba veľmi dlho vydržali aj „povinné jazdy“ nacionalistickej scény v podobe pochodu Bratislavou vždy 14. marca, s proklamovanou snahou si takto tiež uctiť pamiatku „prvého slovenského prezidenta“ Tisa.⁵²

Táto situácia chaosu a širokého spektra osobností a významných dní vhodných na ich prezentáciu a budovanie národnej či spoločenskej histo-

50 Treba však dodať, že podpora HZDS pre „oslavovanie“ SNP nebola jednomyselná a keby to mocensko-politická situácia umožnila, určite by niektoré relativizovania Slovenského štátu a SNP z radov poslancov HZDS došli aj do radikálnejších postojov. Na druhej strane si však treba uvedomiť, že v roku 1992 predstavoval poslanecký klub HZDS veľmi pestrú zmes rôzne zameraných osobností aj pokiaľ išlo o preferencie v budovaní historickej pamäte Slovenska. Veď HZDS vtedy v parlamente zastupoval napr. aj syn komunistami popraveného najlegendárnejšieho slovenského partizánskeho veliteľa Žingora.

51 Bližšie pozri: KMEŤ, Norbert: Uzákonenie 29. augusta za štátny sviatok v roku 1992, mesiac po oslavách 48. výročia SNP, s. 165–168.

52 GYARFÁŠOVÁ, Oľga: Sonda do historickej pamäti zaostrená na mladých. *Annales Scientia Politica*, roč. 2015, č. 1, s. 23.

rickej pamäti na Slovensku však v podstate odrážala omnoho alarmujúcejšiu pravdu. Hoci historická pamäť je jedným z najdôležitejších identitovných prvkov národa či iného spoločenstva, je, na rozdiel od spoločného jazyka či zdieľaného teritoria, najviac vystavená voľným a dynamickým interpretáciám či politickým vplyvom. Mení sa v čase a kontexte a konštruje sa podľa súčasných potrieb. Naša historická pamäť je tak výsledkom individuálne prežitej minulej skúsenosti jednotlivca, rodiny či generácie, ako aj (často vo výrazne podstatnejšej miere) zámernej štátnej politiky, ktorú zjednodušene nazývame aj politikou pamäti. Štát má možnosti práve prostredníctvom inštitúcií či preferovaných osobností a historických udalostí nasmerovávať historické povedomie želaným smerom.⁵³ V kontexte ponovembrových dlhodobých preferovaných hlavných cieľov štátu (bez ohľadu na to či československého alebo už samostatného slovenského), išlo o posilňovanie hodnôt slobody (občianskej a národnej) a demokracie (pluralizmu). Z tohto pohľadu bolo úplne prirodzené oficiálne pozitívne hodnotenie a pripomínanie si odboja a Povstania z rokov II. svetovej vojny a naopak vytlačanie ľudáckej kolaborantskej minulosti do úzadia, nieto ešte jej „oslavovanie“.

Problémom fakticky všetkých ponovembrových elít na Slovensku však bolo a je, že absentovala/absentuje kompaktná vízia politiky histórie, či už realizovaná centrálnymi štátnymi inštitúciami a/alebo ďalšími subjektami vo verejnom priestore. Slovensko nedisponuje ani len základným vládnyim či prezidentským dokumentom, nieto ešte nejakým špecializovaným oddelením najvyšších štátnych orgánov/autorít (ministerstvo, parlament, prezidentská kancelária), ktoré by boli za to zodpovedné. Aj vzhľadom na to, že Slovensko nemá stredovekú či novovekú tradíciu nezávislej štátnosti, proces vytvárania národnej identity po rozpade československého štátu a vzniku samostatného Slovenska bol dynamický a história a pamäť v ňom zohrávali živú úlohu. Fakticky nijaká politická garnitúra sa neodvážila úplne jednoznačne odvrhnúť všetky nacionalistické prvky z politiky historickej pamäti viažuce sa na Slovenský štát, aby si tým nezatvárala možnosť osloviť aj takto orientované vrstvy svojho voličstva. Iba sa spoliehala na verejne deklarovanú a občas aj konkrétne podporenú snahu o budovanie pozitívneho mena Slovenskej republiky po roku 1993, založeného na slobode a demokracii a historicky reprezentovaného odbojom a Povstaním. Ale pa-

53 Bližšie pozri tamtiež, s. 24–25.

radoxne ani nacionalistický tábor sa neodvážil úplne negovať všetko, čo odboj a SNP pre národ a spoločnosť znamenali, lebo by taktiež mohli prísť o časť podporovateľov. Tí nemajú často problém vnímať SNP aj ako pronárodný odboj a aktivitu smerom k národnému oslobodeniu a nevidia problém v pozitívnom vnímaní tak Slovenského štátu, ako aj Povstania. Hoci obe tieto tradície sú v rozpore a logickej kontradikcii, v slovenskej politike koexistujú, čo vidno i na príklade umiernenějších nacionalistov, ktorí sa napríklad demonštratívne zúčastňujú osláv SNP.⁵⁴

Napriek počiatocnému lavírovaniu medzi povstaleckou tradíciou a reminiscenciami na slovenský štát v pamäťovej politike Slovenska v 90. rokoch väčšina spoločnosti si postupne našla k SNP jednoznačne pozitívny vzťah. To, že verejnosť dnes, popri obnovení demokracie v roku 1989, vníma SNP ako najpozitívnejšiu udalosť 20. storočia, ovplyvnilo ešte v deväťdesiatych rokoch a najmä po roku 2000 viaceró kladných faktorov:

1) K SNP sa vždy oficiálne a jednoznačne hlásila vládna reprezentácia a takmer všetky politické subjekty, až na extrémnych nacionalistov. V parlamente sa presadil začiatok SNP, t. j. 29. august, za štátny sviatok a z politického (účasť vrcholných domácich i zahraničných predstaviteľov) i spoločenského hľadiska je najuznávanejších štátnym sviatkom;

2) Postupne vzniklo množstvo klubov vojenskej histórie a podobných dobrovoľníckych záujmových združení, ktoré sa na oslavách SNP či iných podujatiach spojených z II. svetovou vojnou snažia (a úspešne) pritiahnúť k záujmu o túto stránku moderných slovenských dejín značnú časť spoločnosti. Nezanedbateľná je tiež podpora idey Povstania v médiách či zo strany spoločensky a verejne významných osobností.

Aj s ohľadom na vzťah k miestam pamäti nastávali po roku 1989 v preferenciách štátnej či lokálnej politiky samozrejme zmeny. Zmizli jasné pripomienky totalitného režimu a do verejného priestoru začali vstupovať aj nové témy a osoby, ktorým boli sa stávali pamätníky či odhaľovali pamätne tabule. Často šlo o diametrálne odlišné prvky historickej pamäti, o aké sa snažil komunistický režim do roku 1989. Novými témami verejného pripomínania sa stali napr. komunistické represie, protikomunistický odboj, náboženské osobnosti a pod. V Banskej Bystrici bolo takto napr. odstránených 11 pamätných tabúľ (z toho 3 venované K. Gottwaldovi) či pomníkov

54 Viac UKIELSKI, Pavel: Politics of history in Slovakia (1989–2018). *Institute of National Remembrance Review*, roč. 2020, č. 2, s. 201–209.

(napr. veľká socha Lenina na vtedajšom Leninovom námestí, dnes Námestí slobody). Okrem týchto zjavných „pamätihodností“ komunistických lídrov však boli odstránené aj niektoré pamätne tabule, ktoré pripomínali nielen SNP, ale kládli zvýšený dôraz aj na význam komunistického odboja. Z verejného priestoru zmizli napr. tabule z miest, kde sídlil ústredný výbor povstaleckej Komunistickej strany Slovenska, Hlavný štáb partizánskeho hnutia či komunistami vydávaný časopis *Nové slovo*.⁵⁵ Na druhej strane ale ostali niektoré pripomienky viazané na komunistický odboj, ako napr. pamätná tabuľa k zjednocovaciemu zjazdu sociálnych demokratov s komunistami na budove Národného domu (Štátnej opery) či tabuľa (z roku 1964) v Mestskom parku, kde počas SNP na komunistami organizovaných zhromaždeniach rečnil Husák, Šmidke, Šverma a iní vedúci súdruhovia.

Dnes, bohužiaľ, na rozdiel od tematiky pamätných miest venovaných obetiam komunistického režimu a protikomunistického odboja,⁵⁶ na Slovensku neexistuje publikácia, ktorá by mapovala čo i len vonkajší stav, niečo ešte dejiny popisovania a zobrazovania pamätných miest odboja a SNP po roku 1989. Preto budem odkázaný iba na sondážne informácie o tom, o ktoré nové miesta pamäti a udalosti či osobnosti spojené s odbojom a SNP bol verejný priestor na Slovensku po roku 1989 obohatený.

55 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätne tabule v Banskej Bystrici*, s. 154.

56 Publikácia *Obetiam komunistického režimu: pamätníky, pamätne tabule, sochy a busty*. (I. a II. diel, Konfederácia politických väzňov Slovenska. Bratislava 2015 a 2020) pod edíciou Petra Sandtnera je určite záslužná práca, ale koncepčne a informačne značne nedotiahnutá. Zhromaždiť od členskej základne KPVS fotografie pamätných miest spojených s pripomínaním osobností či udalostí spojených s perzekúciami/obeťami komunistického režimu a iba ich „bez lahu a skladu“ publikovať poskytuje iba málo bádateľského uspokojenia. Veď okrem toho, že k popísaným pomníkom a tabuliam nejestvuje nijaký bližšie vysvetľujúci popis koho alebo akú akciu má fotografia pripomínať, ocitli sa tu aj také rozporuplné pamätne tabule, ktoré nemajú nič spoločné s tematikou, ktorej je kniha venovaná, ako napr. pamätná tabuľa J. Ch. Korcovi za to, že 1. 7. 1990 celebroul v Terchovej slávnostnú omšu na prvých cyrilometodských dňoch. V nami sledovanej téme je tu napr. fotografia pamätnej tabule povstaleckému veliteľovi Žiliny Jozefovi Dobrovodskému (velil prvej jednotke, ktorá sa 29. 8. 1944 postavila na ozbrojený odpor nemeckým okupačným vojskám), ale bez akéhokoľvek vysvetlenia, ako a prečo bol v komunistickom režime perzekvovaný. Tamtiež, s. 132, 150.

Najviac nových pripomenutí vojnových a odbojových udalostí na jednom mieste sa odohralo prirodzene v centrálnej inštitúcii a zároveň mieste pamäti SNP – v Pamätníku Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici. V jeho pietnej sále umiestnenej na malom vnútornom „námestí“ obklopenom dvoma monumentálnymi blokmi Pamätníka pribudla najskôr k 50. výročiu SNP v roku 1994 pamätná tabuľa obetiam holokaustu. A o desať rokov neskôr aj umeleckejšie poňatá pamätná tabuľa k pripomenutiu osudu Židov zo VI. robotného práporu (časť z nich bojovala a padla v SNP) z dielne uznávaného výtvarníka Miroslava Cipára. O rok neskôr bola v tomto priestore odhalená tiež pamätná tabuľa obetiam rómskeho holokaustu zo Slovenska. Koncepčne interesantným počínom bolo aj otvorenie „záhrady Chavivy Reikovej“ v areáli Pamätníka (2014), kde sa nachádza pomník venovaný tejto židovsko-britskej spravodajskej odbojárke so slovenskými koreňmi, ktorá bola po Povstaní zavraždená v Kremničke.⁵⁷

Okrem Múzea SNP sa najviac nových pamätných tabúľ objavilo na budove niekdajšieho najvyššieho povstaleckého veliteľstva, kde aj dnes sídli miestne veliteľstvo slovenskej armády. V roku 2005 tu bola odhalená tabuľa venovaná povstaleckým generálom Golianovi a Viestovi (prvý raz tu bola ešte v roku 1947 pred komunistickým prevratom) a v tom istom roku pribudla aj pamätná tabuľa štábu povstaleckej armády s menami najbližších Golianových spolupracovníkov (generálov Noska, Pekníka, Ferjenčíka) a samostatná tabuľa Milanovi Polákovi, ďalšiemu Golianovmu blízkemu veliteľovi a politikovi. A z lokálnej mestskej iniciatívy bola v roku 1998 na budove polikliniky odhalená pamätná tabuľa aj legendárnemu lekárovi, odbojárovi a riaditeľovi banskobystrickej nemocnice počas vojny, a po nej Danielovi Petelenovi.⁵⁸

Hoci najväčšie možnosti na realizáciu objektov miest pamäti majú už spomínané centrálné organizácie priamo napojené na štát (Múzeum SNP, armáda...), veľa záleží aj na postoji samospráv a snahách odbojárskych organizácií, v tomto prípade lokálnych organizácií Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov (SZPB). Ukázkovou symbiózou aktivít miestneho SZPB a samosprávy sa môže pochváliť napr. mesto Sliač. Okrem opätovných aktivít armády pri uctení si historických vzorov v areáli letiska (pa-

57 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*, s. 31–36.

58 Tamtiež, s. 91–94.

mätná busta Otta Smika, odhalená 26. 11. 2010 za účasti britského veľvyslanca) či v priestoroch Veliteľstva Zmiešaného krídla (pamätná tabuľa dvom srbským letcom bojujúcim v SNP, odhalená 28. 10. 2014 za účasti srbského veľvyslanca), boli na Sliači odhalené ďalšie 4 pomníky či pamätne tabule. Pri 55. výročí SNP bol z iniciatívy Klubu letcov pri ústredí SZPB a za účasti najvyšších štátnych predstaviteľov odhalený v areáli letiska pomník zahraničným misiám a letcom padlým v SNP (2,5 m vysoký výrez z ryolitu na betónovom základe s tabuľkami misií a padlých letcov). Pri výročí SNP v roku 2010 to bola tabuľa s plastikou veliteľa francúzskych partizánov v SNP kapitána de Lanuriena na kolonáde hotela Palace (liečil sa tu počas SNP). O rok neskôr pribudla tabuľa na budove, odkiaľ pred Povstaním operovala tajná vysielačka spravodajskej skupiny VÍT. A na dôvažok (pre neznanca miestnych „nostalgických“ pomerov trochu prekvapujúco) bola pri 70. výročí SNP v roku 2014 odhalená pamätná tabuľa veliteľovi Hlavného štábu partizánskych skupín (a čestnému občanovi Sliača) generálovi Asmolovovi, ktorý Sliač navštevoval kvôli koordinácii sovietskeho vzdušného mosta počas Povstania.⁵⁹

Z ďalších interesantných „pamätových“ aktivít viažucich sa k miestam či osobnostiam odboja a Povstania stojí za zmienku napr. obnovenie a sprístupnenie partizánskych bunkrov v lokalite Matúšová v roku 2007 (Štátne lesy v spolupráci s obcou Pohronský Bukovec) či obnovenie a doplnenie mien na pamätníku anglo-americkej misie v Polomke, prirodzene aj za účasti britského a amerického veľvyslanca.⁶⁰

Múzeum Slovenského národného povstania

Keďže zmapovanie všetkých možných pamätných akcií viazaných na miesta pamäti odboja a SNP v súčasnosti nie je reálne, dovolím si pripomenúť aspoň minulosť a najmä nedávny („dnešný“) stav týchto aktivít v najznámejšej inštitúcii pamätovej politiky odboja a Povstania – v Múzeu SNP v Banskej Bystrici, a na ním spravovaných či pripomínaných miestach pamäti.

59 ŠIMONČÍK, Emil: *Historické pamiatky mesta Sliač*, s. 80–97.

60 Dostupné na: <https://www.hiadel.sk/kam-v-obci/turizmus-v-okoli/partizanska-zakladna-matusova.html> (citované k 31. 3. 2023).

Už pri prvom výročí SNP bol v celospoločenskom vládnom konsenze položený základný kameň Pamätníka SNP za účasti demokratov, komunistov a prezidenta Beneša. Prvé roky po oslobodení bol však komplikovaný politický vývoj a ekonomika sa musela vysporiadať s prioritnou obnovou krajiny po vojne. Až v decembri 1947 vznikol Ústav SNP, ktorý mal dočasne suplovať plánovanú vedecko-výskumnú, zberateľskú a propagačnú činnosť, ktorá mala byť hlavným poslaním Pamätníka. Ústav sídlil vo viacerých budovách v meste, očakávajúc spustenie výstavby špecializovanej budovy pamätníka. O tri roky vzniklo už rozhodnutie Zboru povereníkov o pomníku: „*ktorý výrazne architektonicky označí posvätné stredisko SNP, a v ktorom má byť umiestnený hrob neznámeho vojaka, miesto pre uloženie prsti z jednotlivých povstaleckých úsekov a kolumbárium*“.⁶¹

Po príchode komunistov k moci však nastalo turbulentné obdobie. Z krátko prišli vnútrostranícke čistky postihujúce popredné komunistické osobnosti SNP a pripomínanie Povstania dostalo trochu iné poslanie, ako sa pôvodne plánovalo. Malo byť čo najľudovejšie a najkomunistickejšie, už nielen bez moci zbavených (perzekvovaných, emigrovaných) demokratov, ale už aj bez Husáka či Novomeského, ktorí sa ocitli vo väzeniach za buržoázny nacionalizmus a kolaboráciu s demokratmi najmä v povstaleckom období. Ústav SNP sa tak z epicentra Povstania premiestnil do „istejšej“ Bratislavy a zmenil sa na Ústav dejín KSS, pričom v Banskej Bystrici mala ostať iba muzeálna časť pôvodného Ústavu. Čiže iba prezentácia Povstania, nie jeho výskum či dokonca výklad, ktorý si monopolizovala Bratislava. Z dôvodov nestálych politických, ale i spoločenských či ekonomických pomerov (stále prebiehajúce čistky, ekonomická sanácia prostredníctvom veľmi nepopulárnej menovej reformy...) sa plánované otvorenie Pamätníka na 10. výročie SNP v roku 1954 odložilo na neurčito. V roku 1955 však oficiálne vzniklo aspoň Múzeum SNP, umiestnené v budove starej radnice iba s piatimi zamestnancami, ktorí sa venovali najmä zbierkotvornej činnosti. Ruku v ruke s postupujúcou pomalou reformou prvotného komunistického režimu prichádzala od začiatku šesťdesiatych rokov snaha zrealizovať verejne proklamovaný záujem o SNP aj jeho zhmotnením v podobe

61 MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków 2012, s. 16–17.

samostatnej budovy Pamätníka SNP. Pri 20. výročí SNP v roku 1964 bola však sprístupnená iba prvá stála expozícia Povstania, hoci návrh na výstavbu Pamätníka bol schválený už v roku 1961.⁶² Ubehlo ďalších 8 rokov, počas ktorých Československo zažilo najprv demokratizačnú jar a následne pookupačné zamrznutie po roku 1968. Emblematická budova Pamätníka SNP tak bola slávnostne otvorená až 29. augusta 1969 za účasti prezidenta Svobodu a samozrejme Gustáva Husáka, nevraviac o rade ďalších významných osobností vtedajšieho štátno-straníckeho či verejného života. V Pamätníku SNP (autor architektonického riešenia Dušan Kuzma) odvtedy sídli expozičná časť Múzea SNP. Pôvodne ho veľmi vhodne dopĺňalo monumentálne súsošie *Obete varujú* (autora Jozefa Jankoviča), ktoré však bolo z dôvodu politickej perzekúcie autora v roku 1972 premiestnené na menej frekventované miesto do prírodnej lokality vypálenej obce Kalište.⁶³ Okrem samotnej expozície v budove Pamätníka SNP sa v jeho areáli nachádzajú ešte aj dve externé expozície – skanzen ťažkej bojovej techniky (dobové československé, sovietske a nemecké tanky, obrnené vozidlá, pancierový vlak a delá); a samostatne evidované a zvnútra prehliadnutelné prepravné lietadlo Li 2 (Lisunov 2). V pietnej sieni Pamätníka SNP sa tiež nachádza hrob neznámeho bojovníka, večný oheň a urna s prstou zo 14 pamätných miest bojov SNP.

Nová charizmatická budova sa automaticky stala stredobodom pripomínania odboja, a to nielen pre svoje jedinečné zbierky a ich modernú, audiovizuálnu prezentáciu, ale tiež vďaka širokej režimnej podpore, samozrejme hlavne na Slovensku. Do Pamätníka prúdilo ročne vyše 100 tisíc návštevníkov, pričom však treba mať na zreteli, že veľkú časť tvorili „povinné“ školské či podnikové exkurzie. Tak či onak, či už predpisovo (lebo to „vyžadovala doba“), alebo úplne dobrovoľne, ťažko by sa hľadala na Slovensku, ale aj v českých krajinách staršia osoba, ktorá vtedy nenavštívila Pamätník SNP. Rady návštevníkov sa samozrejme násobili v rokoch (a krátko po nich), kedy bola sprístupnená nová expozícia⁶⁴, ako tomu bolo napr. pri

62 SYRNÝ, Marek – KOCÁK, Ivan: *Obraz Nemcov a Nemecka v stálych expozíciách Múzea SNP v Banskej Bystrici (1969–2004)*, 142–143.

63 BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, pamätníky a pamätné tabule v Banskej Bystrici*, s. 31–36.

64 Pokiaľ nemalo Múzeum SNP veľkú špecializovanú budovu Pamätníka, tak sa návštevnosť jeho expozícií pohybovala okolo asi 10 tisíc v 50. rokoch až po 30–40 tisíc v 60. rokoch. V prvom roku otvorenia Pamätníka to však bolo už 80 tisíc a neskôr

30. výročí SNP v roku 1974. Vtedy udávané čísla návštevníkov vyše 360 tisíc⁶⁵ môžu síce na jednej strane zväzdať k relativizovaniu objektivity tohto počtu. Na druhej strane si však treba uvedomiť, že ešte stále šlo o obdobie, kedy žilo množstvo priamych účastníkov SNP. A na bazových oblastiach stredného Slovenska, kde Povstanie prebiehalo, je jeho „sila“ evidentná dodnes (t. j. osem desaťročí od udalosti) a účasť v SNP sa s hrdosťou prenáša aj cezgeneračne. Kombinácia širokého regionálneho povedomia o Povstaní a štátom forsírovanej historickej (a dobovo aj politickej) udalosti s organizovanými zájazdmi (s „kultúrou“ v podaní návštevy Pamätníka SNP) určite spôsobila obrovskú návštevnosť aj bez prikrášľovania štatistík.

Mimo areálu Pamätníka SNP v Banskej Bystrici, a teda aj mimo tohto mesta, asi 20 km severovýchodne v horách Nízkych Tatier sa nachádza lokalita Kalište. Rovnomenná podhorská obec, ktorá sa po Povstaní stala podporným centrom pre viacero partizánskych oddielov v okolí (tzv. Partizánska republika), bola 18. marca 1945 nacistami vypálená a časť miestnych obyvateľov či zanechaných ranených partizánov (v počte 34) vyvraždená. Z obce, ktorá už nebola po vojne obnovená (preživšie obyvateľstvo bolo presťahované na nové banskobystričné sídlisko pomenované *Nové Kalište*), ostali len dva drevené domčeky a malá kaplnka. Areál bol v prvej polovici 60. rokov vyhlásený za Národnú kultúrnu pamiatku a neskôr sa dostal pod správu Múzea SNP. To v roku 2007 v zrenovovaných domčekoch zriadilo pamätné izby (zobrazujúce nielen život Kališťanov pred vojnou a počas nej, ale najmä tragédiu obce v marci 1945). O rok neskôr, pri ďalšom výročí SNP (15. 8. 2008), Múzeum SNP zorganizovalo veľkú konferenciu o vypálených obciach na Slovensku v rámci iniciatívy *Martyred? towns*. Akýmsi symbolickým vrcholom konferencie bolo vysadenie ovocného sadu na Kališti, kde bola každá vypálená obec zastúpená „svojím“ stromom (zasadeným zástupcami vypálenej obce) a podobný bol vysadený v uvedenej obci počas nadchádzajúcich osláv SNP. Cieľom bolo pripomenutie si a prenesenie tematiky stovky vypálených obcí a protiodbojových represí po Povstaní (cca 5000 obetí vo viac ako 200 masových hro-

v bežných (nejubilejných) rokoch dosahovala potom okolo 130 tisíc. MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*, s. 16–17.

65 *Múzeum Slovenského národného povstania*. Bratislava 1985, s. 95, 125.

boch) do verejného priestoru. V spomínanom roku sa za účasti vysokých štátnych predstaviteľov (neskôr aj z Českej republiky) a s organizačným zabezpečením Múzea SNP, oblastného výboru SZPB či Banskobystrického samosprávneho kraja položili hlavné základy neskorších početne navštevovaných periodických pripomínaní tragického osudu Kališťa pod názvom *Stretnutie generácií*. Za pomoci okolitých obcí, armády či lokálnych hasičských zborov sa tejto spomienkovej akcie v polovici augusta zúčastňuje každý rok okolo 2 až 3 tisíc návštevníkov. Spomienka vždy začína ekumenickou bohoslužbou a pokračuje položením vencov od desiatok rôznych štátnych a verejných inštitúcií či spolkov (vrátane politických strán) a oficiálnu časť uzatvárajú príhovory hlavných organizátorov a hostí (predstavitelia vlády či parlamentu, zahraniční reprezentanti). Následný neformálny kultúrny program je mixom prvkov „ľudovej veselice“ a štandardných sprievodných aktivít pre deti spolu s predajom historických publikácií o odboji a II. sv. vojne, prezentačných aktivít armády či hasičov, ukážok bojov či aspoň vojenskej techniky a výstroja klubov vojenskej histórie a pod.⁶⁶

Ďalšou expozíciou Múzea SNP mimo samotnej Banskej Bystrice je pamätník v Nemeckej, ktorý sa zameriava na dokumentovanie a prezentáciu lokálnych i celoslovenských popovstaleckých i rasových perzekúcií a vraždení. Ten vznikol na mieste pôvodnej vápenej pece, kde bolo v januári 1945 zavraždených a spálených asi 9 stoviek odbojárov, povstalcov či Židov. Pamätník predstavuje vápenná pec a kamenný múr s nápisom, vedľa je Pamätná sieň. Pamätník uchováva aj urny s prsťou z 24 masových hrobov na Slovensku. Pred budovou expozície je monumentálna socha kľačiacej ženy a štylizovaný plameň z pece.⁶⁷

Poslednou expozíciou na pamätnom mieste, ktoré Múzeum SNP v tejto dobe ešte spravuje, je Múzeum Tokajickej tragédie v obci Tokajík (vypálenej taktiež za pomoc partizánom). Tu je zdokumentovaná a prezentovaná problematika protiodbojových represí na východnom Slovensku.

Okrem stálych expozícií sa Múzeum SNP po roku 2005 intenzívne venuje aj novým prezentačným stratégiám, ktoré majú statické pripomínanie

66 *Nezabúdame. Stretnutie generácií na Kališti 16. augusta 2008*. Oblastný výbor SZPB Banská Bystrica, Banská Bystrica 2008, s. 4–21.

67 JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*, s. 48.

si odboja a SNP priblížiť záujemcom či širšiemu spektru občanov, ktorí by za normálnych okolností tradičné múzeum a klasické expozície nenavštívili. V týchto akciách je vždy prítomný aj silný edukačný rozmer, zameraný na „prilákanie“ a zapojenie škôl a žiakov, t. j. mladej generácie, ktorej sa téma II. svetovej vojny a odboja už prirodzene viac vzdala a je jej menej známa ako starším generáciám. Jednou z prvých a najúspešnejších aktivít tohoto druhu bol v roku 2010 projekt *Oživilí sme pancierový vlak Štefánik*, kedy zrekonštruované autentické vozne, doplnené o dobovo relevantné repliky povstaleckého vlaku, navštívili 7 miest na Slovensku a jedno v Maďarsku (Košice, Szécsény, Liptovský Mikuláš, Piešťany, Žilina, Trnava, Bratislava, Zvolen). V dvoch vozňoch boli umiestnené dokumentárne výstavy o SNP a rekonštrukčných prácach na povstaleckých pancierových vlakoch. Výstava bola doplnená lektorátmi, organizovali sa lokálne školské exkurzie. Počas týždňových zastávok v spomínaných mestách sa takéhoto nového spôsobu pripomínania odboja a SNP zúčastnili desaťtisíce osôb.⁶⁸ Projekt formátovo nadväzoval na podobne úspešnú aktivitu z rokov 2007–2008 zameranú na židovské perzekúcie a holokaust slovenských Židov (expozícia v deportačných vozňoch, prezentovaná aj vo viacerých českých mestách).

Zrekonštruovaný povstalecký pancierový vlak sa okrem toho využíval ešte aj pri jednorazových spomienkových akciách, ako boli početne navštevované rekonštrukcie povstaleckých bojov na dobovo relevantných miestach pamäti. V roku 2009 sa takáto rekonštrukcia realizovala v Starej Kremničke pri Žiari nad Hronom a okrem samotného pancierového vlaku sa ho zúčastnili desiatky členov klubov vojenskej histórie aj s vojenskou technikou. Vzhľadom na veľký záujem sa akcia opakovala aj v roku 2013 za účasti väčšieho počtu účinkujúcich i dobovej techniky, pri návštevnosti 5–7 tisíc ľudí. Podobného charakteru bola aj rekonštrukcia bojov pri Dobrej Nive (neďaleko Zvolena) v roku 2010, na ktorej sa okrem pancierového vlaku, automobilov a pásových vozidiel podieľali aj zrekonštruované dobové vojenské lietadlá. Návštevnosť vtedy presiahla 10 000 návštevníkov.

Odhladnuc od prínosu spomínaných atraktívnych prezentačných aktivít návštevnícke gro Múzea SNP predsa len tvoria stále expozície a spomienkové akcie viažuce sa priamo na Pamätník SNP. Pokiaľ ide o stále

68 *Archív Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici* (ďalej len *Archív Múzea SNP*), *Vyhodnotenie činnosti Múzea SNP za rok 2010*. Múzeum SNP, Banská Bystrica 2011.

expozície, ich ročná návštevnosť v rokoch 2006 až 2021 bola nasledovná: stála expozícia v Pamätníku SNP – 26 až 30 tisíc, skanzen ťažkej bojovej techniky (keďže ide o otvorený verejný priestor v centre mesta, tak iba odhadom) – 50 až 80 tisíc, lietadlo Li-2 – 11 až 14 tisíc, pamätník v Nemeckej – 2600 až 3400, expozícia v Kališti (vrátane *Stretnutia generácií*) – do 4 tisíc, expozícia v Tokajíku (v rokoch 2017–2019) – 1200 až 2200.⁶⁹

Najšpecifickejším pripomínaním si Slovenského národného povstania sú celoštátne oslavy SNP. Centrálne sa konajú v areáli Pamätníka SNP za účasti najvyšších štátnych predstaviteľov (neraz aj za účasti všetkých troch najvyšších, t. j. prezidenta, predsedu parlamentu a predsedu vlády), zahraničných hostí (zväčša zástupcov 30 až 40 diplomatických misí na Slovensku, odbojárskych organizácií...), veteránov II. svetovej vojny a priemerne 5–10 tisíc návštevníkov.⁷⁰ Výnimkou bol rok 2019, kedy sa pripomínalo 75. výročie SNP, a to bol predvolebný rok. Do osláv SNP vtedy vláda výrazne viac investovala ako po iné roky, kedy organizovanie malo prioritne na starosti Múzeum SNP, a nie Úrad vlády. V Pamätníku SNP a na sprievodných akciách (najväčšiu pozornosť pútala veľká vojenská prehliadka na nábreží Hrona) sa vtedy vystriedalo asi 30 tisíc návštevníkov.⁷¹

Oslavy SNP vždy správa rad spoločenských i turistických akcií. V predvečer osláv sa spravidla odohráva slávnostné vystúpenie Štátnej opery v Banskej Bystrici na priestranstve pri Pamätníku. Deň osláv, 29. august, sa oficiálne začína preletom vojenských stíhačiek, kladením vencov pred večným plameňom v areáli Pamätníka. Potom nasledujú prejavy organizátorov, štátnikov, predstaviteľov odbojárův či zahraničných hostí. Za nimi pokračuje už neoficiálny program osláv, kedy sa na pódiu striedajú rôzne

69 Výročné správy Múzea SNP v Banskej Bystrici za rok 2006, 2007 a 2012; Výročné správy Múzea SNP za rok 2013 (s. 28) a 2015 (s. 39–40); Správy Múzea SNP o činnosti a hospodárení za rok 2017 (s. 58–59), 2018 (s. 19–20), 2019 (s. 42–43); Správy o činnosti a hospodárení Múzea SNP za rok 2020 (s. 27–29) a za rok 2021 (s. 9–12). In: *Archív Múzea SNP* (všetky výročné správy sú vypracovávané relevantnými oddeleniami Múzea SNP v Banskej Bystrici v prvých mesiacoch nasledujúceho roka ku ktorému sa výročná správa vzťahuje).

70 Výročné správy Múzea SNP za rok 2011 (s. 18–19), 2013 (s. 14), 2015 (s. 39–40); Správy Múzea SNP o činnosti a hospodárení za rok 2017 (s. 51), 2018 (13–14), 2019 (s. 21); Správy o činnosti a hospodárení Múzea SNP za rok 2020 (s. 17), 2021 (s. 9–12).

71 *Správa M SNP o činnosti a hospodárení za rok 2019*. Múzeum SNP, Banská Bystrica 2020, s. 21, 42–43.

domáce a zahraničné hudobné skupiny a štýly (folklór, rock, pop, jazz...), ba občas aj špeciálny program tematicky spojený s Povstaním (napr. moderné hudobno-vizuálne stvárnenie povstaleckých básnikov a pod.). V širšom areáli Pamätníka býva vďaka klubom vojenskej histórie situovaný dobový vojenský tábor, poľná kuchyňa či historické vozidlá. Technikou či ukážkami výcviku sa tu prezentuje tiež súčasná slovenská armáda, je prístupný pancierový vlak a je voľný vstup do muzejných expozícií. A samozrejme to všetko sprevádza množstvo stánkov s občerstvením, upomienkovými predmetmi či knihami o vojne a atrakciami pre deti. Iste neprekvapí, že sa občas pritom vytráca skutočný zmysel a význam tohto spomienkového dňa, ktorý by si skutočne zaslúžil, aby bol menej „oslavný“ a politicky nezneužívaný či konzumne sprofanovaný, a dostal konečne prioritný a hlboký rás vzdania úcty ideí a aktérom Povstania.

Pamätná tabuľa padlým v SNP a po Povstaní na budove Obecného úradu v Strelníkoch. *Osobní archiv Marka Syrného*

Pamätník SNP v Slovenskej Ľupči. Osobní archiv Marka Syrného

Pomník popraveným partizánom v Ľubietovej. Osobní archiv Marka Syrného

Expozícia popovstaleckých represíí v Nemeckej. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Exteriéry expozície Múzea SNP na Kališti. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Oslavy 25. výročia SNP a otvorenia Pamätníka SNP v Banskej Bystrici. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pamätník francúzskym partizánom v SNP nad Strečnom. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pamětník obětí protipovstaleckých a rasových represí v Kremničke. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pamětník SNP na Kráľovej studni. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pamätník v Banskej Bystrici. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pamätník v Nemeckej. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Pomník SNP v prírodnom prostredí Jelenca. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Súsošie Obete varujú v pietnej sieni Pamätníka SNP v Banskej Bystrici. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Príklad malého pamätníka obetí popovstaleckých represíí - Slovenská Lupča. *Múzeum SNP v Banskej Bystrici*

Hrdinka Františka Hrušíšková
bojovníčka proti fašizmu

Františka Hrušíšková
"Biela pani"
(* 4. 10. 1892 + 5. 1. 1984),
bývala v dome, ktorý stál
na týchto miestach.
Počas 2. svetovej vojny
zachraňovala prenasledovaných
a prevádzala k partizánom
utečencov, vrátane oddielu
francúzskych dobrovoľníkov
vedených kpt. Georgesom
de Lannurienom.

Pamätná tabuľa odbojárke Františke Hrušíškovej na budove vysokoškolského internátu v Bratislave, realizovaná v roku 2012. *Osobní archiv Tomáše Černáka*

Konec pánů Benešovska

Místa paměti zásahu Waffen-SS z výcvikového prostoru Böhmen proti Pražskému povstání

PAVEL KMOCH

Místa paměti často nejsou patrná na první pohled

Začátkem května 1945 brutálně zasáhl proti Pražskému povstání mimo jiné SS-Kampfverband Wallenstein z benešovského výcvikového prostoru. Místa paměti na tyto události se za 79 let velmi změnila, ale pořád existují. Kde jsou? Všude kolem nás, jen o nich – pokud nejsou explicitně označena pomníčkem – málokdo ví. Jenom ti, kteří si jsou vědomi, co se na daných místech dělo, si na každé konkrétní křižovatce a u každého domu vybavují dávno zapomenuté události.

Odtud vytáhli vojáci SS několik rukojmí, která nepostříleli jen proto, že si jedna z žen podvrtla kotník a její matka začala na náhle zaražené vojáky, mluvící slovensky, hystericky ječet, že jí zabíjejí dítě. U tohoto domu byl silniční zátaras, o který bojovali povstalci s esesáky několik hodin. V této budově byli naskládáni padlí a zavraždění. Tady byla brána pivovaru, kde přijíždějící německé komando zastřelilo zbytečně příliš odvážného partyzána. Přes tohle pole se táhl protitankový příkop, budovaný vězni koncentračního tábora, které měsíc před koncem války strážní chladnokrevně stříleli přímo při práci. Pod touto hladinou přehradního jezera býval přívoz, ke kterému spěchaly stovky prchajících vojáků. Když nenašli prám, pokoušeli se přeplavat řeku a mrtvá těla mnohých z nich odplula s proudem, stejně jako o několik dní dříve těla mužů, povražděných podobnými vojáky. Na tomto poli tři dny přespával bývalý pán Benešovska, okresní náčelník strany, v té době již vystrašený uprchlík se změněnou identitou. Po několika týdnech se mu podařilo zmizet a nikdo ho již nikdy neviděl. Jiní šli odtud pěšky jako zajatci přes celé Čechy a Moravu až do Bratislavy, odkud je lodě odvezly na deset let do pracovních táborů Sovětského svazu. Další spáchali sebevraždu a leží mělce zahrabaní v mezích mezi poli dodnes.

Místa paměti se nacházejí i v samotném bývalém výcvikovém prostoru, třebaže ani tam většina z nich patrná dávno není. Výcvikový prostor SS i pozůstatky po něm do několika let v podstatě beze zbytku zmizely. Dochovaly se některé původní, předválečné budovy – velitelství ženijní školy SS na zámečku v Hradištku, vila, ve které bydlel velitel Emil Klein, nebo budova velitelství celého výcvikového prostoru SS v hotelu Zámecká na Konopišti. Dochovaly se zlomky toho, co SS v rámci prostoru vybudovaly – křovím zarostlý kamenný přístavní bazén se schodišti na vodním cvičišti Moldau, několik desítek bunkrů na výcvikových plochách – Kampfbahnech – nebo záhadná, tzv. pistolová střelnice v lese pod Medníkem. Občas v lesích najdeme terénní nerovnosti, ale málokdo tuší, že se jedná o zbytky okopů a opevnění. Velmi rychle zmizely dřevěné ubytovací baráky vojenských škol, obrovské muniční skladiště v Hradištku, tankové opravní i koncentrační tábory, a samozřejmě v první řadě sklady potravin a materiálu. Na místě koncentráku v Hradištku stojí pouze budova táborové jídelny, dnes obklopená chatovou kolonií. Jen nemnohý z rekreantů si je vědom, co se na místě, kde o víkendech odpočívá, dělo před osmdesáti lety. Nicméně místní lidé, rodiny, které tento kraj obývají po desetiletí a staletí, často včetně mladé generace, o těch místech mnohdy vědí. Tato vědomost je součástí kolektivní paměti obyvatel, předávané z generace na generaci.

Hledá se výcvikový prostor

V březnu 1942 začal být jižně od Prahy na Benešovsku, mezi řekami Vltavou a Sázavou a městy Benešov a Sedlčany, postupně budován výcvikový prostor Waffen-SS Beneschau, záhy přejmenovaný na Böhmen.¹ Cesta k jeho ustanovení nebyla jednoduchá. Po začátku války, a zvláště pak po otevření východní fronty začaly Waffen-SS, paramilitární stranická složka s ambicemi stát se tou „pravou“, nacionálně-socialisticky přesvědčenou

1 Ke vzniku a struktuře výcvikového prostoru SS Böhmen viz např. KOS, Petr: *Cvičiště Benešov. Vstup zakázán!! Stručná historie výcvikového prostoru SS ve středních Čechách v letech druhé světové války a poválečná obnova území do roku 1948*. Posázaví, Postupice 2011; ZOUZAL, Tomáš: *Zabráno pro SS. Zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války*. Naše vojsko, Praha 2016.

a loajální armádou, trpět stále narůstajícími ztrátami. Ty vyplývaly jednak z podmínek, za kterých nelítostná válka proti SSSR probíhala, a jednak z bojovné filozofie, kterou velení i příslušníci Waffen-SS zastávali. Tato filozofie vycházela ze samé podstaty nacismu, z kultu síly, sociálního darwinismu a nadřazenosti germánského ducha a jeho schopností. Bojovali boj pro boj, pro jeho krásu, byli přesvědčeni, že oni musí zvítězit, protože jsou nepříteli nadřazení, a z těchto důvodů v boji často nadměrně a zbytečně riskovali. Tomu odpovídaly jejich ztráty.

Vztah mezi Wehrmachtem, tedy skutečnou armádou, a Waffen-SS nebyl jednoduchý. Armáda s nelibostí sledovala permanentní nárůst počtu vojenských jednotek SS, který Wehrmachtu ubíral množství potenciálních odvedenců. Tento nárůst byl vzhledem k početním limitům, jimž Waffen-SS podléhaly, často maskovaný formováním zdánlivě nezávislých jednotek policie nebo strážních standart jednotek Totenkopf, které ovšem musely absolvovat vojenský výcvik. To bylo ale jádro problému. SS v té době vlastní výcvikové prostory neměly a byly nuceny o jejich propůjčení žádat Wehrmacht. Armádě nezbylo než spolupracovat, prioritou pro ní byl ovšem výcvik vlastních rekrutů. Pro SS se tedy stalo nutností vybudovat výcvikové prostory vlastní. Největším a nejlépe disponovaným z těch několik málo cvičišť SS, které v průběhu války vznikly, bylo právě cvičiště Böhmen.

První sondy k možnosti vybudování podobného prostoru právě v Čechách, tedy v geograficky i dopravně ideální poloze, začaly SS provádět záhy po vypuknutí války. Narážely ovšem na kategorický odpor jak státního tajemníka pro Čechy a Moravu Karla Hermanna Franka, tak říšského protektora Konstantina von Neuratha a později i zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. Pro okupační úředníky byl prioritou nerušený a stálý ekonomický a především zemědělský výkon protektorátu. Ten by samozřejmě zabránění nemalého území narušilo místním výpadkem zemědělské produkce. Další námitkou okupačních orgánů byl morální dopad, jaký by zabránění a vysídlení prostoru mělo na kýžený politický klid českého obyvatelstva.

Srdce Čech pro SS

SS si nakonec, vzhledem k vývoji války, prosadily svou. Pro jejich výcvik bylo vyčleněno velké území v těsné blízkosti Prahy, s dobrou dopravní obslužností a různorodou terénní i vegetační dispozicí. Prostor, který byl zabrán v pěti fázích, se rozprostíral na 440 km². Zabráno a vysídleno, většinou úplně, bylo území více než 75 obcí (včetně částí dvou měst, Benešova a Sedlčan, a celého města Neveklov) a vysídleno celkem asi 30 000 osob, z nichž asi 16 000 odešlo zcela, mimo výcvikový prostor. Zbytek – něco kolem 13 000 osob – jako nutná pracovní síla zůstal, přičemž lidé byli často přesídleni do jiných lokalit. S postupem války byla zabírána další sídla a území v sousedství prostoru, jehož hranice tedy nebyly nijak pevné.

Prostor byl využíván velmi intenzivně. V jeho rámci vznikla nejrůznější výcviková a školicí zařízení: ženijní škola v Hradištku, dělostřelecká škola v Benešově, škola pancéřových granátníků v Prosečnici a v Lešanech, tankobornická škola – později škola samohybných děl ve Vrchotových Janovicích, důstojnická škola v Týnci nad Sázavou a Vrchotových Janovicích, zdravotnická škola v Benešově, ale třeba i paradoxní škola zubních techniků SS tamtéž. Na cvičišti se nacházely rozsáhlé Kampfbahny – prostory pro nácvik postupu větších bojových celků nebo pro ostrou pěchotní i dělostřeleckou palbu. Ležely u Chlístova, Chlebů a Bukovan. Na obou řekách, Vltavě i Sázavě, tvořících hranici prostoru, byla vybudována vodní cvičiště pro nácvik překračování vodních toků.

Aby nedošlo k obávanému výpadku zemědělské produkce, vznikly ze zabavených českých statků a usedlostí tzv. SS-Hofy. Jednalo se o hospodářské dvory, v podstatě velkostatky, řízené hospodářskou správou SS a zaměstnávající české dělníky. Statků vznikly více než čtyři desítky, ovšem jejich hospodářský výkon, založený na nucené práci, nebyl přirozeně nijak oslnivý.² Čeští dělníci byli nasazeni i na budování nejrůznějších staveb, silnic a opevnění ve výcvikovém prostoru. Z téhož důvodu byly na tomto území založeny kárné pracovní tábory a dokonce tři pobočky kmenových koncentračních táborů. Pracovní tábor v Hradištku byl později přemístěn do Břežan, další se nacházel v Křepenicích. V Bystřici u Benešova byl umístěn

2 ZOUZAL, Tomáš: Hospodářské dvory SS ve výcvikovém prostoru Böhmen. *Český časopis historický*, 2021, sv. 119, č. 4, s. 775–811.

pracovní tábor (Sonderlager) pro „židovské míšence“ a manžely židovských žen.³ Tři pobočky koncentračního tábora Flossenbürg postupně vznikly v bývalých pracovních táborech v Hradištku a Křepenicích, poslední z nich byla umístěna ve Vrchatových Janovicích.

Výcvikovým prostorem Böhmen prošly během války desítky tisíc rekrutů, ale i zkušených vojáků v doplňovacím výcviku. Nejednalo se zdaleka jen o Němce. Doložena je přítomnost dobrovolníků SS nejrůznějších národností – Belgičanů, Francouzů, Litevců, Lotyšů, Estonců, Bosňáků, Rusů, Poláků, Norů, Švédů, Italů a Holanďanů, dokonce i několika Indů.⁴ V prostoru se průběžně nacházelo 20 000–30 000 vojáků SS, jak personálu škol, tak frekventantů kursů z nejrůznějších jednotek. U personálu se jednalo většinou o zkušené veterány z východní fronty, u rekrutů pak často o neplnoleté odvedence, ke konci války již s minimálním výcvikem.

Nepřítel před branami

Od zimy 1945 byl ale z prostoru zvýšenou měrou odčerpáván personál k doplnění jednotek, rozdrčených na frontě. Činnost jednotlivých výcvikových škol byla omezována, výcvik frekventantů se zkracoval. Nakonec byly všechny školy a výcvikové jednotky mezi únorem a dubnem 1945 postupně formálně zrušeny a jejich personál i rekruti utvořili poplachové jednotky. Jednotlivé výcvikové kursy, tzv. Lehrgangy, byly překvalifikovány na zadržovací nebo polní prapory, které měly být nasazeny buď samostatně, nebo tvořily např. granátnické pluky.⁵

Počátkem dubna 1945 se na cvičišti formoval dobrovolnický SS-Freiwilligen-Korps-Böhmen o třech brigádách, který měl krýt jižní křídlo fronty armádní skupiny Střed a současně zajišťovat vnitřní bezpečnost ve

3 HOŠKOVÁ, Anežka: *Sonderlager Bystřice u Benešova*. Závěrečná bakalářská práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2014.

4 MAZIÈRE, Christian de la: *The captive dreamer*. Saturday review press / E. P. Dutton & Co., Inc., New York 1974.

5 *Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv* (dale jen VÚA–VHA), f. Výcvikové a záložní jednotky SS, archivní jednotka Pionierschule der Waffen-SS Hradischko; f. Jednotky SS v Protektorátu, archivní jednotka Befehlshaber der Waffen-SS in Böhmen und Mähren.

zbytku protektorátu.⁶ Než se však podařilo sbor zformovat, byla jedna z jeho brigád nasazena koncem dubna na frontě v Rakousku jako SS-Kampfgruppe Böhmen-Mähren.⁷ V prvním boji s Rudou armádou byla Kampfgruppe zničena. Zbylé dvě brigády se spolu s brigádou ženijní školy SS vzápětí staly kmenovými jednotkami plánované 44. granátnické divize SS Wallenstein. Ta byla 5. května 1945 ve dvou bojových skupinách nasazena proti Pražskému povstání, kde spáchala četné válečné zločiny.⁸

Němci proti povstale Praze zaútočili hned 5.–6. května z několika směrů. Prvním měl být směr z jihozápadu, kde měly útočit části 2. tankové divize z výcvikového prostoru Kammwald (Brdy) od Hořovic. Jednotky byly ale napadeny vlasovci a povstalci a záhy místo boje ustoupily podle původních rozkazů do Německa. Dalším směrem útočily jednotky z Němci silně opevněné enklávy Ruzyně, Dejvic a Pražského hradu. Jejich cílem bylo centrum města, především Staroměstské náměstí, kam se probíjely přes velitelství SS v Právnické fakultě. Těchto útoků se účastnila i jedna cyklistická švadrona průzkumného oddílu Wallensteinu, která byla ještě před povstáním převelená do Dejvic. Třetím směrem útoku byl směr severozápadní. Z prostoru Drážďan vyrazila na Prahu zesílená bojová skupina granátnického pluku SS Der Führer. Přes Litoměřice, Veltrusy a Odolenou Vodu se Kampfgruppe probila do Chaber a po dobytí Trojského mostu do Holešovic a na Letnou. Čtvrtou osou útoku byl severovýchod. Bojová skupina Milovice, tvořená především armádní školou stíhačů tanků, se probíjovala přes Starou Boleslav do Kbel, Libně a Karlína a nakonec až na Staroměstské náměstí. Pátý nápor směřoval na Prahu z východu. Bojová skupina Reimann, jejímž základem byl 1. protiletadlový sbor Wehrmachtu, postoupila od Českého Brodu přes Úvaly, Počernice, Hrdlořezy a Malešice na Jarov a Žižkov. Zde nedokázala překonat odpor povstalců a vlasovců, takže se stočila doprava a připojila se v Karlíně ke skupině Milovice.

6 *Archiv bezpečnostních složek* (dale ABS), f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-14-3.

7 Gliederung der Kampfgruppe Böhmen und Mähren. *VÚA-VHA*, f. Jednotky SS v Protektorátu – archivní jednotka Befehlshaber der Waffen-SS in Böhmen und Mähren, sign. 29/5.

8 Více k nasazení jednotek Wallensteinu např. JAKL, Tomáš: *Kampfgruppe Wallenstein 4. až 12. května 1945*. In: *Valdštejn. Albrecht z Valdštejna Inter arma silent musae?* Academia, Praha 2007; KMOCH, Pavel: *Konec pánů Benešovska. SS-Stadt Böhmen, Ortsgruppe der NSDAP Beneschau, Wallenstein a ti druzí*. Academia, Praha 2021.

Z Benešovska na Prahu

Nás ale nejvíce zajímají poslední dva směry náporu na město, kde začal útok už odpoledne 5. května. V obou případech se jednalo o útok z jihu. Dvě bojové skupiny Wallensteinu postupovaly z Benešovska několika proudy podle toku Vltavy a podle benešovské silnice.

Jaký byl přesný početní stav jednotek Wallensteinu a kolik z nich se zásahu proti Praze zúčastnilo, se dá pouze dovozovat. Ženíjní brigáda pod velením SS-Oberführera Emila Kleina tvořila samostatnou bojovou skupinu. V pramenech je označována různě: Feldeinheit Klein, Gruppe Moldautal, Kampfgruppe Emil, Kampfgruppe Hradischko nebo Kampfgruppe West.⁹ Postupem času se pro ni vžil prostý název Kampfgruppe Klein. Její síla byla asi kolem 4 000 mužů, v sestavě měla i samohybná děla a tanky v údajném počtu padesáti strojů. Na druhou stranu se část mužstva vezla zrekvírovanými auty, autobusy a traktory s přívěsy, zbytek šel prostě pěšky. Brigáda ovšem neútočila plnou silou, jednotky docházely postupně a některé měly za úkol zajištění boků nebo týlu. Kampfgruppe Klein postupovala po obou březích Vltavy s úkolem dobýt postupně Zbraslav, Lahovice, Modřany, Zlíchov a Smíchov a probojovat se na Pražský hrad a do Dejvic, kde se nacházelo jednak velitelství Wehrmachtu, jednak se tam zdržoval německý státní ministr K. H. Frank.

Druhá bojová skupina je v pramenech označovaná jako Kampfgruppe Barbara, Kampfgruppe Ost, Panzergrenadier Regiment Jörchel nebo Kampfgruppe Süd.¹⁰ Dnes bývá nazývána podle svého velitele Kampfgruppe Jörchel (Wolfgang Jörchel ale velel i jedné z brigád a byl také faktickým velitelem celého Wallensteinu), sestávala ze dvou brigád. Jedné velel, jak již bylo řečeno, SS-Standartenführer Wolfgang Jörchel, druhé SS-Standartenführer Karl Schlamelcher. Oba byli veteráni východní fronty, kde bojovali v rámci 5. tankové divize SS Wiking, a oba byli nositeli Rytířského kříže. Jörchelova brigáda postupovala po benešovské silnici přes Krč na Michli a Pankrác s cílem prorazit do centra města. Schlamelcherova brigáda se stočila doleva a po kontaktu s Kleinovou skupinou s ní na pravém břehu řeky společně útočila na Modřany, Braník a Podolí, opět s cílem v centru.

9 VÚA-VHA, f. Jednotky SS v Protektorátu – archivní jednotka Befehlshaber der Waffen-SS in Böhmen und Mähren.

10 Tamtéž.

Základem každé brigády byl zesílený granátnický pluk, v sestavě Kampfgruppe byla i v tomto případě samohybná děla a stíhače tanků, a dokonce i těžké kanóny. Lze tedy dovodit, že se síla jednotlivých brigád přinejmenším rovnala síle brigády ženijní, tedy nejméně 4 000 mužům. Celkem mohla tedy být síla Kampfverbandu Wallenstein, nasazená proti Praze, přinejmenším 12 000 vojáků. I v případě Kampfgruppe Jörchel ovšem platí, že skupina neútočila plnou silou, protože velkou část stavu spotřebovala na udržení obsazených sídel a komunikací na své postupové trase.

Obě skupiny vyrazily na Prahu již 5. května kolem páté odpoledne a do večera stála jejich čela před městem. K vlastnímu útoku došlo až ráno. Již bylo řečeno, že Kampfverband Wallenstein se v Praze (ale již i cestou k městu) dopustil řady válečných zločinů. Jejich důvodem byly jednak striktní rozkazy velitelů, uvyklých nemilosrdné partyzánské válce na východě, jednak u mladých, málo vycvičených rekrutů prostý strach o život a panika ze zhroucení jejich světa, podpořené pocitem moci a velmi často i alkoholem. Jako příklad zoufalé personální situace kdysi elitních jednotek Waffen-SS lze uvést složení dvou z rot ženijního Sperr-Bataillonu Saller, součásti Kampfgruppe Klein. Jedna sestávala z patnácti- až šestnáctiletých studentů, kteří prchli před frontou z Horního Slezska, druhá rota pak z bývalých zaměstnanců pošty a železnice v průměrném věku 50 let.¹¹

Ženisté, držte se řeky

Kampfgruppe Klein zahájila boj po několika šarvátkách s povstalci, ke kterým došlo cestou, nemilosrdným dobytím Zbraslavi. Tam o den dříve povstalci odzbrojili velkou posádku Wehrmachtu v místní škole a donutili ke kapitulaci i posádku SS na zámku, kde se nacházel obrovský sklad výstroje a zbraní. Zbraslav ale především blokovala další postup na Prahu. Na straně povstalců padlo 25 lidí, někteří z nich byli vojáky SS zavražděni. Totéž se opakovalo dále se vzrůstající intenzitou, jak Němcům narůstaly ztráty. V Lahovicích již bylo padlých téměř třicet. Jednalo se nejen o povstalce, ale i o vojáky vládního vojska a vlasovce, kteří bránili Lahovický most přes Berounku. K tomu ovšem Němci povraždili přes dvacet

11 Rozhovor Rollanda Pfeiffera s bývalým SS-Untersturmführerem Rudolfem Weinbergmeierem, 2. listopadu 1999, kopie zápisu archiv autora.

neozbrojených civilistů, včetně žen. V Malé a Velké Chuchli následně povstání zaplatilo životem dalších více než čtyřicet lidí, kteří dílem padli, dílem byli zavražděni. Další zavraždění byli později na Barrandově, Dívčích Hradech nebo v Hlubočepích. Stačilo nejen to, že rozběsnění vojáci SS někoho dopadli se zbraní, exekuce bez soudu proběhly u každého, kdo měl u sebe jakoukoli část vojenské výstroje nebo na klopě trikolóru. Mnohdy se nejednalo jen o milosrdné zastřelení. Některé mrtvoly měly vyrvané vlasy, vypíchané oči, byly ubity, uškrceny, ubodány bajonety nebo usmýkány za autem.

K tomu něco málo z kroniky Velké Chuchle: Kolem desáté ráno 8. května přijeli Němci na kontrolu lazaretu. Prováděl ji snad pětadvacetiletý německý vojenský lékař a dva vojáci ve věku osmnácti nebo devatenácti let. Když přišli k mladému vojákovvi ROA, který byl předchozího dne v kritickém stavu operován, německý lékař nařídil: „*Další léčení okamžitě zastavit.*“ Oba mladí vojáci se dohadovali: „*Co s ním?*“ pronesl první. Druhý tiše odpověděl: „*Nejlépe jednu ránu a bude konec.*“ Potom Rusa vyvedli na školní zahradu a zastřelili ho dvěma ranami z pistole. O moment později se stejně vedlo jednadvacetiletému Jaroslavu Haunerovi, spojce národního výboru, který v ošetrovně pomáhal. Němci z jeho průkazu zjistili, že není zdravotník, a německý lékař nařídil: „*Ven s ním!*“ Haunerova mrtvola se později našla u nedaleké zdi, údajně u něj Němci našli granát.¹²

Německý velitel pak vydal obci pokyny, že za každého zastřeleného Němce bude zastřeleno deset Čechů; pokud se bude střílet z nějakého okna, celý dům bude vyhozen do vzduchu; na ulici nesmí muži, ale jen ženy, a nakupovat mohou pouze od osmi do jedenácti a od dvou do čtyř. Po deváté večerní pak platí zákaz vycházení pro všechny. Němci vyrabovali obecní sklad potravin a následně zabavili cennosti, nalezené u mrtvých, s tím, že to jistě nebyl jejich majetek. Obsadili domy v obci, kde se ubytovali, a nutili místní vařit jim oběd. Některé domy byly vyloupeny, ztratilo se především pánské prádlo, šaty, boty, hodinky, budíky, fotoaparáty, dalekohledy, látky, kufry a samozřejmě potraviny – tuky, cukr, vejce a mouka. Kolem

12 Vzpomínky a dokumenty odbojových pracovníků. Historická komise MO SPB ve Velké Chuchli. Regionální muzeum v Jílovém u Prahy, sbírkový a mobiliární fond, karton ZF 8 „odboj“.

obce se nacházeli další mrtví. Jeden z mladých vojáků si místním stěžoval, že jsou už šest dní na pochodu, z toho čtyři dny a noci nepřetržitě.¹³

Přímo a nemilosrdně

Ani Kampfgruppe Jörchel nezůstala pozadu. Po jednotlivých a v podstatě náhodných vraždách, jichž se proudy skupiny dopustily cestou k Praze, začalo přituhovat. V Horních Jirčanech a Psárech vojáci povraždili téměř dvacet mužů pro podezření z kácení záseků na silnici před obcemi. Měli totiž na rukou smůlu ze stromů. V Dolních Břežanech silná německá jednotka, pravděpodobně ze Schlamelcherovy brigády, nejprve zastřelila dva ozbrojené povstalce, kteří do vesnice přijeli varovat místní, a vzápětí začala vytahovat z domů zdejší muže a střílet i je. Výsledkem bylo patnáct zavražděných neozbrojených civilistů. Další vraždy se tato jednotka dopustila při následném útoku na Modřany.

Jörchelova brigáda se činila i v Praze. Mrtví za ní zůstali na Kačerově, v Michli, na Pankráci a především v Krči. V Kunraticích padlo a bylo povražděno 25 lidí, o den později při útoku na předměstskou obec Chodov pobila jezdecká švadrona výcvikového pluku SS, součást Wallensteinu, téměř padesát obránců i neozbrojených civilistů.¹⁴ I zde byl scénář stejný jako u Kampfgruppe Klein. Vojáci samozřejmě zabíjeli v boji, potud v pořádku. Pak ale začali zabíjet i pro podezření, nejprve muže, potom už kohokoli. Brali rukojmí, z nichž některé odvedli, jiné rovnou zavraždili. Přiopili vojáci rabovali byty, kradli jídlo a cennosti, a co nemohli odnést, to zničili a v souladu s rozkazy vypalovali pro zastrašení povstalců celé bloky domů. K tomu došlo třeba v ulici Na Družstevním ochoze nebo U Pankrácké vozovny, v dnešní ulici 5. května.

Rozkazy, které vojáci dostali, byly velmi nekompromisní: „*Prohledat sklepy a domy, podezřelé osoby, u nichž budou nalezeny zbraně, ihned na místě zastřelit, v případě ostřelování příslušníků SS osobami na tyto střílet, nebo po nich hodit ručním granátem a střílet i po osobách, které se ukrývaly*

13 Tamtéž.

14 BARTOŇ, Jiří: *Jak zákony kázaly nám. Chodov a Háje v Květnovém povstání roku 1945.* Městská část Praha 11, Praha 2005.

za okny a dveřmi.¹⁵ Nebylo to nic nového. Již v roce 1938 uváděl Německo-český vojenský slovník kostrbatou češtinou nekompromisní větu: „Domy, z jich obyvatelé střílejí, se spálí, obyvatelé se zastřílí.“¹⁶

V Úsobské ulici 255 na Zelené Lišce v Krči vtrhlo 6. května šest vojáků SS v půl deváté večer do sklepa a bez jakékoli výzvy granátem a střelbou zmasakrovali 37 lidí, kteří se tam schovávali. Mezi oběťmi bylo deset dětí ve věku od šesti do patnácti let a třináct žen, z toho dvě těhotné. Jedna z nich, Němka Lenochová, klečela před vojáky a prosila je, aby ji jako německou příslušnici, jejíž manžel slouží v armádě na frontě, ušetřili. Byla ale zavražděna i se svými dvěma dětmi.

Po střelbě začali vojáci křičet: „Auf, auf!“ Nezraněné čtrnáctileté děvče, Věra Hájková, která se na výzvu postavila, byla zastřelena vzápětí. Na odchodu ještě vojáci pro jistotu do padlých bodali bajonety a dobýjeli umírající pažbami. Dvanáct lidí mělo tu duchapřítomnost, že smrt i přes to předstírali, a masakr přežili. Při odchodu napsali vojáci na sklepní dveře cynické varování: „Tote. Nicht eintreten“. Následně dům vyrabovali, zastřelili posledního, nemocného, starého a hluchého nájemníka, kterého v něm našli, a byty zapálili. Vojáci byli velmi mladí, mezi sedmnácti a dvaceti jedna lety a hovořili mezi sebou údajně maďarsky či chorvatsky. Některé zdroje zmiňují, nikoli výjimečně, i slovenštinu. Jednalo se pravděpodobně o rekruty 7. záložního praporu 17. granátnické divize SS Götz von Berlichingen, toho času ve výcviku v Hostěradicích ve výcvikovém prostoru, kteří posílili posádku školy Na Zelené lišce, napadanou povstalci.

Poté vojáci v počtu asi 15–20 mužů pokračovali k vedlejšímu domu č. 254, ze kterého mladí povstalci o den dříve ostřelovali kulometem budovu školy, obsazené jednotkou Strážního praporu SS 2 – Praha. Esesáci křiklali na ty, kdo se skrývali ve sklepě: „Alle raus!“ Na předzahrádce se tak seřadilo 22 lidí, na které vojáci SS po chvíli zahájili palbu ze samopalů. Šestnáct neozbrojených lidí včetně pěti žen a šesti malých dětí zemřelo, tři osoby byly těžce raněny, tři osoby i tady padly duchapřítomně na zem těsně před střelbou a vyvázly. Nejmladší oběti byly tři roky. Některé raněné, včetně

15 Zvěrstva na Zelené Lišce. ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-14-1.

16 SULZBERGER, Fritz: *Deutsch-Tschechischer Soldaten Sprachführer*. Hachmeister & Thal, Leipzig 1938, s. 15.

desetiletého Milana Procházky, který prosil o život, vojáci dobili pažbami, některé mrtvoly zohavili vypícháním očí.¹⁷

Jedním z přeživších byl tehdy dvanáctiletý František Šára. Vzpomínal, že na dvorku nějaký řídící učitel prosil německého velitele, aby nechal ženy a děti jít. Velitel ale vytáhl pistoli a učitele zastřelil. Pak začali vojáci střílet do ostatních. Františkova matka Anna na něj vykřikla: „*Lehni si na zem*“ a porazila ho. Na chlapce padl jeden ze zasažených mužů, jehož krev mu zachránila život. Zemřela jeho matka a čtrnáctiletá sestra Jarmila, která byla jednou z obětí, jíž vojáci po smrti vypíchli oči. Když bylo po všem, vojáci odešli a Františka odváděl pryč jeho strýc, nějaká Němka na ně z okna údajně volala: „*Tak co, Čecháčkové, už máte dost?*“ Až do smrti si František nesl psychické následky toho strašného večera, trpěl tiky v obličejí a v očích.¹⁸

Neklid v týlu

Je třeba nezapomínat na skutečnost, že ani po odchodu Wallensteinu k Praze nebylo Benešovsko německými jednotkami opuštěno. Na cvičišti zůstaly jednak stále posádky, které do Wallensteinu zařazeny nebyly, jednak strážní jednotky nebo technický personál jednotlivých bývalých škol. Počet vojáků na Benešovsku lze opět pouze jen odhadovat na základě pramenů starších o několik dnů až týdnů. Na cvičišti bylo podle dochovaného hlášení k 10. dubnu 29 000 vojáků,¹⁹ ovšem téhož dne odjelo na frontu 9 000 mužů brigády Böhmen–Mähren,²⁰ a od 5. května odcházely tisíce vojáků Wallensteinu do bojů v Praze. V prostoru tak mohlo reálně zůstat něco mezi 8–12 000 vojáků, včetně částí Wallensteinu, zanechaných v ubytovacích prostorech pro obranu týlu. K tomu je ale třeba připočíst různé týlové i bojové jednotky wehrmachtu, které se začaly už od 5. května pomalu, ale stá-

17 Zpráva Policejního ředitelství v Praze ministerstvu vnitra ze 16. června 1945 o vraždění českého civilního obyvatelstva Němci v Praze ve dnech 5. až 8. května 1945. *Národní archiv*, f. Ministerstvo vnitra – referát L, sign. C-6178.

18 Vzpomínky Františka Šáry via Martin Kůs a Irena Nováková. Archiv autora.

19 ČVANČARA, Jaroslav – HAZDRA, Zdeněk – VAJSKEBR, Jan: Naší ctí je věrnost. Konec druhé světové války v Evropě aneb Anabáze tří šlechticů v květnu 1945. *Paměť a dějiny*, 2010, roč. 13, č. 2, s. 4.

20 JAKL, Tomáš: Kampfgruppe Wallenstein 4. až 12. května 1945, s. 384.

le rychleji stahovat z východní fronty i jejího zápolí. Jejich počty a ostatně ani identitu většinou neznáme.

Velitel benešovského výcvikového prostoru, SS-Brigadeführer Alfred Karrasch, byl zprvu odhodlán potlačit jakýkoli odpor všemi prostředky. V posledních týdnech války vznikl v Benešově ilegální okresní národní výbor. Ten vzhledem k situaci v oblasti rozhodl, že je sice žádoucí snažit se zabránit Němcům v efektivním zásahu proti hlavnímu městu, nicméně že koordinovaná snaha o povstání přímo v místě koncentrace silných jednotek SS by byla zcela nesmyslná. Nicméně jednotlivá města, obce a jednotlivci na žádnou koordinaci často nečekali.

Pokusy Čechů o povstání často čelily brutálním trestním akcím německých jednotek a mnohdy dopadly represe i na lidi zcela nevinné. Na Živohošti fungoval přívozní prám přes Vltavu, který střežila policejní jednotka, posílená strážní jednotkou SS, složenou ze slovenských Němců. 6. května 1945 se prám najednou uvolnil a odplul po řece. Němci pověřili několik místních mužů, aby se pro prám vydali a zajistili jej. Muži prám našli dál po proudu, už kýmisi zachycený a uvázaný, vraceli se tedy zpět. Přišli ovšem z neočekávaného směru a nervózní němečtí strážníci, kteří viděli za každým stromem partyzána, na ně zahájili palbu. Výsledkem byl jeden mrtvý a čtyři ranění.

Stejná strážní jednotka SS byla později odpoledne při hlídce v obci Chotilsko skutečně přepadena partyzány. Ti některé Němce zranili, jiné zajali, ovšem jejich veliteli, dvaadvacetiletému SS-Standartenoberjunkerovi Güntheru Ballnowovi, se podařilo utéct. Na druhý den vedl do obce trestnou výpravu několika desítek vojáků SS. Cestou výprava zastřelila tři povstalce a poblíž obce jich zajala dalších sedm. Ty odvedla zpět do Živohošti, kde je po výslechu povraždila a těla naházela do Vltavy.²¹

Strážní jednotce v Čerčanech velel rovněž mladý, devatenáctiletý, SS-Oberjunker Günther Claus. Při výpravě, která měla 6. května osvobodit část jeho jednotky, drženou povstalci, zajal podezřelého civilistu, kterého místo odvozu k výslechu záhy zastřelil. Druhý den velel Claus improvizovanému obrněnému vlaku, který měl zajistit trať na Prahu. Výsledkem neúspěšné mise byla přestřelka s povstalci, z nichž dva padli a čtyři byli ranění. Cestou zpátky do Čerčan střílel rozvzteklý Claus po všem, co se

21 *Státní oblastní archiv v Praze (dale jen SOA v Praze), f. Trestní nalézací komise (dale jen TNK) Benešov u Prahy, kart. 21, složka Günther Ballnow.*

v okolí pohnulo – třeba po ženě s dítětem, která u trati pásala kozy. Svou činnost završil ještě o den později, kdy pod jeho velením vojáci SS v Čerčanech zavraždili dvě podevřelé osoby: pasáka housat a důchodce na procházce. Claus raněné pravděpodobně osobně dobil samopalem.²²

I v Pyšelích vypuklo 5. května povstání. V podstatě neozbrojení lidé zajali místní slabou posádku SS a kolem města přerušili komunikace záseky a zátarasý. Ovšem ještě večer město obsadil silný oddíl SS, zajal šedesát rukojmí a vyhrožoval jim v místní pískovně zastřelením. Nedošlo k tomu jen díky přímluvě Quida Zedwitze, rovněž zadrženého vedoucího votické pobočky úřadu práce. Vojáci rukojmí tedy propustili a odvedli s sebou jen sedm mužů, které zadrželi přímo u zátarasů. Ti byli údajně druhý den popraveni u velitelství SS na Konopišti. Jejich těla se nikdy nenašla.²³

V Jankově, nacházejícím se už za hranicí výcvikového prostoru, bylo odpoledne 5. května místními lidmi odzbrojeno šedesát maďarských vojáků. Do obce přijela odpoledne z Votic dvoučlenná hlídka vojáků SS na motorce. Někdo z místních po ní vystřelil, jednoho vojáka zabil, druhý utekl. Večer proti obci zasáhly oddíly SS z Votic pod velením SS-Hauptsturmführera Friedricha Wilhelma Grauna. Došlo k drobnému střetu, ale vojáci se nakonec spokojili s výhrůžkami a zajetím jedenácti rukojmí, které odvezli do Votic. Tam je Graun chtěl nechat popraviti, odradil ho od toho až písemný rozkaz velitele prostoru Karrasche. Tytéž jednotky ovšem na druhý den v Mladé Vožici a Nové Vsi kromě zajetí dvaceti rukojmí utloukly nebo zastřelily jedenáct mužů.²⁴

V Sedlci, taktéž již za hranicí prostoru, vznikla na základě výzvy českého rozhlasu hned 5. května revoluční garda, která se rekrutovala z místních partyzánských jednotek, jmenovitě z partyzánské skupiny VII. Sedlec, údajně napojené na partyzánskou brigádu „Táborité“.²⁵ Garda odzbrojila maďarskou posádku v místní škole a odzbrojovala a zajímala i projíždějící a procházející Němce, jak vojáky, tak místní civilisty. Správu města převzal revoluční národní výbor. Zajištěn byl i bývalý ředitel Škodových závodů (součásti koncernu Hermann Göring Werke), majitel zámku ve Voticích

22 SOA v Praze, TNK Benešov u Prahy, kart. 21, složka Günther Claus.

23 DOLEŽAL, Jakub: *Strípky z mozaiky protektorátní společnosti*. Závěrečná diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2008, s. 41.

24 ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-16-4.

25 DOLEŽAL, Jakub: *Strípky z mozaiky protektorátní společnosti*, s. 344.

a majitel velkostatku Smilkov, dr. Wilhelm Voss.²⁶ Počet zajatců dosáhl nakonec tří stovek. Ještě téhož dne došlo ke střelbě na osobní automobil, jehož posádka chtěla ujet a při níž údajně padl za oběť podplukovník SS Otto Sachse ze Sedlčan.²⁷ 6. května k večeru ale přijel k Sedlci, zřejmě po udání některého z místních německých obyvatel, průzkumný oddíl asi osmdesáti vojáků na kolech a motocyklech. Po přestřelce s revoluční gardou před městem Němci ustoupili.

7. května po 13. hodině přijely k Sedlci obrněné transportéry a tanky²⁸ z Janovic pod velením SS-Sturmbannführera Ericha Sinna a nákladáky s pěchotou z Votic pod velením SS-Obersturmbannführera Friedricha Schrödera.²⁹ Jednotka měla přibližnou sílu praporu. Němci hnali před tanky jako živé štíty osmdesát mužů z Heřmaniček. Revoluční garda, jakkoli relativně dobře vyzbrojená zabavenými zbraněmi, se samozřejmě nebyla takové síle schopná postavit a stáhla se do lesů, kde po zbytek válečných hodin bojovala partyzánským způsobem.

Německé tanky sjely ze silnice, pěchota utvořila rojnice a při postupu na město zastřelila v podstatě každého, koho zahlédla, včetně muže, který pásl husy, a ženy, která máchala prádlo v potoce. Za oběť padlo devět lidí. Obrněné vozy projely městem, pak se vrátily a ostřelovaly vše, co se pohnulo, třebaže proti nim nikdo ani nevystřelil. Němci osvobodili 300 zajatců, držných revoluční gardou ve škole. Místní obyvatelé měli snahu vyjednávat, jako parlamentáře využili právě zadrženého dr. Vosse, protože i on sám uznával nesmyslnost jakéhokoli boje. Jednotky SS ale vyjednávat rozhodně nehodlaly. Následně byli mužští obyvatelé shromážděni na náměstí a pod pohrůzkou zastřelení tam byli drženi až do večera. Němci začali, stejně jako se to dělo v Praze, drancovat obchody a byty, brali potraviny, šaty, prádlo, boty, cennosti a mj. také padesát jízdních kol. Co se jim nehodilo, zdemolovali. Ze zadržených mužů bylo na základě identifikace dříve zajatými

26 Tamtéž, s. 319.

27 ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-16-4.

28 Vzhledem k tomu, že Sinn byl velitelem bývalé SS-Panzerjäger (Stug.) Schule Janowitz a nejnověji velitelem Panzer-Jäger Abteilung Wallenstein, jednalo se nejspíše o stíhače tanků Hetzer.

29 Velitel kárného oddílu Waffen-SS v Chlumu u Sedlčan (SS-Bewährungs-Abteilung Böhmen-Mähren), nar. 17. ledna 1894. ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-14-3; KYNCL, Vojtěch: *Bestie. Československo a stíhání nacistických zločinců*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2019, s. 617–619.

vojáky vybráno jedenáct lidí. Byli mezi nimi ale i takoví, kteří měli na klopě trikolóru nebo u sebe měli sebemenší součást vojenské výstroje. Všech jedenáct mužů bylo ztýráno a poté na poli za školou zavražděno výstřelem do týla. Po smrti jim vojáci SS vypíchali oči.

Německé jednotky chtěly Sedlec a Prčici exemplárně vypálit, vyhrožovaly, že město bude sdílet osud Lidic. Na přímluvu místního německého majitele velkostatku profesora Johanna Eibla, který prohlásil, že obyvatelstvo bylo přepadeno partyzány a nemohlo nic dělat, ale od tohoto úmyslu nakonec upustily. Jednotky SS pak prohlásily školu, kde byli zadržováni zajatí Němci, za místo potupy, a jako takové vypálily alespoň tu. Poté město opustily³⁰ a osvobozené Maďary a Němce včetně dr. Vosse vzaly s sebou.³¹ To mu dalo ale jen dva další dny života, protože 9. května spáchal při kapitulaci u Čimelic sebevraždu i s celou rodinou. Když se rozšířily informace o masakru v Sedlci, mnozí lidé v okolí v následujících hodinách opouštěli své domovy a prchali do lesů, jiní ze strachu z odvety odstraňovali z cest a silnic pokácené stromy a další překážky, které na ně před pár hodinami sami pracně umístili.³²

Na základě zpočátku zdánlivě úspěšného povstání v Sedlci nařídili 5. května dva mladí partyzáni, Jaroslav Skorkovský a Václav Bartuška, občanům ve Chválově zřídit záseky na silnici z Nechvalic do Nosetína, „*aby se zabránilo pohybu německých vojsk*“. Lidem se moc nechtělo, neviděli v tom nijak velký smysl a připadalo jim lepší nechat Němce prostě bez problémů ustupovat. Nakonec ale poslechli a pokáceli přes silnici pár stromů, u kterých v lese hlídkovalo asi třicet mužů, ozbrojených jedinou brokovnicí.

Záhy u překážky zastavily tři německé „tanky“.³³ Povstalec, který měl brokovnici, vystřelil, údajně aby varoval lidi v obci, že se blíží nebezpečí. Nedošlo mu ovšem, co se vzápětí stane. Jeden z „tanků“ se okamžitě obrátil

30 ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-16-4; KOS, Petr: *Cvičiště Benešov*, s. 151–152; Pět dní, které otráslly Sedlcem a Prčicí. Oficiální web města Sedlec-Prčice, viz <http://www.sedlec-prcice.cz/pet-dni-ktere-otrasly-sedlcem-a-prcici/d-1534> (citováno k 24. 4. 2018).

31 DOLEŽAL, Jakub: *Střípky z mozaiky protektorátní společnosti*, s. 319.

32 Tamtéž, s. 347.

33 V pramenech se ve většině případů hovoří o tancích, ale vzhledem k tomu, že původci svědectví byli většinou nevojáci, a vzhledem k materiálním možnostem posádek cvičiště SS se mohlo stejně dobře jednat i o stíhače tanků, samohybná děla nebo jen obrněné transportéry.

směrem, odkud vyšel výstřel, a začal kulometem čistit les. Teprve teď novopečeným revolucionářům, kryjícím se za stromy, kterým svištěly nad hlavou kulky, došlo, co vlastně dělají: že stojí s téměř holýma rukama proti plně vyzbrojeným bojovým jednotkám. Dál na nic nečekali a vzali nohy na ramena. Němci motorovými pilami rozřezali poražené stromy a beze snahy někoho pronásledovat nebo trestat pokračovali v ústupu.³⁴

Oběma partyzánům ale tato zkušenost nestačila. O den později, 6. května, odjeli do Sedlce pro další rozkazy partyzánského velení, zpět přivezli zbraně získané od zajatých vojáků a po cestě ve všech obcích nařizovali zřízení překážek na silnicích, ozbrojení obyvatelstva a držení hlídek. Na jejich popud v Nechvalicích porazili místní přes cestu lípu a na křižovatce vykopali dva příkopy. Odpoledne u této překážky zajali auto, údajně s maďarským generálem. Pak ale svou aktivitu přehodnotili, probírali pro a proti a dospěli k názoru, že nemá smysl Němce zbytečně dráždit, lípu zase odtáhli a příkopy zasypali. Vzápětí přijela od Sedlčan silná německá kolona, ale vzhledem k tomu, že překážky zmizely, pokračovala dál.³⁵

Oproti tomu v blízké Rovině došlo téhož dne odpoledne k incidentu mezi dvoučlennou německou hlídkou a několika civilisty, kteří předtím trávili odpoledne v hospodě. Výsledkem tahanice o zbraně byl jeden mrtvý Němec, jeden padlý a tři ranění „povstalcí“. Druhý Němec utekl do Sedlčan. V noci nato byla Rovina obklíčena a ráno 7. května přijela do vsi německá obrněná auta. Němci vyvedli všechny muže na náves a vybrali z nich deset rukojmí, které hodlali zastřelit na místě smrti německého vojáka. Stejně jako na řadě dalších míst se ale jednomu z občanů nakonec podařilo německého velitele přesvědčit, aby svůj záměr změnil. Obyvatelstvo bylo pod pohrůžkou srovnání vesnice se zemí důrazně vyzváno ke klidu a propuštěno. Deset rukojmí Němci hnali klusem do Sedlčan, kde je uvěznilo a vyslýchali. Naštěstí pro ně ale o den později nastal ústup německých jednotek a také rukojmí byla 8. května propuštěna na svobodu.³⁶

Byla ale i místa, kde byl odpor povstalců úspěšný. Kolem poledne 7. května u Nechvalic (to byla ta opatrná obec, která po zralé úvaze zrušila silniční překážky) prohledávali projíždějící Němci hlídkující skupinu místních, ale žádné zbraně nenašli. Pro jistotu vystřelili tři rány z děla směrem

34 DOLEŽAL, Jakub: *Strípky z mozaiky protektorátní společnosti*, s. 339.

35 Tamtéž, s. 340–341.

36 Tamtéž, s. 341.

k podezřelému lesu a rozjeli se do Petrovic. Tam ale došla telefonická zpráva, že Němci střelili v Nechvalicích do lidí. Místní se rozhodli nedat se zadarmo a postavili u náměstí barikádu, bráněnou kulometem a několika puškami. Když přijela německá kolona, místo předpokládaného vyjednávání vypukla ihned přestřelka, v níž měli Němci dva padlé a dva raněné. Na straně místních byl lehce raněn jen jeden člověk. Němci se stáhli na Sedlčany a většina obyvatel obce do okolních lesů. V dalších dnech se v Petrovicích ale nestalo už nic zásadního, k žádné odvetě z německé strany nedošlo.³⁷

I v Čechtích, rovněž obci mimo výcvikový prostor, byl 5. května zřízen šestičlenný národní výbor. Lidé odstranili německé nápisy, obsadili poštu, přerušili telefonní linky okolních německých posádek a pošta fungovala pro celé okolí jako zpravodajská ústředna, informující o vývoji situace. Kromě německých posádek v okolí a jednotek stahujících se z fronty se kolem obce i v ní pohybovalo také několik partyzánských skupin, snažících se nepoměrně silnější Němce zastavit nebo alespoň obtěžovat. Jednu z nich někteří lidé z obce zásobili zdravotnickým materiálem. To ale viděly dvě z německých uprchlic ze Slezska, ubytovaných v obci. Jedna z nich, Elisabeth Hecková, se na povel českého četníka odmítla vrátit na ubikaci a dostala od něj na místě pohlavek. To byla velká chyba.

Opoledne 8. května pak partyzáni z vedlejšího Křivsoudova několikrát vystřelili na projíždějící německou kolonu, ustupující po silnici od Hradce Králové, načež utekli. Malá jednotka SS zastavila v Čechtích, kde jim tam ubytované Němky sdělily, že na radnici jsou partyzáni. Vojáci nenilili, vtrhli na radnici a třebaže nenašli zbraně, postavili všech sedm radních, které na místě našli, ke zdi. Vedoucí německých vystěhovalců se snažil vojáky umluvit a obměkčit, ale nebylo to nic platné. Elisabeth Hecková, potupená pohlavkem, s úsměvem dosvědčila, že se o partyzány jedná. Vojáci rukojmí na nějaký čas zavřeli ve sklepe, poté si to rozmysleli a opět je vyhnali ven, přičemž se jednomu z nich podařilo utéct. Zbýlých šest mužů vojáci postavili znovu ke zdi a radili se, co s nimi. Porada netrvala dlouho, nakonec byla rukojmí postupně postřílena, jen jeden z nich, starosta Josef Tvrdík, s těžkým zraněním přežil.³⁸

37 Tamtéž, s. 342–343.

38 *Čechtická tragédie. Podle záznamu Josefa Tvrdíka z roku 1945.* Čechtické noviny, 2005, č. 5, s. 9.

I ve Velkých Popovicích vznikla 5. května povstalecká skupina. Snažila se zpomalit postup německých jednotek na Prahu a porazila několik stromů přes silnici. Odpoledne přijela od Strančic tříčlenná cyklistická hlídka SS, která záseky obešla a postupovala dál do obce. Jeden z povstalců se ji snažil odzbrojit, ale hlídka jej okamžitě zastřelila, stejně jako dalšího muže hned vzápětí. Poté hlídka z obce uprchla.

7. května kolem třetí odpoledne přijela ze Strančic lokomotiva s jedním vagonem, obsazeným sedmi partyzány, všemi více či méně pod vlivem alkoholu. Tři zůstali v pivovaře, kde se původně nacházely opravárenské dílny wehrmachtu, a tam vyjednávali s místními obyvateli o vydání zbraní, které, jak si partyzáni mysleli, měly v obci být, ostatní odešli do hospody. Kolem půl čtvrté projížděla od Kamenice kolem pivovaru směrem ke Stránčicům tři nákladní auta obsazená asi 250–300 vojáky SS³⁹ pod velením SS-Hauptsturmführera Emila Eppa⁴⁰ a jeho zástupce, SS-Obersturmführera Kurta Gerstenberga,⁴¹ kteří jeli zajistit železniční trať do Strančic. Je pravděpodobné, že se tam měli připojit k obrněnému vlaku pod velením Günthera Clause, schůzku ale nestihli. Jeden z partyzánů, Slavomil Nehasil, na nákladáky vystřelil z pivovarské brány loveckou puškou, vojáci začali na pivovar střílet ještě za jízdy a auta okamžitě zastavila. Partyzána vojáci zastřelili, jeho druhové palbu opětovali. Při následné přestřelce jednotka SS zapálila pancéřovou pěstí jeden z domů, obec samozřejmě ovládla a partyzáni utekli do lesa.

Velitel jednotky SS vydal rozkaz postřílet všechny obyvatele a vesnici vypálit. Obyvatelé byli vojáky nahnáni do pivovarské hospody, kdo se pokusil o útěk, byl zastřelen. Skupina osmi mužů, kteří čekali u mlýna na obilí, byla ranami do týla postřílena u hospody „U České koruny“, dalších dvanáct lidí vojáci zastřelili na náměstí. Při obraně manžela byla těžce raněna Anna Šafránková, která zranění podlehla koncem června. Manželka velitele místní četnické stanice, Němka Johana Brožovská, přemluvila velitele SS, aby změnil rozkaz, ušetřil ženy a děti a nechal postřílet jen muže. Přimlouval se i původně zajatý major wehrmachtu, který měl v pivovaře dozor nad opravami vojenské techniky. Velitel SS nakonec změnil názor, zastavil akci

39 Mělo se jednat o SS-Unterführer Lehrschwadron der Kavalerie. ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-71-2.

40 Emil Epp, narozen 12. prosince 1890 v Karlsruhe, zemřel 6. září 1961 tamtéž.

41 Kurt Gerstenberg, narozen 29. září 1912 v Sosnitz.

a nechal své vojáky s namířenými zbraněmi shromáždit všechny muže před školou. Řekl jim, že sice přeje Čechům svobodu, ale že od nich bylo velmi zákeřné střílet na jeho muže. Potom jednotka nasedla na nákladáky a odjela do Strančic, odkud bylo pak po celou noc slyšet střelbu a výbuchy. V Popovicích za sebou skupina zanechala 27 mrtvých.⁴² Podle obecní kroniky mluvil nejméně jeden z vojáků SS slovensky.⁴³

Další dějství se odehrálo ve Strančicích. Padlý partyzán Nehasil měl totiž u sebe rukávovou pásku s nápisem Strančice,⁴⁴ jednotka SS tedy usoudila, že tam se nachází hnízdo banditů. Obyvatelé, varovaní osudem Popovic, odešli z obce, nebo se schovávali ve sklepích a zahradách. Eppova jednotka ale strávila v obci celou noc, hledala ukryté obyvatele a střílela na každého, koho viděla. Proti esesákům útočily jak pěší povstalecké jednotky, tak obrněný vlak Říčany.⁴⁵ Ve Strančicích jednotka zavraždila dalších šestnáct lidí, načež ráno odjela v několika železničních vagonech zpět do Velkých Popovic.⁴⁶ Zde na oddíl odpoledne opět zaútočila partyzánská jednotka. Po přestřelce esesáci v obci zrekvírovali povozy, zajali čtyři rukojmí a odtáhli do Písku, kde se vzdali americké armádě. Rukojmí se z Písku naštěstí vrátila.⁴⁷

Konec se blíží

6. května 1945 se ilegální okresní národní výbor snažil prostřednictvím německého vládního komisaře města a okresního hejtmana dr. Waltera Lau-

42 FLEISSIGOVÁ, Lucie: *Velké Popovice. Velké století v dějinách malé obce*. Závěrečná diplomová práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2012, s. 23–25. Kromě zastřelených partyzánů bylo místních mrtvých celkem 21, byli to muži od 13 do 79 let a jedna žena. Věc: von Epp, hauptman SS – hlášení, 8. března 1946. NA, f. Československá vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 316-16-6/47.

43 PADEVĚT, Jiří: *Krvavé finále. Jaro 1945 v českých zemích*. Academia, Praha 2017, s. 121.

44 Tamtéž, s. 115.

45 JAKL, Tomáš: *Obrněné vlaky v Pražském povstání*, 2. díl. *Historie a vojenství*, 2021, roč. 70, č. 3, s. 114.

46 KYNCL, Vojtěch: *Bestie*, s. 604–605.

47 PADEVĚT, Jiří: *Krvavé finále*, s. 121.

manna s generálem Karraschem zahájit jednání, které mělo směřovat k uklidnění situace v okrese a k zabránění zbytečným násilnostem ze strany SS. Velitel výcvikového prostoru si byl zřejmě ale ještě poměrně jistý silou jednotek, které mu podléhaly, jakékoli diskuse razantně odmítl a Laumanna ani nepřijal. Pohrozil, že o kapitulaci vojsk SS nemůže být ani řeči, a že „každý pokus o povstání a nebo jen náznak jakéhokoli neklidu či násilné činnosti vůči německým vojskům v prostoru cvičiště potlačí se vši tvrdostí a brutalitou. Řekl, že tyto akce budou potřeny v ‚krvavé lázni‘ [Blutbad], při čemž dokonce využije i ženy a děti jako rukojmí. Současně oznámil, že navíc připravuje i zákaz vycházení z domů.“⁴⁸

Vojenská situace Německa se ale rychle měnila, stejně jako plány a možnosti zbytků německých ozbrojených sil, které se snažily na poslední chvíli kapitulovat před západními spojenci. To Karrasche přimělo k náhlé změně rozhodnutí, protože v noci „[...] ze 7. na 8. května [někde se píše, že již v průběhu dne 7. května] [...] prostřednictvím okresního hejtmana kontaktoval ONV, že je ochoten k určitým drobným ústupkům“.⁴⁹ Okresní národní výbor vystoupil dne 7. května z ilegality a hledal cesty k dohodě s velitelem několika desítek tisíc ozbrojených Němců. Ovšem i ten, v souladu s rozkazy polního maršála Schörnera, hledal již v tuto dobu možnost klidného ústupu směrem na západ. K dohodě mezi oběma stranami tedy nakonec den nato došlo. Zástupci ONV se setkali s velením cvičiště, zastoupeným Karraschem, jeho zástupcem Hauprichem a poddůstojníkem ve funkci zapisovatele 8. května ve čtyři hodiny odpoledne. Rychlost, s jakou se podmínky změnily, velitele prostoru viditelně překvapila: „[...] podle slov kapitána Voleveckého [velitele ozbrojených složek ONV] vedl jednání s národním výborem zástupce velitele prostoru sturmbannführer Hauprich, protože Karrasch jen seděl v křesle, zřetelně skleslý z nastalého vývoje událostí.“⁵⁰ Podle jedné z poválečných svědeckých výpovědí byli s nadcházejícím kon-

48 VELÍŠEK, Josef: Zánik cvičiště Waffen-SS na Benešovsku, viz webové stránky obce Úročnice, viz <http://www.urocnice.estraniky.cz/clanky/cviciste-vojsk-ss/konec-cviciste-waffen-ss-na-benesovsku.html> (citováno k 2. 2. 2023).

49 Tamtéž.

50 KULHAVÝ, Ondřej: *Potrestání válečných zločinců a koaborantů po 2. světové válce s ohledem na situaci na Benešovsku*. Rigorózní práce. Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2008, s. 29.

cem války „všichni na velitelství zbraní SS v Konopišti neustále opilí, a nic jiného nedělali, než jen pili“⁵¹

Dohoda byla na základě všeobecné shody podepsána a vítězi tohoto diplomatického jednání byli nakonec vlastně všichni. ONV se v klidu zbavil desítek tisíc ozbrojených esesáků, ti na druhou stranu získali otevřenou cestu k ústupu, za jehož klidný průběh měli ručit českoslovenští důstojníci, pověření ONV. Ústup Němců, o kterém se po čtvrté odpoledne jednalo, ostatně začal již před jednáním. Dohoda byla po schválení celým ONV podepsána až kolem 20. hodiny večerní, a třebaže během ústupu jednotlivých jednotek docházelo občas ke střelbě nebo drancování skladíšť,⁵² jednotky Waffen-SS v síle asi 10 000 mužů i s tanky a dělostřelectvem ustoupily nakonec hned ten den, 8. května, na základě dohody bez větších problémů z města i z celého cvičiště. Putovaly celou noc a den ucpanými silnicemi na Sedlčany, Vltavu překročily po mostě v Kamýku, kde se generál Karrasch vzdal Američanům. Ústupová kolona poté pokračovala až do prostoru Milín-Čimelice, aby čekala na převzetí do amerického zajetí. Toho se ovšem nedočkala, každého, kdo se za tmy nevytratil na vlastní pěst do lesů, zajala 12. května Rudá armáda.

Epilog Wallensteinu

Ale zpět do Prahy. Po německé kapitulaci a ústupu navečer 8. května byl Wallenstein jedinou jednotkou, která na hranici Prahy nesložila v souladu s kapitulacním protokolem zbraně. Wallenstein čekal na německé civilní uprchlíky a další stahující se vojenské kolony. Poslední jednotky Wallensteinu odcházely z okrajů Prahy až 9. května večer a Rudá armáda, která dorazila už ráno, o ně po celý den nejevila žádný zájem. Jednotky obou skupin a nejrůznějších lidí, kterým se podařilo uniknout z Prahy i z fronty, stejně jako desítky tisíc prchajících německých civilistů, se nakonec ocitly v kotli mezi Čimelicemi a Milínem spolu se zbylými jednotkami z výcvikového prostoru, kde byly 12. května zajaty Rudou armádou. Mnozí spáchali

51 Výpověď Antonína Dušáka ze dne 11. ledna 1947, složka Vyšetřování zastřelení amerických letců na Konopišti v dubnu 1945. SOA v Praze, f. TNK Benešov, kart. 21, folio 394.

52 Tamtéž.

v bezvýhodné situaci sebevraždy. Kromě mnoha dnes zapomenutých důstojníků, prostých vojáků nebo i civilistů to byl v první řadě velitel Waffen-SS v Čechách a na Moravě, SS-Gruppenführer hrabě Karl von Pückler-Burghaus, který nejprve zastřelil svoji sekretářku, její matku a malou dceru, a nakonec se ve vile v Rakovicích zastřelil sám. Zajaté vojáky čekalo vesměs deset let v sovětských táborech, které mnohdy nepřežili.

Ovšem za konkrétní zločiny spáchané Kampfgruppe Wallenstein během Pražského povstání nebyl potrestán v podstatě nikdo. Většinu pachatelů se nikdy nepodařilo ztotožnit. I pokud se to v jednotlivých případech náhodou podařilo, ani sovětská a už vůbec ne západoněmecká justice nebyly schopny pachatelům vinu prokázat. Retribuční justice československá tápala většinou důkazně ve tmách.

A velitelé Wallensteinu? Wolfgang Jörchel, původně tvrdý válečník, ze kterého se stal zahořklý velitel vrahů, si prostřelil hlavu 12. května ráno u Milína a někde tam leží dodnes. Karl Schlamelcher, také vysoce vyznamenaný voják, nějakým způsobem pronikl do amerického zajetí a záhy na svobodu, zemřel ale už v roce 1948 na následky zranění, utrpěných za války. A Emil Klein byl po americkém zajetí vydán do Československa a odsouzen na dvacet let. Ne za vraždy, které jeho podřízení spáchali, ale pouze za členství v SS. Pravým důvodem byla ovšem domněnka státních orgánů, že Klein něco ví o ukrytých „zázračných zbraních“. Klein dvacet let lhal a vymýšlel si, bál se, aby nebyl nakonec popraven. Nebyl, ale těch dvacet let si téměř odseděl. Skuteční pachatelé vražd dožili většinou své životy jako ctnostní občané.

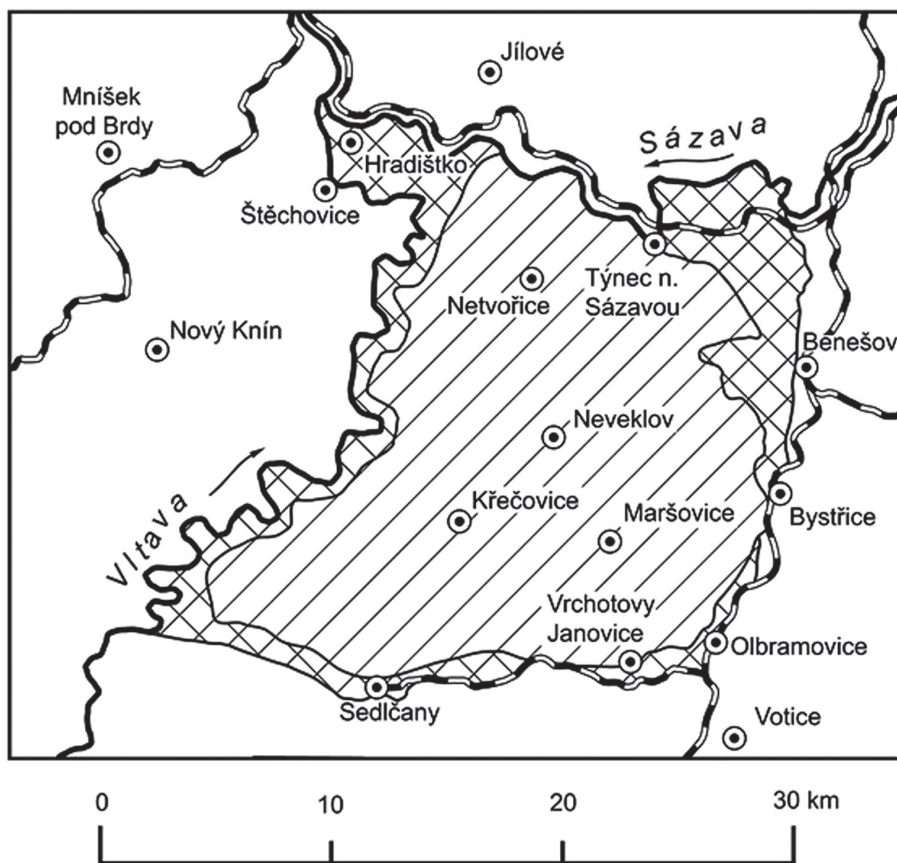
Místa paměti

Na místech paměti bojů a zločinů dnes, stejně jako tehdy, žijí lidé. Málodko z nich má povědomí o jejich významu. Přívoz na Živohošti dávno neexistuje, místo tehdejší tragédie je skryto hluboko pod hladinou slapské přehrady. Lahovický most, který hájili před útokem Wallensteinu povstalci spolu s vojáky vládního vojska a vlasovci, se změnil zcela. Dnes jsou to vlastně mosty dva, přes které vede čtyřproudá výpadovka na Příbram. Jen pomník u paty mostu upomíná na padlé obránce. Pole na Čihadle u Točné, odkud Schlamelcherova těžká děla ostřelovala Prahu, vypadá dnes zcela nevinně. Most v Kamýku, přes který se na konci války hrnuly kolony vojá-

ků i německých civilistů, byl sice v průběhu poválečných let dvakrát zrekonstruován, ale jinak je v podstatě stále tentýž. Prostor mezi Milínem a Čimelicemi, kde na svůj osud čekaly těsně po válce desítky tisíc vojáků SS i německých civilistů, pachatelů zločinů i nevinných, sice částečně protíná dálnice, ale v jádru to zde většinou vypadá stále stejně. Vraký německých tanků a transportérů skončily brzy po válce v hutích. Pole, kde se u Milína rozkládal velký tábor zadního voje SS, který se nechtěl vzdát Rudé armádě až do 12. května, jsou částečně zastavěná rodinnými domy. Vila v Rakovících, kde se zastřelil Karl von Pückler-Burghaus, je stále téměř stejná. Stará silnice na Strakonice se vine vesnicemi a poli, na nichž před 77 lety tábořily desítky tisíc lidí a kde byly odstaveny stovky vozidel, počínaje tanky a konče automobily a koňskými povozy. Této skutečnosti si jsou dobře vědomy jen desítky hledačů, kteří tato pole již desítky let pravidelně prohlédávají s detektory kovů a hledají odhozené artefakty z doby agónie třetí říše.

Po padlých a zavražděných z povstání toho také nezbylo mnoho. Předměstí i okraje Prahy se stavebně zásadně proměnily, na dřívějších polích a loukách stojí sídliště a nákupní centra, z os postupu bojových skupin se staly dopravní tepny. Vypálené bloky domů v ulici Na Družstevním ochoze nebo v ulici 5. května na Pankráci jsou dávno opravené. Už nestojí v polích, nedaleko nich hučí pražská magistrála. Ví někdo z jejich dnešních obyvatel, jaký byl kdysi osud domu, ve kterém žijí? Je pro ně pamětní deska zavražděných na domě něčím víc, než jen samozřejmou součástí předzahrádky nebo plotu?

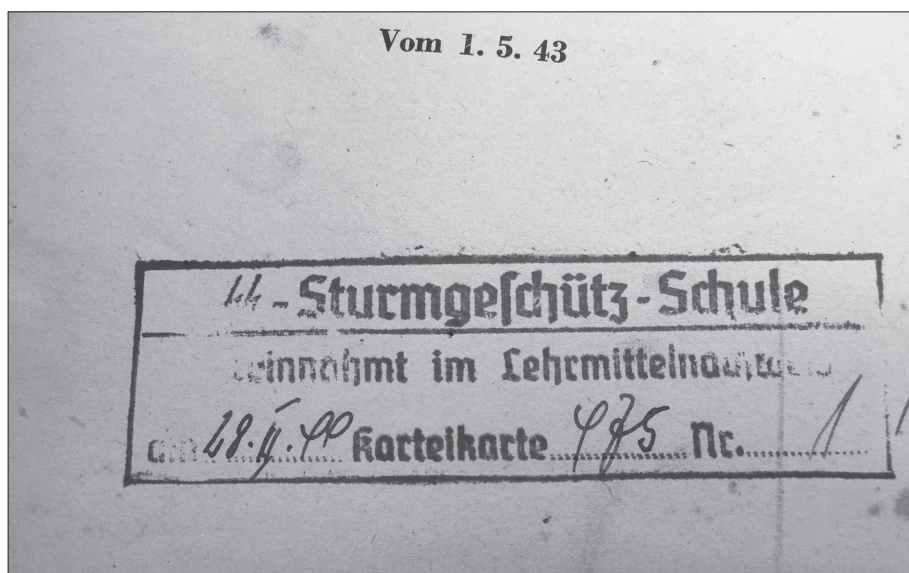
Mrtvé tak připomínají jen hroby a pamětní desky, které většina kolemjdoucích během roku bez zájmu mívá. Jsou na ulicích v místech, kde lidé padli. Ve většině obcí postižených represemi strážních jednotek nebo přímo elementů Wallensteinu připomíná padlé jen nepřilíš konkrétní pomník obětem první a druhé světové války. Pamětní deska padlých a zavražděných je ve vestibulu chodovské školy. Denně pod ní prochází desítky žáků, ale jelikož je tam stále, ani si příliš neuvědomují, co znamená. Pamětní desky jsou také v někdejší Úsobské ulici před domy, v nichž opilí kluci v maskách postříleli přes padesát lidí. Jestlipak si dnes někdo, kdo jde kolem, ponořen do vlastních myšlenek, vzpomene na ty zavražděné děti?

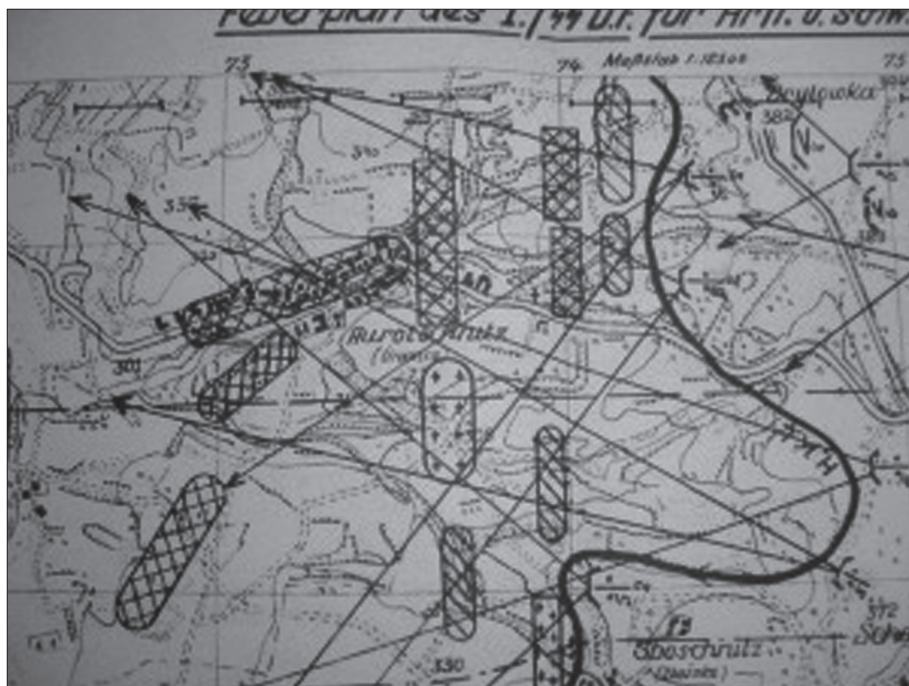
Mapa vycvikového prostoru SS-Böhmen. *Archiv autora*

Směrovník ke granátnické škole SS, v pozadí budova školou zabraného plicního sanatoria. Archiv autora

Razítko školy samohybných děl SS. Archiv autora

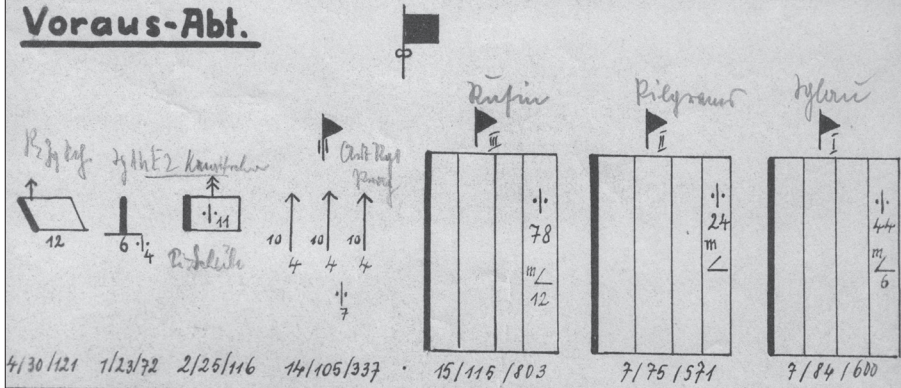

Plánek výcvikových polygonů. Archiv autora

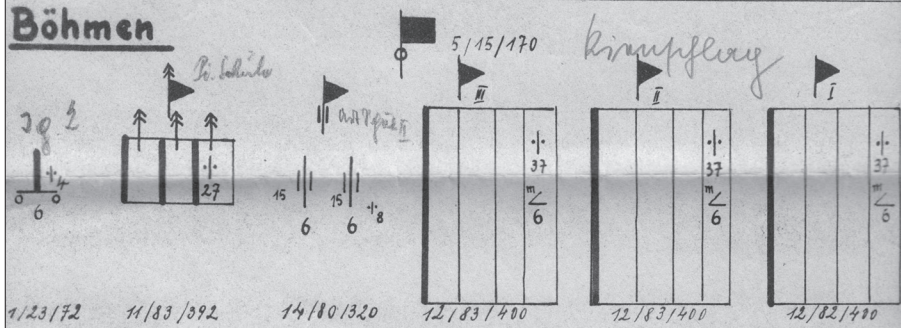

Důstojnický sbor ženijní školy na Hradištku na Silvestra 1944. ABS, sign. S 451-4.

Voraus-Abt.

Böhmen

Mähren

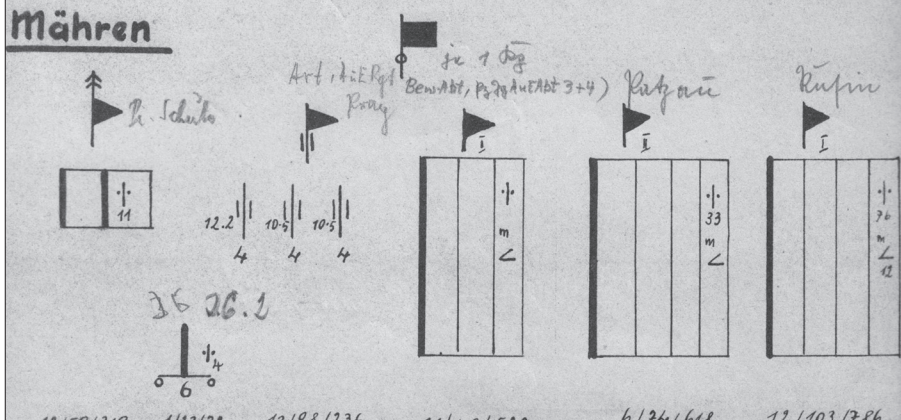
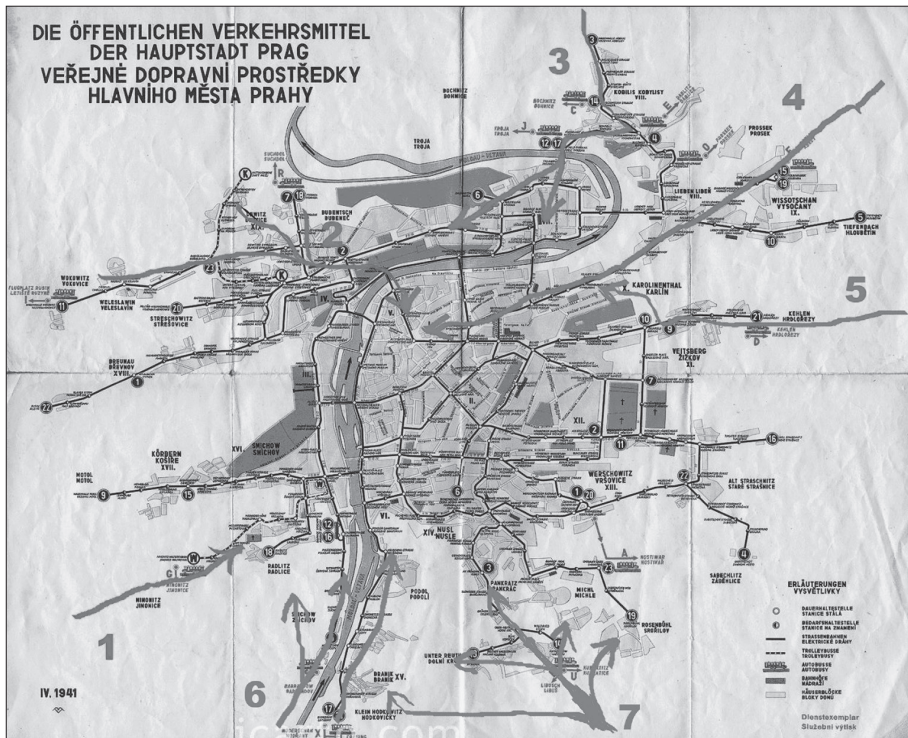

Schéma Kampfgruppe Böhmen-Mähren. VÚA-VHA, fond Jednotky SS v Protektorátu - archivní jednotka Befehlshaber der Waffen-SS in Böhmen und Mähren, sign. 29/5

Dobový pláněk Prahy se zakreslenými směry německých útoků na město. č. 6 je útok Kampfgruppe Klein, č. 7 Kampfgruppe Jörchel. *Archiv autora*

Jednotka SS-Hauptscharführera Rudolfa Weinbergmeiera někdy na podzim 1944. Weinbergmeier je v horní řadě šestý zprava. Jako SS.Untersturmführer velel později rotě při útoku na Prahu. *Archiv autora*

Friedrich Wilhelm Graun druhý zleva. Charkov, duben 1943, 2. baterie SS-StuG Abteilung Das Reich. *Archiv autora*

Mladí vojáci Waffen-SS v lepších časech ve Francii
v roce 1940. *Archiv autora*

Vraky německé techniky po válce na shromaždišti v Zalužanech. *Sbírka Ladislava Postlera*

Povstalci na Zbraslavi. *Archiv autora*

Padlí a zavraždění z Kunratic. *Kronika obce Kunratice*

Vypálené domy v ulici Na Družstevním Ochoze. *Sbírka Karla Trojánka*

Rozstřílená německá kolona v Dejvicích. *Sbírka Karla Trojánka*

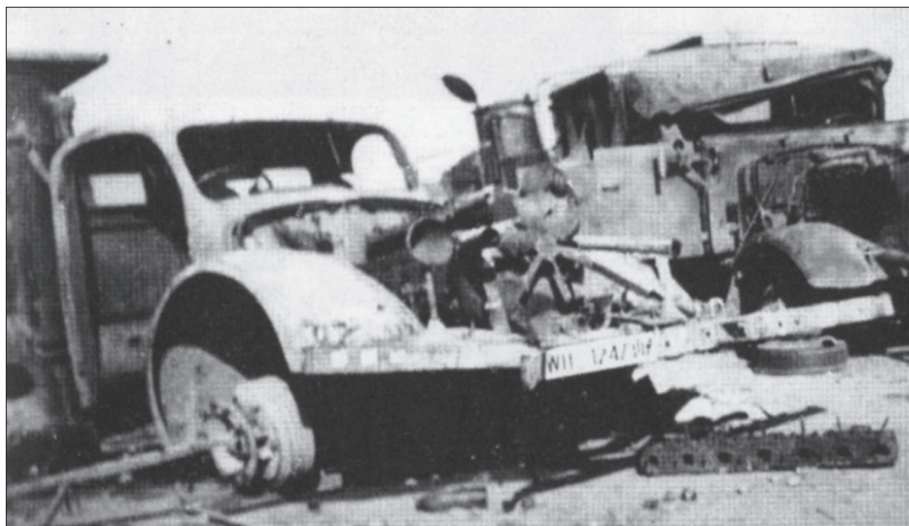
Povražděné děti v Úsobské ulici. ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-14-1

Povražděné děti v Úsobské ulici. ABS, f. Stíhání nacistických válečných zločinců, sign. 325-14-1

Pücklerova Tatra 97, zaparkovaná před domem č. p. 99 v Rakovicích, kde krátce bydlel a kde spáchal sebevraždu SS-Gruppenführer Karl von Pückler-Burghaus.
Archiv autora

Vraky vozidel v kotli u Milína. *Archiv autora*

Vraky vozidel a hromady odevzdaných zbraní v kotli u Milína. *Archiv autora*

Wolfgang Jörchel ještě jako
SS-Obersturmbannführer.
Archiv autora

SS-Standartenführer Karl Schlamelcher,
zde ještě jako SS-Sturmbannführer.
Archiv autora

SS-Oberführer Emil Klein.
*NA, f. Československá vládní komise pro
stíhání nacistických válečných zločinců,
sign. 316-1-10*

Budova velitelství SS na Konopišti. Čísla 1-5 jsou označena okna Karraschova bytu, čísla 6-7 okna Sanderovy kanceláře, ve které probíhal výslech. SOA v Praze, fond TNK Benešův, složka Vyšetřování vražd amerických letců

Pomník zavražděných civilistů v Úsobské ulici, dnes ulice Obětí 6. května. Archiv autora

Pamětní deska u vedlejšího domu. Archiv autora

Krkonoše jako místo paměti pro Čechy, Němce i Poláky

JAN RYCHLÍK

Hory jako celek jsou místem paměti *sui generis*. Většinou jsou nějak spojeny s důležitými událostmi národních dějin, současně pak pomáhají vymezovat „národní prostor“, tj. jsou spojeny s představou, odkud kam sahá „naše“, tj. naším národem obývané území. Také v české národní paměti tvoří pohraniční hory součást národního příběhu. Je to dáno tím, že geograficky mají Čechy podobu kruhu, jehož obvod tvoří horská pohoří a středem je Praha. Hory tak obepínají historické území Čech a tím je zároveň brání proti nepřátelům.

Úlohou hor v národní paměti se zabýval především Eduard Maur ve své knize *Paměť hor*; tato vpravdě průkopnická práce se nicméně Krkonošemi zabývá zcela okrajově.¹ I když máme celou řadu publikací o Krkonoších v češtině, němčině i polštině,² místo těchto hor při formování jak českého, tak i německého a nejnověji i polského národního příběhu zatím nebylo zpracováno. Následující studie se snaží alespoň částečně tuto mezeru zaplnit, přičemž autor si je vědom, že jde jen o pouhý nástin problematiky, který si v budoucnosti vyžádá další hlubší výzkum.

Na rozdíl např. od Šumavy či Krušných hor, které jsou v národní paměti vnímány jako místa, kde se Češi úspěšně bránili vpádu cizích vetřelců,³ hrály Krkonoše ve formujícím se národním příběhu poněkud odlišnou roli: byly to nejvyšší české hory a Sněžka nejvyšší horou Čech. Do Krkonoš se v pozdním středověku a raném novověku vypravovali jen hledači dra-

1 MAUR, Eduard: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Havran, Praha 2006, s. 12–16.

2 Z nejnovější literatury viz např. BACH, Erle: *Riesengebirge. Rübzahl's böhmisch-schleisisches Reich*. Flechsig, Würzburg 2000; KRAUSE, Erhard: *Das Riesengebirge*. Preußler, Nürnberg 2006; DRAHNÝ, Radek: *Krkonoše*. Green Mango, Vrchlabí 2016; KO-LÁČEK, Luboš: *Rájem i peklém Obřích hor*. Regia, Praha 2015; ADAMCZAK, Sławomir: *Karkonosze polskie i czeskie*. Agencja TD, Warszawa 2003.

3 MAUR, Eduard: *Paměť hor*, s. 69–164.

hých kovů, havíři, sběratelé léčivých rostlin a později, když v nížinách stoupla poptávka po dřevu, dřevaři.⁴ Pověsti o drahokamech ukrytých v horách a lesním duchu Krakonošovi (Rübezahlovi) byly velmi běžné v německém i českém podání, staly se součástí folkloru obou národů a jsou u nás populární dodnes.

Sněžka naproti tomu lákala návštěvníky odedávna. První historicky zaznamenaný výstup na Sněžku uskutečnil roku 1456 neznámý Benátčan, který v horách hledal drahé kamení.⁵ Mezi lety 1564–1566 Sněžku na den sv. Jana (24. června) navštívili ze slezské strany rektor a žáci školy v Hirschbergu (dnes Jelenia Góra), v roce 1577 sem vystoupila z české strany dvacítičlenná skupina měšťanů z Trutnova. V 17. století byly návštěvy četnější, také v souvislosti se spory mezi českými a slezskými stavy o průběh zemské hranice.⁶ V letech 1661–1681 nechal na Sněžce slezský hrabě Kryštof Leopold Schaffgotsch vybudovat kapli sv. Vavřince (*St. Laurentius Kapelle*), kterou v roce 1681 vysvětil Bernard Rossa, opat kláštera v Grüssau (dnes polský Krzeszów). Na tomto místě, kde měl být člověk blíže Bohu i fyzicky, se v době barokní zbožnosti konaly bohoslužby pětkrát ročně.⁷ Kapli, která byla v průběhu století opakovaně zasažena bleskem a ze které se roku 1824 stal jednoduchý úkryt pro návštěvníky před nepřízní počasí, znovu v roce 1850 vysvětil vratislavský biskup Heinrich Förster.

Na Sněžku podle všeho vystoupil i císař Josef II. Zájem o nejvyšší českou horu však stoupl především v době národního obrození. V době romantismu na ni v srpnu 1833 vyšplhal básník Karel Hynek Mácha, který ji pak literárně ztvárnil ve své *Pouti krkonošské*, vydané tiskem teprve v roce 1862, tedy poměrně dlouho po autorově smrti.⁸ V roce 1834 se na nejvyšší

4 *Tamtéž*, s. 14.

5 Sněžka, viz <http://www.snezka.net/snezka.htm> (citováno k 29. 12. 2022).

6 STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie. Część I. Sport i turystyka*, Warszawa 1965, s. 181.

7 *Tamtéž*. Eduard Maur udává, že výstavba byla provedena v roce 1665–1681. Viz MAUR, Eduard: *Paměť hor*, s. 12.

8 KRÁLÍK, Oldřich: *Pouť krkonošská. Máchovy texty a máchovské apokryfy*. SPN, Praha 1957, s. 83–86; GUSE, Michal: *Téma pouti v kanonizovaných dílech české literatury*. Rigorózní práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a literární vědy, s. d., s. 90–93, viz https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/35781/RPTX_2009_2_11210_0_329214_0_97287.pdf?sequence=1&isAllowed=y (citováno k 29. 12. 2022); též *Pouť krkonošská*, viz https://cs.wikipedia.org/wiki/Pouť_krkonošská (citováno k 29. 12. 2022).

českou horu vydal i Josef Jungmann.⁹ Během druhé poloviny 19. století se pak návštěva Sněžky stala jakousi symbolickou „národní povinností“. Podobným místem „národních poutí“, byť méně významným, se stala Labská louka a pramen Labe, který v roce 1684 vysvětil královehradecký biskup Jan z Talmberka.¹⁰

Turistika, rozvíjející se v 19. století v rámci populárního poznávání přírody, nenechala a nechat nemohla Krkonoše bokem. Na popularitě Krkonoš v české společnosti nic neměnila skutečnost, že její obyvatelstvo bylo až do roku 1945 z obou stran převážně německé; kompaktní české osídlení končilo v Podkrkonoší, rovněž města Trutnov a Vrchlabí (německy Trautenaue a Hohenelbe), ležící na úpatí hor, měla jasnou německou většinu. Jediným českým městem zde byla Jilemnice, kde mimochodem vznikla jedna z prvních sokolských jednot, a jediným výše položeným místem vhodným později i pro zimní sporty Vysoké nad Jizerou.

Krkonoše, německy *Die Riesengebirge*,¹¹ tedy Obří hory, byly ale nejen nejvyššími horami Čech: od roku 1742, tedy od porážky Marie Terezie v první slezské válce, která pro země České koruny znamenala ztrátu Slezska, se staly zároveň i nejvyššími horami Pruska. Na rozdíl od Alp, kde žili vedle Němců také Italové, Slovinci, Francouzi a Rhétové, byly Krkonoše vnímány jako hory sice svým rozsahem i výškou menší a nižší, ale zato „čistě německé“. Odtržením Slezska od zbytku českých zemí se sice Krkonoše staly pohraničními horami, kterými do té doby vlastně v pravém slova smyslu nebyly, avšak hranice vedoucí po hřebenech Krkonoš byla v zásadě volně průchodná. Od doby Marie Terezie chránila sice hranici finanční stráž, avšak jejím úkolem bylo především potírat pašeráctví, nikoliv bránit pohybu osob – samozřejmě pokud zrovna habsburská monarchie nevedla s Pruskem válku. Na celkem volném pohybu osob přes hranici v Krkonoších se mnoho nezměnilo ani v 19. století. 22. října 1850 podepsali zástupci zemí Německého spolku v Drážďanech dohodu umožňující svobodné cestování bez pasu po všech zemích spolku: k překračování hranic členských států nebyl zapotřebí cestovní pas, stačila pouze úředně potvrzená legiti-

9 DOSTÁL, Jaroslav: *Krkonoše*. Klub českých turistů, Praha 1948, s. 39.

10 MAUR, Eduard: *Paměť hor*, s. 12.

11 Usedlé německé obyvatelstvo původně nazývalo Sněžku Riesenberg, tj. Obří hora. Název byl potom přenesen na celé pohoří.

mace (*Paßkarte*). Rakousko sice formálně přistoupilo k drážďanské konvenci teprve v roce 1859, ale fakticky se jí řídilo už před tím.¹²

Z pohraniční Strážní stezky, vedoucí po hlavním hřebeni Krkonoš od průsmyku u Pomezních bud přes Sněžku až k Novosvětskému průsmyku nad Harrachovem a sloužící původně právě finanční strážní ke střežení hranice, se koncem 19. století stala turistická cesta přístupná z obou stran hranice (dnešní cesta Polsko-českého přátelství). Také z pruské strany se Sněžka (německy *Schneekoppe*) stala oblíbeným výletním místem, kam měl zavítat každý Prus. Na Sněžku vystoupil v roce 1800 např. i pruský král Friedrich Vilém III. s manželkou Luisou Meklenbursko-Střelickou. Krásky Krkonoš opěvovali němečtí básníci, dnes již částečně zapomenutí, jako Theodor Körner (1791–1813),¹³ či trutnovský rodák Uffo Daniel Horn (1817–1860).¹⁴ Ve slezské části Krkonoš (nejprve od roku 1891 v Schreiberhau, dnešní Szklarské Porębě, od roku 1901 v Agnetendorfu, nynějším Jagniątkowě), žil německý spisovatel a nositel Nobelovy ceny za literaturu Gerhart Hauptmann, který do Krkonoš umístil děj některých svých románů. Na „Velkém kole“ (*Hohes Rad*, dnes Wielki Szyzszak – 1509 m n. m.) nad Sněžnými jámami na hranici mezi Čechami a Pruskem (dnes Českou republikou a Polskem) byl na pruském území vybudován v roce 1888 památník císaři Vilémovi I., pruskému králi a sjednotiteli Německa. Pomník obsahoval velké bronzové písmeno „W“, bronzový reliéf a desku vážící 300 kg. Pomník vyvolal velmi rozpačité reakce rakouských úřadů, protože německé obyvatelstvo české strany Krkonoš jej vnímalo jako příslib sjednocení všech Němců v budoucnu.¹⁵ Populární byly i návštěvy Němců u pramene Labe na Labské louce, ležící necelý kilometr o česko-pruské hranice. Koneckonců, Labe je přece nejen česká, ale také německá řeka.

12 Podrobněji viz RYCHLÍK, Jan: Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, resp. Polskem. In: LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – PAŽOUT, Jaroslav (eds.): *Život na československých hranicích a jejich překračování v letech 1945–1989*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2017, Praha – Liberec, s. 84–88.

13 KÖRNER, Theodor: Am Elbebrunnen. In: SALFERNER, Harald (ed.) *Riesengebirge*. Vitalis, Praha – Furth im Wald 2005, s. 161.

14 HORN, Uffo: Am Elbefall. In: *Tamtéž*, s. 162.

15 DOSTÁL, Jaroslav: *Krkonoše*, s. 35. Dostál v průvodci vydaném roku 1948 uvádí, že písmeno W a deska byly na pomníku ještě v roce 1947, tedy v době, kdy už území patřilo Polsku. Zbytky pomníku (bez písmena, reliéfu a desky) se zachovaly dodnes.

V důsledku vzrůstajícího počtu návštěvníků se zlepšovala turistická infrastruktura. Řada majitelů bud v horských oblastech, žijících se doposud především pastevectvím a chovem dobytka, začala pronajímat pokoje turistům. Na obou stranách hor začaly vznikat turistické útulny, přímo na Sněžce Česká bouda a Pruská bouda. Pro turisty vystupující Obřím dolem na Sněžku byla na hraniční cestě pod Sněžkou zřízena Obří bouda (*Riesenbaude*) a naproti ní na pruské straně Slezský dům (*Schlesierhaus*), původně nazývaný podle majitele Heldmannbaude. Turistika na obou stranách Krkonoš získala i organizační ukotvení. V roce 1879 byl ve Vrchlabí založen Rakouský krkonošský spolek (*Österreichische Riesengebirgsverein*)¹⁶, obecně nazývaný podle svého sídla „Vrchlabským horským spolkem“ (*Hohenelber Gebirgsverein*). V roce 1880 byl na slezské straně v Hirschbergu Theodorem Donathem založen Krkonošský spolek (*Riesengebirgsverein*).¹⁷ Vzorem byly starší alpské spolky německý *Alpenverein* z roku 1869, resp. ještě starší rakouský *Österreichische Alpenverein*, založený už v roce 1862.¹⁸ Krkonošský spolek měl pobočky v různých městech v Prusku a pak i jinde v Německu a navázal také spolupráci s Uherským karpatským spolkem (*Ungarischer Karpathenverein*) založeným spišskými Němci, který působil ve Vysokých Tatrách.¹⁹ Měl zásluhy též o propagaci zimních sportů. Městečko Harrachov se stalo jeho péčí jedním z prvních středisek lyžování už v roce 1890. První klub zimních sportů tu vznikl v roce 1906.²⁰

Ani Češi nezůstali pozadu. Národní jednota severočeská, založená v roce 1885 jako pendant Spolku Němců (*Bund der Deutsche*), založila pobočku v Jilemnici a ve Vysokém nad Jizerou, kam patřili i jinak nepočtení Češi z Vrchlabí. Také Klub českých turistů (KČT), jenž vznikl v roce 1888, začal velmi záhy podnikat do oblasti výlety. Propagátor lyžování Josef Rössler se podílel už roku 1887 na založení „Českého Ski klubu pražského“.

16 MAUR, Eduard: *Paměť hor*, s. 16.

17 Riesengebirgsverein, viz <https://de.wikipedia.org/wiki/Riesengebirgsverein> (citováno k 29. 12. 2022).

18 Alpiner Verein, viz https://de.wikipedia.org/wiki/Alpiner_Verein#Alpenverein (citováno k 29. 12. 2022).

19 Za tuto informaci děkuji prof. Romanovi Holcovi z Filozofické fakulty Univerzity Komenského v Bratislavě.

20 STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie. Część I. Kotlina jeleniogórska, Karkonosze, Rudawy Janowickie, Kotlina Kamienogórska, Czeske Karkonosze (obszar konwencji)*. Wydanie II, poprawione i rozszerzone. Sport i turystyka, Warszawa 1965, s. 332.

Český krkonošský spolek Ski vznikl v Jilemnici roku 1893 a v roce 1903 také ve Vysokém nad Jizerou. Lyžařský spolek koupil roku 1909 boudu na Benecku, jednalo se o jakýsi první záchytný bod českého sportu. Lyžařství a turistiku dále propagoval Jan Buchar, učitel ze Štěpanic, spoluzakladatel Svazu českých lyžařů, založeného 21. listopadu 1903 v Jablonci nad Jizerou. V roce 1908 vznikla útulna Klubu českých turistů v Harrachově. Rössler pořádal nedělní zimní lyžařské výlety do Krkonoš. Z jeho iniciativy byly od počátku století na horských boudách zakládány tzv. staniční knihy, do nichž se zapisovali turisté vyražející na horské túry. Zaznamenávali v nich také krátce své zážitky.²¹ Součástí národní paměti se stal příběh tragické smrti lyžařů Bohumila Hanče a Václava Vrbaty při velikonočním závodu v roce 1913; mimo jiné se tak stalo v důsledku kdysi populárního románu Františka Kožíka „Synové hor“; v roce 1956 zfilmovaného. Novou verzi příběhu natočil v roce 2021 Tomáš Hodan.²²

Přes národnostní rivalitu oba krkonošské spolky z české strany hor udělaly mnoho pro rozvoj turistiky v Krkonoších. V době, kdy byl automobil považován za znak luxusu a nikoliv za masový dopravní prostředek a kdy silnice byly kromě toho velmi špatné, byla jediným efektivním a relativně rychlým způsobem dopravy železnice. Z hlediska dostupnosti Krkonoš byla situace na slezské (pruské) straně příznivější, protože koleje zde vedly přímo do tamních horských středisek Schmiedeberg, Schreiberhau a Krummhübel. Pruské státní dráhy otevřely 15. května 1882 trať z Hirschbergu přes Schmiedeberg do Landeshutu (dnes Kamienna Góra).²³ Soukromá společnost Krkonošská dráha, s. r. o., (*Riesengebirgsbahn* GmbH) pak vybudovala ze stanice Zillertal-Erdmannsdorf (dnes Myslakowice) odbočku do Krummhübelu, kde byl provoz zahájen 6. června 1895.²⁴ Krummhübel tím dostal přes Hirschberg spojení s hlavním městem pruského Slezska, Vratislaví (německy Breslau, dnes polská Wrocław).

21 PACINA, Václav: *Sport v Království českém*. Mladá fronta, Praha 1986, s. 100–101.

22 Hodan učinil ústřední postavou pražského německého sportovce Emericha Ratha, který se pokusil Hanče zachránit. Postava Ratha byla ve filmu z roku 1956 z politických důvodů upozaděna, ačkoliv Rath ve filmu sám hrál epizodní roli hajného.

23 https://de.wikipedia.org/wiki/Bahnstrecke_Kamienna_G%C3%B3ra%E2%80%93Jelenia_G%C3%B3ra (citováno k 26. 12. 2022).

24 https://de.wikipedia.org/wiki/Bahnstrecke_Mys%C5%82akowice%E2%80%93Karpacz (citováno k 26. 12. 2022).

V roce 1891 byla zahájena výstavba trati z Hirschbergu do Schreiberhau (dnes Szklarska Poręba) a dále přes Jakobsthal (Jakusyzyce) v Novosvětském průsmyku do Kořenova (tehdy stanice Polubný, resp. německy Polaun-Grünthal) na české straně Jizerských hor. Zde trať navazovala na Pojizerskou dráhu Kořenov–Tanvald–Liberec. Provoz na celém úseku do Kořenova byl zahájen 20. října 1902.²⁵

Z české strany žádné ze vznikajících středisek, jako byly Janské Lázně, Špindlerův Mlýn či Harrachov, přímé spojení s vnitrozemím nemělo, avšak koleje se Krkonošim z jihu přiblížily již roku 1871, kdy Rakouská společnost severozápadní dráhy (Österreichische Nordwestbahn – ÖNWB) vybudovala trať Velký Osek – Chlumec nad Cidlinou – Stará Paka – Trutnov s odbočkami Kunčice nad Labem – Vrchlabí a Trutnov – Svoboda nad Úpou.²⁶ Protože ÖNWB vlastnila též trať Praha – Velký Osek – Kolín (s pokračováním do Vídně přes Jihlavu a Znojmo), získaly Krkonoše spojení s Prahou. Nejlepší dostupnost vykazovaly Janské Lázně, které byly vzdáleny od Svobody jen 4 km. V roce 1899 byla dokončena místní dráha Martinice – Jilemnice – Rokytnice nad Jizerou.²⁷ Z Vrchlabí do 17 km vzdáleného Špindlerova Mlýna (německy Spindelmühle)²⁸ bylo možné cestovat jedi-
ně povozem, případně v zimě na saních. Město Vrchlabí na žádost Vrchlabského horského spolku otevřelo už roku 1909 autobusovou linku do Špindlerova Mlýna, která ovšem byla v provozu jen v létě. V roce 1924 byla linka postátněna; převzala ji Československá pošta a začala být provozována celoročně. Harrachov (Harrachsdorf) sice měl už od roku 1902 tři kilo-

25 Bahnstrecke Jelenia Góra – Kořenov, viz https://de.wikipedia.org/wiki/Bahnstrecke_Jelenia_G%C3%B3ra%E2%80%93Ko%C5%99enov (citováno k 26. 12. 2022).

26 HONS, Josef: *Dejiny dopravy na území ČSSR*. Vydavatelstvo technickej a ekonomickej literatúry, Bratislava 1975, s. 117.

27 *Atlas drah České republiky*. 2. rozšířené a doplněné vydání. Malkus, Praha 2006, s. 12.

28 Správný německý název města ve spisovné němčině zní Spindlermühle a takto také byl v roce 1923 uveden v seznamu obcí Československé republiky. Název Spindelmühle vycházel z místního dialektu a byl uznán za úřední v letech 1938–1945. Z německého Spindelmühle vychází i český populární název „Špindl“. <https://de.wikipedia.org/wiki/Spindleruv> (citováno k 26. 12. 2022). K původu názvu viz STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie*, s. 349.

metry od města zastávku Strickerhäuser na trati z Hirschbergu do Kořenova, ta však tehdy ležela na pruském území.²⁹

První Československá republika a česká strana Krkonoš

První Československá republika znamenala velký „český nápor“ na Krkonoše. Národnostní složení na české straně Krkonoš se sice nijak zásadně nezměnilo, takže obyvatelstvo tvořili i nadále převážně Němci, avšak došlo k výměně velké části administrativního a bezpečnostního aparátu. Okresní hejtmani, zaměstnanci Československé pošty, Československých státních drah, státní lesní správy a především příslušníci četnictva byli totiž nyní převážně české národnosti. V turistických centrech se částečně objevili i čeští hoteliéři a další podnikatelé. Pro děti českých zaměstnanců a úředníků byly nově zřizovány české školy. Tak např. byla založena česká škola ve Špindlerově Mlýně, podobně i v Rokytnici nad Jizerou, ačkoliv tam kromě několika českých úředníků a četníků žádní Češi nebyli.

Ve dvacátých a třicátých letech vyšlo několik turistických průvodců po Krkonoších. V nich jsou Krkonoše zpravidla líčeny jako hory, kam Němci přišli teprve později jako pozvaní kolonisté. I když autoři připouštěli, že ve vlastních horách Češi ani před příchodem německých kolonistů nežili anebo se zde vyskytovali jen ojediněle, dikce jednotlivých autorů nabádala k českému „dobývání Krkonoš“ – zatím alespoň tím, že je budou Češi ve zvýšeném počtu navštěvovat. Přitom bylo zdůrazňováno, že Krkonoše vždy byly krajem národnostně smíšeným, kde sice i nyní mají Němci převahu, ale v mnoha místech je historicky starší české osídlení. Rada politické správy Jan Kamenický např. o národnostních poměrech v Krkonoších v roce 1925 napsal: *„Městys Jablonec [nad Jizerou] má z 1 270 obyvatel jen pouze 195 Němců (23 %). Sousední okres rokytnický n. Jiz. Je již značně zněmčelý, má z 8 060 obyvatel pouze 974 Čechů, město Rokytnice nad Jizerou z 5 227 obyvatel pouze 496 Čechů, Nový svět [dnes součást Harrachova – pozn. J. R.] z 1 410 obyvatel 343 Čechů. Část hor od Vrchlabí na sever je rovněž značně zněmčelá. Okres vrchlabský má z 22 656 obyvatel pouze 2 160 Čechů*

29 Po roce 1945 připadla Polsku a byla přejmenována na Tkacze. Teprve v roce 1958 v důsledku úpravy československo-polské hranice se dostala na československé území a byla přejmenována na Harrachov.

(9 %), město Vrchlabí z 6 833 obyvatel 1 281 Čechů, tedy okrouhle 18 ½ %. Špindlerův Mlýn z 1 278 obyvatel pouze 77 Čechů (6 %). Nejněmečtější oblastí Krkonoš je podhůří Sněžky. Okres trutnovský je trochu více osídlen Čechy (z 42 464 obyvatel 3 925 Čechů, 9 %), město Trutnov z 14 584 obyvatel 2 791 Čechů (19 %), naproti tomu však okres maršovský má z 9 073 obyvatel pouze 165 Čechů (1,8 %) [...] V horských chalupách je vesměs obyvatelstvo německé. Německé obyvatelstvo v městech, městysích i obcích, jež jsou četně navštěvovány turisty, ovládá však ponejvíce český jazyk aspoň v míře nejnntnější; nechť tedy český turista mluví všade česky a vypomáhá si němčinou jen v krajní nutnosti.³⁰

„České tažení do Krkonoš“ se projevilo především v oblasti turistiky. V roce 1927 byla podle projektu firmy František Wiesner – Chrudim (pozdější Transporta Chrudim) zahájena stavba kabinové lanovky z Janských Lázní na Černou horu, která svou délkou 3 174 m a převýšením 644 m patřila tehdy k nejdelším v Evropě. Provoz byl zahájen 31. října 1928.³¹ Jízdné činilo v roce 1937 nahoru 20 Kč, dolů 12 Kč a zpáteční 28 Kč.³² Ne-daleko horní stanice lanovky vznikla v roce 1929 Sokolská bouda, kterou vybudovala Československá obec sokolská. Sokolská bouda se stala jedním ze středisek české turistiky v Krkonoších a součástí „české expanze“ do těchto hor.³³ Prvním správcem Sokolské boudy se stal Jan Černý, jenž později předal správcovství Janu Herčíkovi z Vosecké boudy a sám odešel provozovat na tehdejší dobu luxusní Horský hotel Černý, který postavil o kousek dál v letech 1934–1935.³⁴ Krkonošské hřebeny se staly dostupnější pro

30 Autor dále uvádí, že v Peci pod Sněžkou žije jen jeden Čech a v Janských Lázních pouze šest Čechů. KAMENICKÝ, Jan: *Krkonoše. Pro potřebu českých turistů*. Cestovní kancelář Josefa Uhra, Praha 1925, s. 23.

31 LAPÁČEK, Petr – OVSENÁK, Petr – BOSÁČEK, Josef: *Zmizelé koleje, zmizelá nádraží. III. Elektrické a lanové dráhy, zábavní železnice a další*. Albatros media, Praha 2022, s. 255–256.

32 Úřední jízdní řád Republiky československé. Letní období 1937. Ministerstvo pošt a telegrafů a Ministerstvo železnic, Praha 1937, tabulka 137a, s. 238.

33 LAPÁČEK, Petr – OVSENÁK, Petr – BOSÁČEK, Josef: *Zmizelé koleje, zmizelá nádraží. III.*, s. 256.

34 Sokolská bouda, viz https://cs.wikipedia.org/wiki/Sokolská_bouda (citováno k 28. 12. 2022). Jan Herčík získal nájem Vosecké boudy díky tomu, že Státní pozemkový úřad převzal v rámci pozemkové reformy část majetku Harrachů a vypověděl nájem dosavadnímu německému nájemci Vosecké boudy Franzi Endlerovi. Případ může sloužit jako příklad podpory státu při pronikání českého hospodářského vlivu do Krkonoš.

široký okruh návštěvníků. Národní jednota severočeská se snažila prostřednictvím podpory české kolonizace „posunout české osídlení“ k zemské hranici, avšak s malým úspěchem. Mladé Národní sjednocení (mládežnická organizace pravicového Národního sjednocení, nástupce Kramářovy Národní demokracie) uspořádala jako projev české přítomnosti v Krkonoších ve dnech 4.–6. ledna 1936 I. celostátní lyžařské mistrovství k uctění propagátora českého lyžařského sportu Jana Buchara.³⁵

Oproti době před první světovou válkou se v horských střediscích, krkonošských hotelích a boudách české strany Krkonoš snížil značně počet návštěvníků z řad říšských Němců ze vzdálenějších oblastí. Mezi Československem a Německem po celou meziválečnou éru sice existoval jednak bezvízový styk a jednak malý pohraniční styk,³⁶ hranice v Krkonoších zůstala otevřena a každý návštěvník, mohl získat na počkání od místní četnické stanice nebo stanice finanční stráže turistickou propustku do sousedního státu,³⁷ nicméně z Německa přijíždělo na počátku dvacátých let a pak opět ve třicátých letech málo návštěvníků. Příčinou byla nejprve inflace v Německu, která pro většinu tamních občanů znamenala výrazné zdražení jakéhokoliv delšího pobytu v zahraničí, pak hospodářská krize a od nástupu nacistů roce 1933 restriktivní devizová omezení při nákupu zahraniční měny a vývozu říšských marek. Výpadek říšskoněmecké klientely byl sice částečně saturován zvýšeným počtem českých návštěvníků z vnitrozemí, ovšem velká hospodářská krize v letech 1929–1934 způsobila odliv i těchto turistů. Stát se snažil turistiku Čechů v Krkonoších všemožně podporovat. Ve dvacátých a třicátých letech byly např. zaváděny zvláštní turistické vlaky o sobotách z Prahy do Svobody nad Úpou s přípojem z Kunčic do Vrchlabí a z Martinic do Jilemnice a Rokytnice nad Jizerou. Pro skupiny byly zave-

K Vosecké boudě viz LOKVENC, Theodor: Historie krkonošských bud. Vosecká bouda. *Krkonoše Jizerské hory*, listopad 1996, č. 11, s. 22–23.

35 *První celostátní lyžařské mistrovství Mladého Národního sjednocení ve Lhotě Štěpanické-Benecku ve dnech 4.–6. ledna 1936. Pamětní publikace.* Říšské vedení Mladého Národního sjednocení, [Praha] 1936.

36 Vyhláška ministra vnitra č. 66/1928 Sb. z. a n. ze dne 27. dubna 1928 o úlevách v pohraničním styku s Německem. *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1928, částka 24, s. 291–293.

37 KAMENICKÝ, Jan: *Krkonoše*, s. 23–24.

deny poměrně výrazné slevy.³⁸ Státní poštovní správa také rozšířila síť autobusových linek navazujících na železnice: Svoboda nad Úpou – Jánské Lázně, Svoboda nad Úpou – Pec pod Sněžkou, Polubný (dnes Kořenov) – Harrachov.³⁹

Mnichov a druhá světová válka

Tak jako všude jinde v pohraničí ani v Krkonoších německé obyvatelstvo začlenění do Československa v roce 1918 nevívalo. Jak už bylo řečeno, po vzniku nového státu docházelo k poměrně výrazné čechizaci státního a bezpečnostního aparátu, když velká část dosavadních úředníků a četníků byla postupně na počátku dvacátých let propuštěna ze služby s odůvodněním, že neovládají vůbec nebo jen nedostatečně státní „československý“ jazyk. Situaci ještě zhoršila velká hospodářská krize na počátku třicátých let, kdy došlo ke krachu velké části podkrkonošských textilních továren a skláren a kdy zároveň mezi obyvatelstvem vzrostl zájem o místa ve státní službě (především u pošty a Československých státních drah), která ale už byla obsazena převážně Čechy. Proto rovněž v Krkonoších od třicátých let sílil vliv Sudetoněmecké strany (SdP) usilující o připojení celé pohraniční oblasti osídlené německým obyvatelstvem k nacionálněsocialistickému Německu.

Z pohledu Němců znamenal Mnichov skutečně sjednocení německého obyvatelstva z obou částí Krkonoš. Připojení k Německu vnímali v prvních měsících i krkonošští Němci jako své národní vítězství. Anexe byla kromě toho doprovázena přechodným hospodářským vzestupem a likvidací nezaměstnanosti. Až do vypuknutí války v září 1939 také nacistická organizace *Kraft durch Freude* organizovala do Sudet, a tedy samozřejmě i do Krkonoš, početné zájezdy Němců ze „staré říše“, které na čas nahradily výpadek českých turistů, kteří do Krkonoš celkem logicky přestali jezdit. K lepšímu zapojení Krkonoš do dopravního systému Německa byly zave-

38 KRÁL, Jerzy: *Czechosłowacja. Karkonosze. Czechosłowackie Koleje Państwowe*, s. d., s. 2.

39 HOFFMAN, Petr: *Dějiny státní autobusové dopravy v Československu. II. díl. Poštovní autobusy 1919–1932*. Andrej Hoffman ve spolupráci s Vydavatelstvím dopravní literatury Litoměřice, Praha 2013, s. 72.

deny nové státní autobusové linky, jako např. přímé spojení Trutnova se Schmiedebergem na druhé straně Krkonoš nebo s hlavním střediskem Sudetoněmecké župy – Libercem.⁴⁰ Během druhé světové války ale turistický ruch postupně slábl, až téměř úplně zanikl. Hotely a boudy se přeměnily na lazarety a ošetrovny pro raněné vojáky.

Nacistický režim znamenal pro většinu krkonošských Němců nakonec zklamání. Tak jako všude tam, kde se nějaké území připojuje k už existujícímu státu, přišel i v Krkonoších (a celém anektovaném území) administrativní a bezpečnostní aparát z původního teritoria, tedy z Německa, takže většinu úřednických míst, obsazených doposud Čechy, zaplnili nikoliv místní Němci, ale Němci z říše. Připojení k Německu znamenalo pro muže vojenskou službu, z níž se mnozí nevrátili, a také zrušení všech spolků, na které byli zvyklí ještě z doby Rakouska. Necelých sedm let příslušnosti k Německu vedlo u místního německého obyvatelstva spíše k uvědomění si své odlišnosti od říšských Němců; je jen možné spekulovat, jak by tento proces pokračoval po roce 1945, kdyby německé obyvatelstvo nebylo vysídleno.

Z českého pohledu byly Krkonoše za druhé světové války vnímány jako něco, „co bylo naše“ a „co jsme ztratili“. Jedinými skutečnými horami na území Protektorátu Čechy a Morava zůstaly Beskydy, které skutečně po roce 1939 zaznamenaly rozkvet turistiky i zimních sportů. České území končilo kousek za Vysokým nad Jizerou a Jilemnicí. Z Podkrkonoší byly sice Krkonoše dobře vidět, avšak staly se náhle fyzicky nedostupné. Od vzniku Protektorátu Čechy a Morava byla totiž hranice mezi protektorátem a Německem pro běžný styk uzavřena, a to bez ohledu na to, že protektorát tvořil součást Německé říše a od 1. října 1940 byl dokonce součástí jeho celního území. Překročení hranice mezi protektorátem a vlastním Německem bylo nyní možné jen na základě zvláštní propustky, k jejímuž vydání bylo třeba uvést vážný důvod. Samozřejmě, protektorátní hranice nebyla obzvlášť silně střežena, a dala se tak především v Podkrkonoší celkem snadno překročit; za nedovolené překročení protektorátní hranice původně hrozila jen pokuta nebo pár dní vězení v případě její nedobytnosti; avšak od poloviny roku 1942 bylo její nedovolené překročení stíháno již velmi

40 *Amtlicher Taschenfahrplan für das Sudetenland. Winterausgabe 1938–1939. Gültig bis 14. Mai 1939.* Deutsche Reichsbahn, Berlin 1938, tabulka 1516a, s. 243, tabulka 1516p, s. 245.

přísně, stejně jako neoprávněné překročení hranice říše. Trestem byla pokuta do 150 říšských marek nebo trest vězení, zpravidla v délce několika měsíců. Za falšování či zneužívání propustek, především za jejich přenechání cizí osobě, byl stanoven trest vězení nejméně na šest měsíců.⁴¹

Situace po roce 1945

Se ztrátou pohraničních hor se české obyvatelstvo nesmířilo. Nejpozději od roku 1944 bylo jasné, že Německo válku prohraje a pohraničí se vrátí k obnovenému československému státu, což se také v květnu 1945 stalo. V českém prostředí bylo znovuzískání ztraceného území a vystěhování německého obyvatelstva vnímáno jako akt národní spravedlnosti. Krkonoše byly nyní definitivně „naše“. Obnovený československý stát začal znovu a tentokrát mnohem důrazněji podporovat českou kolonizaci pohraničních hor, avšak ta se prakticky zastavila v podhorských městech – Trutnově a Vrchlabí.

Vystěhování německého obyvatelstva mělo za následek především opuštění horských bud, protože tam se čeští kolonisté nehrnuli. Většina bud nebyla obsazena, ale stala se rekreačními zařízeními různých podniků nebo soukromých osob z vnitrozemí. V létě 1947 vznikl plán uspořádat v Trutnově v areálu někdejší Faltysovy továrny velkou výstavu, která by dokumentovala český charakter Krkonoš; je celkem charakteristické, že podobná výstava – ovšem německá – se v Trutnově konala už roku 1890. Přípravy se protáhly, a tak po únorovém převratu musela být koncepce výstavy z politických důvodů částečně upravena tak, aby byla demonstrována vedle české minulosti i socialistická výstavba regionu. Výstava pod názvem „Prací k socialismu“ byla nakonec otevřena teprve v roce 1949 a trvala od 12. června do 31. srpna, přičemž místo očekávaných 400 000 platících návštěvníků jich nakonec přišlo jen 274 000.⁴²

41 Paßstrafverordnung vom 27 Mai 1942. *Reichsgesetzblatt vom 30 Mai 1942*, Teil I., S. 248. RYCHLÍK, Jan: Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, s. 90.

42 LAPÁČEK, Petr – OVSENÁK, Petr – BOSÁČEK, Josef: *Zmizelé koleje, zmizelá nádraží. III.*, s. 186–188.

Pro další rozvoj turistiky a lepší přístupnost hor nechal nový lidově-demokratický režim v roce 1947 vybudovat jednomístnou sedačkovou lanovku ze Špindlerova Mlýna na Pláň,⁴³ druhou lanovku tohoto typu u nás.⁴⁴ Ve Špindlerově Mlýně se také později objevily první lyžařské vleky, což z něj učinilo hlavní středisko zimních sportů v Krkonoších. V roce 1947 byla zahájena montáž dvousedačkové lanovky z Pece pod Sněžkou na Sněžku, která zahájila provoz v roce 1949.⁴⁵ Nejvyšší hora Čech se tak stala snadno a bez větší námahy dostupná nejširším vrstvám obyvatelstva. Jízdné nahoru činilo v roce 1951 40 Kčs, zpáteční jízdenka 60 Kč,⁴⁶ po měnové reformě v roce 1953 jedním směrem 8 Kčs a zpáteční 12 Kčs, což skutečně nebylo mnoho.⁴⁷ Jako propagace nových, českých a „lidově-demokratických“ Krkonoš byl uspořádán ve dnech 11.–13. března 1955 ve Špindlerově Mlýně závod branné zdatnosti; ten byl označen jako „zimní část 1. československé spartakiády“.⁴⁸ To, že nyní Krkonoše slouží především rekreaci pracujících, bylo vydáváno za akt sociální spravedlnosti, který byl ale kladen do souvislosti s vystěhováním německého živlu. V průvodci po Krkonoších z roku 1953 např. čteme: „Po roce 1945 vstoupily také Krkonoše do nového období svého života. Dosavadní jejich kolonisté, Němci, kteří za několik století po svém příchodu zatlačili původní obyvatele jejich [!] do podhůří, Čechy, také někdejší strážce zemských hranic a zejména strážních cest, z jejich půdy, byli svým původem hlavně ze Štýrska, Tyrol či z Německa, a postupně je vytlačovali také ze všech podkrkonošských měst, původně českého založení. Dožili se známého řešení. Dnes Krkonoše obývají jsou českým živ-

43 Lanová dráha Špindlerův Mlýn – Pláň, viz https://cs.wikipedia.org/wiki/Lanov%C3%A1_A1_dr%C3%A1ha_%C5%A0pindler%C5%AFv_Ml%C3%BDn_%E2%80%93_Pl%C3%A1%C5%88 (citováno k 28. 12. 2022)

44 První sedačková lanovka byla postavena v roce 1940 z Ráztoky na Pustevny v Beskydech. Šlo tehdy o první lanovku tohoto typu nejen u nás, ale i v celé Evropě. LAPÁČEK, Petr – OVSENÁK, Petr – BOSÁČEK, Josef: *Zmizelé koleje, zmizelá nádraží. III.*, s. 273–274.

45 STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie*, s. 374. https://cs.wikipedia.org/wiki/Lanov%C3%A1_dr%C3%A1ha_Pec_pod_Sne%C5%Zkou_Sne%C5%Zka (citováno k 28. 12. 2022).

46 *Jízdní řád ČSD, zima 1951/1952*, s. XXXVII.

47 *Jízdní řád ČSD, léto 1955*, s. 31. Jízdné na lanovce Špindlerův Mlýn – Pláň v té době činilo za jízdu nahoru 3 Kčs, dolů 2 Kčs. Viz *tamtéž*, tabulka 4p, s. 123.

48 VĚCHET, Oldřich (ed.): *1. celostátní spartakiáda. Zimní část. Sokolský závod branné zdatnosti 1955*. Krajský výbor Svazarmu – Turista, Hradec Králové – Praha 1955.

lem, a tak všude zde se ozývá český jazyk a zpěv radostné práce, která celé Krkonoše proměnila také v místo oddechu pracujících. Dnes proto už nejsou místem, kam dříve zajížděla smetánka, tyjící z mozolu a potu druhých.“⁴⁹

Vysídlené německé obyvatelstvo si v té době hledalo těžce nové místo v poválečném Německu, kam si krkonošští Němci odnesli i vzpomínky na svůj původní domov. Rok 1945 znamenal nejen vysídlení Němců z české, ale také ze slezské části Krkonoš, protože celé území Dolního Slezska připadlo Polsku. V sovětské okupační zóně, kde v roce 1949 vznikla Německá demokratická republika, úřady netrpěly žádné spolky vysídlenců, které se snažily rozptýlit, naproti tomu v demokratické Spolkové republice Německo nebyly samozřejmě sdružování sudetských a slezských Němců činěny žádné překážky. Spolky vysídlenců z obou stran Krkonoš začaly postupně vydávat vzpomínkové vlastivědné publikace o jednotlivých místech, prostřednictvím kterých si udržovali o místě svého původu povědomí.⁵⁰ Později, především po roce 1989, začali houfně navštěvovat svá rodná místa a často také pečovat o místní památky, jako jsou hřbitovy, kostely apod. Tímto způsobem ani po vysídlení neztratily Krkonoše jako místo paměti pro řadu Němců svůj význam.

Inkorporací Dolního Slezska do Polska se Krkonoše staly i polskými horami. Slezská část Krkonoš, označovaná jako „ziemia jeleniogórska“ byla podobně jako Dolní Slezsko prezentovaná jako součást dávných polských území, které údajně připojil k Polsku už před rokem 990 první historicky doložený polský panovník, kníže Měšek (Mieszko) I.⁵¹ Šlo ovšem o dost pochybnou argumentaci opírající se o poměry z doby před několika staletími: „zielenogórska země“ od roku 1138 totiž nepatřila přímo Polsku, ale náležel-

49 PALOUŠ, Radim – KRÁL, Jiří: *Krkonoše. S mapkou přírodních rezervací*. 2. doplněné a přepracované vydání. Čedok, Praha 1953, s. 27.

50 Viz např. PICHLER, Hans – PREDIGER, Ernst: *Die Alte Heimat Oberhohenelbe im Riesengebirge*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktobendorf 2002; též PICHLER, Hans: *Heimatkunde von Rochlitz im Riesengebirge und Umgebung*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktobendorf 1991 (vyšlo také česky: PICHLER, Hans: *Stará vlast Rokytnice v Krkonoších*. Město Rokytnice nad Jizerou, Rokytnice nad Jizerou 2021); WEISS, Otto – EICHMANN, Christan: *Die alte Heimat Arnau and der Elbe im Riesengebirge*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktobendorf 2004.

51 Šlo chronologicky o tato knížectví: vratislavské (1138–1248), lehnické (1248–1278), lvovecké (1278–1286) a javorské, resp. svídnicko-javorské (1286–1392). STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie*, s. 19–21.

la postupně k několika údělným piastovským knížectvím, a pak roku 1392 připadla k zemím Koruny české, v jejichž rámci zůstala až do roku 1742, kdy ji získalo Prusko. I když původní obyvatelstvo podhůří bylo slovanské, nedá se v této době jednoznačně tvrdit, že šlo o Poláky. Už ve 13. století byla oblast osídlena německými kolonisty, což uznávali i polští autoři.⁵² Tím se etnický charakter území už v době příslušnosti k českým zemím rychle měnil a v době, kdy území získalo Prusko, byla oblast už etnicky jednoznačně německá. Odevzdání území Dolního Slezska a posunutí polské západní hranice na Odru a Lužickou Nisu bylo ve skutečnosti jen kompenzací za území zabraná Polsku Sovětským svazem na východě. Získaná území na západě ve většině případů historické vazby na Polsko neměla.

Polské obyvatelstvo přichází po roce 1945 pocházelo zpravidla z tzv. kresů, tj. východních oblastí anektovaných SSSR, anebo šlo o bezzemky a malorolníky centrálního Polska, takže nemělo ke Krkonošům žádný vztah. Polská kolonizace Krkonoš se bezprostředně po válce týkala převážně jen podhorských měst. Mělo to i politické důvody: hranice s Československem byla tehdy z polské strany poměrně přísně střežena, protože tudy vedly kurýrní trasy polského protikomunistického odboje do americké okupační zóny Německa. Přes Krkonoše do Československa a dále do Bavorska utíkalo rovněž mnoho Poláků nesouhlasících s novým režimem.⁵³ Větší část slezských Krkonoš byla proto v první polovině padesátých let prohlášena za příhraniční zónu se zvláštním režimem. Trvale bydlící osoby musely mít zvláštní povolení k pobytu, turistům bylo povoleno pohybovat se mimo obce pouze ve dne a jen po stanovených cestách.⁵⁴ Od roku 1948 byl rovněž omezen přístup na samotnou hranici a pohyb po hraniční cestě, kam byl vstup možný jen po předchozím povolení polských orgánů.⁵⁵ Teprve od druhé poloviny padesátých let se situace začala měnit. V letech 1957–1959 byla vybudována sedačková lanovka z Karpacze na Kopu (1375 m n. m.), odkud bylo možné snadno vystoupit na Sněžku, prezentovanou nyní

52 STEC, Tadeusz – WALCZAR, Wojciech: *Karkonosze. Zarys monograficzny*. Sport i turystyka, Warszawa 1954, s. 48–49.

53 STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia?* Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010, s. 41–43. I na československo-polské hranici byl vytvořen kontrolní pás, avšak na rozdíl od polské hranice s NDR zde nebyly vybudovány drátěné překážky.

54 STEC, Tadeusz – WALCZAR, Wojciech: *Karkonosze*, s. 80.

55 DOSTÁL, Jaroslav: *Krkonoše*, s. 12; PALOUŠ, Radim – KRÁL, Jiří: *Krkonoše*, s. 87–88.

jako „nejvyšší horu získaných území“.⁵⁶ Otevřela se řada nových nocleháren (*schronisk*), většinou v objektech vybudovaných již v pruském období.

Od letní sezony 1961 byla na oblast Krkonoš rozšířena platnost dohody o turistickém pohraničním styku, uzavřená původně v roce 1955 pro oblast Vysokých Tater. Zcela byla pro občany obou států znovu zpřístupněna pohraniční cesta, nazvaná nyní „Cestou československo-polského přátelství“.⁵⁷ Následující rok byl region turistické konvence rozšířen, takže zahrnoval i oblast podkrkonošských měst.⁵⁸ Tak byly znovu navázány i kontakty obyvatel obou stran Krkonoš, byť šlo nyní o obyvatele, kteří ani z jedné strany neměli v oblasti své kořeny. V období normalizace se hraniční cesta a také hranice na Sněžce staly místem setkávání českých a polských disidentů. První taková schůzka se uskutečnila 27. července 1978.⁵⁹ Setkání se stala v roce 1981 podnětem k založení Polsko-československé Solidarity (*Solidarność Polsko-Czecho-Słowacka*), jejíž činnost byla sice výjimečným stavem a uzavřením hranic přerušena, avšak po jeho zrušení (22. července 1983) znovu částečně obnovena, a nakonec v roce 1987 postavena na nový organizační základ v podobě Kruhu přátel Polsko-československé Solidarity (*Krąg Przyjaciół Solidarności Polsko-Czechosłowackiej*).⁶⁰

56 STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie*, s. 64, s. 374.

57 Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 80/1961 Sb. ze dne 4. července 1961 o dohodě mezi ČSSR a PLR o rozšíření turistické oblasti a o změně jednotlivých ustanovení úmluvy mezi vládou ČSR a PLR o pohraničním turistickém ruchu, podepsané v Praze 8. září 1955 (č. 29/1955 Sb.). *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1961, částka 37, s. 273–277.

58 Vyhláška ministra zahraničních věcí č. 61/1962 Sb. o dohodě mezi ČSSR a PLR o rozšíření turistické oblasti a o změně jednotlivých ustanovení úmluvy mezi vládou ČSR a PLR o pohraničním turistickém ruchu, podepsané v Praze 8. září 1955 (vyhláška č. 29/1956 Sb.) a pozměněné výměnou nót dne 20. května 1961 (vyhláška č. 80/1961 Sb.). *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1962, částka 32, s. 300–302. Podrobněji viz VOTRUBEC, Ctibor – ČERENSKÝ, Míta: *Turistická oblast polských Krkonoš v rámci československo-polské konvence. Příloha k průvodci „Krkonoše“*. Sportovní a turistické nakladatelství, Praha 1963, s. 24 a násl.; STEC, Tadeusz: *Karkonosze. Obszar konwencji turystycznej w CSRS*. Sport i turystyka, Warszawa 1962, s. 4–8.

59 KAMIŃSKI, Łukasz – BLAŽEK, Petr – MAJEWSKI, Grzegorz: *Hranicím navzdory. Příběh Polsko-československé solidarity*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2017, s. 112.

60 *Tamtéž*, s. 174–175.

Pro generaci Poláků, která se již narodila na území Dolního Slezska a nepocházela z východních polských oblastí anektovaných do SSSR, se postupně i Krkonoše staly novými polskými, tj. z polského pohledu „našimi horami“. Totéž platilo o Sněžce. V roce 1981 horský vůdce a člen vedení Sdružení sudetských⁶¹ průvodců (*Koło Przewodników Sudeckich*) Jerzy Jan Pokój (nar. 1955) při příležitosti třístého výročí vysvěcení kaple svatého Vavřince na Sněžce navrhl každoroční pouť na Sněžku vždy 10. srpna „k uctění sv. Vavřince a památky sudetských horských průvodců“. Ovšem, vyhlášení výjimečného stavu v Polsku (13. prosince 1981) a následné dlouhodobé uzavření československo-polské hranice spojené se suspendováním malého pohraničního a turistického styku v Krkonoších ze strany československých úřadů znamenaly odsunutí celého projektu až do devadesátých let.⁶² V roce 2000 byla kaple restaurována a o rok později zde slavnostně sloužil první mši lehnický (Legnica) biskup Tadeusz Rybak.⁶³ Poutě z obou stran Krkonoš se 10. srpna ke kapli konají dodnes a slouží zároveň ke sblížení Čechů a Poláků (poutí se v minulosti zúčastňovali např. i prezidenti České republiky a Polska Václav Klaus a Bronisław Komorowski či český primas Dominik kardinál Duka). Krkonoše se tak zaplaly i do polské národní paměti, byť zde samozřejmě nehrají a ani nemohou hrát takovou roli jako v českém či především dříve v německém prostředí.

61 V polštině má výraz Sudety jiný význam než v Čechách, rozumí se jim pohoří na česko-polské hranici od Krkonoš na západě až po Kralický Sněžník a Jeseníky na východě.

62 K tomu viz podrobně WALCZAK, Jan: *Solidarność Polsko-Czechosłowacka w walce o mały ruch graniczny po 1990 r. Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 2021, rocznik LXXVI, Nr. 4, s. 95–110, viz http://repozytorium.uni.wroc.pl/Content/133041/PDF/04_%20J_Walczak_Solidarnosc_Polsko-Czesko_slowacka_w_walce_o_maly_ruch_graniczny.pdf (citováno k 29. 12. 2022).

63 Kaplica Św Wawrzyńca na Śnieżce, viz https://pl.wikipedia.org/wiki/Kaplica_%C5%9Bw._Wawrzy%C5%84ca_na_%C5%9Anie%C5%BCce (citováno k 29. 12. 2022).

III.

**MÍSTA PAMĚTI VE FILMOVÉ TVORBĚ
A VE ŠKOLNÍ VÝUCE**

Druhá světová válka, SNP a stalinismus.

Rekonstrukce paměti, traumatu a politikum v československé kinematografii šedesátých let

JAN BÁRTA

„Pane Procházka, koupil jsem si lístek na film Kočár do Vídně. Je mi líto čtyř vyhozených korun. Kde je, řekněte mi, ve filmu ten kočár? A co je to za blbost, motat se pořád v lese? Myslím, že vám luplo v bedně.“¹

Všem v názvu uvedeným událostem, rámovaným přibližně roky 1939–1953, a jejich filmovým obrazům v československé kinematografii šedesátých let bylo společné, že se v době jejich natočení jednalo o výrazně aktuální témata. Dáno to bylo řadou činitelů – jejich soudobostí, krátkým časovým odstupem, charakterem kolektivního prožitku, kdy byla společnost jako celek vystavena mezní zkušenosti s násilím nacismu a posléze stalinismu anebo politickým a ideologickým vlivům poválečné diktatury, jež výkladem dějin prostřednictvím umělecké tvorby legitimizovala sama sebe. Pozdější revize pohledu na minulost, jež se v československém případě uplatnily především právě od šedesátých let, nebyly nijak výlučným procesem. K obdobným posunům docházelo s odstupem přibližně jedné pomyslné generace v kinematografii francouzské, italské, u tvůrců tzv. polské filmové školy a v dalších zemích – v těch se státně socialistickým zřízením především v souvislosti s mírou jejich aktuální liberalizace. Pozornost následujícího textu, uvedeného ukázkou anonymního dopisu adresovaného scenáristovi Janu Procházkovi, se výběrově zaměří na některé z československých hraných filmů druhé poloviny této dekády, jež patřily mezi nositele přehodnocování traumatických momentů nedávné minulosti. Bez nároku na vyčerpávající výklad sleduje záměr problematizovat tyto revizionistické reprezentace ve vztahu ke kolektivně sdíleným hodnotám a zvážit možný dopad nově nastolovaného narativu na jejich tehdejší recipienty.

1 PROCHÁZKA, Jan: *Politika pro každého*. Mladá fronta, Praha 1968, s. 141.

Podle francouzské filmové vědkyně příslušné k paradigmatu „nové filmové historie“ Michèle Lagnyové se lze domnívat, že motivace a soudy publika jsou do značné míry determinovány kritickou recepcí uměleckých děl v tisku – ať už na stránkách specializovaných časopisů, anebo kulturních rubrik běžných periodik. Zároveň však dodává, že tento vliv je obtížné blíže konkretizovat.² Někteří badatelé navrhují zkoumat kulturní paměť kvalitativním sociologickým výzkumem v podobě interview anebo strukturovaných dotazníků, u nichž jsou však možnosti zmapování zkušenosti a dobových postojů reálného publika limitovány časovým odstupem, osobní pamětí jedince i omezeným potenciálem na dosažení dostatečně reprezentativního vzorku recipientů.³ K problému lze také přistoupit z kvantitativního hlediska, tj. zohlednit návštěvnost jednotlivých snímků a posléze zaměřit pozornost na komparaci obsahů dílčích reprezentací a jejich kritické diskursivní odezvy, potažmo příbuzného diskursu historiografického se symbolickými významy, jež definovaly kulturní paměť a identitu společnosti.

V rámci tohoto zvoleného přístupu jsou terminologie a základní metodologická východiska a převzaty z klasického konceptu kulturní paměti Jana Assmanna, formulovaného rámcově ve studii *Kolektivní paměť a kulturní identita*⁴ a komplexně rozpracované v monografii *Kultura a paměť*.⁵ Kulturní paměť má v tomto pojetí své „pevné body“, tedy osudové události minulosti. V rámci naší aplikace za ně dosadíme Slovenské národní povstání, konec druhé světové války a např. výšeč epochy stalinismu, kterou byla kolektivizace venkova počátkem padesátých let.⁶ Vzpomínka na ně je udr-

2 LAGNYOVÁ, Michèle: Staveniště filmové historie. Sociálně-kulturní praxe. In: SZCZEPANIK, Petr (ed.): *Nová filmové historie. Antologie současného myšlení o dějinách kinematografie a audiovizuální kultur*. Herrmann a synové, Praha 2004, s. 46–48.

3 SZCZEPANIK, Petr (ed.): *Nová filmové historie*, s. 27–28.

4 ASSMANN, Jan: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Akropolis, Praha 2015, s. 50–61.

5 ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita v rozvinutých kulturách starověku*. Prostor, Praha 2001.

6 Mimo sledovaných snímků se destalinizační paradigma uplatnilo výrazně např. ve snímcích *Cesta hlubokým lesem* (Štěpán Skalský, 1963), *Úplně vyřízený chlap* (Vladimír Čech, 1965), *Každý den odvahu* (Evald Schorm, 1965), *Ohlédnutí* (Antonín Máša, 1968). Z filmů tzv. trezorovaných bezprostředně po jejich vzniku, jež

žována „kulturním formováním“ (tedy texty, obřady, památníky – zde sledovanými uměleckými literárními a filmovými reprezentacemi) a „institucionalizovanou komunikací“ (recitace anebo veřejná vystoupení zastoupená např. oficiálními projevy reprezentujícími diskurs mocenského pole představitelů KSČ a státu). Assmann uvedený postup označuje jako „figury vzpomínání“, právě jejich pomocí se historické události stávají idejemi anebo symboly.⁷ Z jednotlivých atributů kulturní paměti pracuje v textu dále s „konkretizací identity“. Její pomocí uchovává kulturní paměť v rámci konkrétního společenství „soubor vědění“, od něhož je odvozováno vědomí jednoty a jedinečnosti. Umožňuje skupinové vymezení v pozitivním („toto jsme my“) i negativním („toto je náš protiklad“) smyslu. Protože snaze reformistů o prosazení alternativní ideologie bylo nutné dodat legitimační opory, sledujeme tedy rovněž způsob, jakým zacházeli s domácí kulturní pamětí ve vztahu k identitě Čechů a Slováků poloviny šedesátých let. S tím souvisí další klíčová kategorie, a to „rekonstruktivita“ kulturní paměti – minulost není v paměti uchována, ale naopak soustavně reorganizována s ohledem na proměňující se referenční rámec „postupující přítomnosti“. Jinak řečeno, zůstane v ní jen to, co je schopna daná společnost v dané době rekonstruovat.⁸

V případě sledované druhé světové války je možno se oprávněně domnívat, že se sebeidentifikace Čechů i Slováků vyznačovala po roce 1945 setrvalostí po dvě dekády i nadále výrazně nacionálními rysy. Určující, stěžejní a setrvalý vliv na to přirozeně měl více než co jiného nacionalismus vyhrocený válečným zážitkem. Tyto kontinuity zůstávaly platné také navzdory nejednoznačnému vztahu mezi marxismem a konkrétními nacionálními politikami, s nímž se potýkaly jednotlivé komunistické státy po druhé světové válce a na který upozorňují např. Michal Kopeček anebo Pavel Kolář.⁹ Na rozdíl od Polska, Maďarska anebo NDR se podařilo v českosloven-

měli diváci možnost zhlédnout až po roce 1990, sem potom spadaly snímky *Skřivanci na niti* (Jiří Menzel, 1969), *Ucho* (Karel Kachyňa, 1969) a *Smuteční slavnost* (Zdeněk Sirový, 1969).

7 ASSMANN, Jan: *Kolektivní paměť a kulturní identita*, s. 54–57.

8 Srov. ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*, s. 42.

9 KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Argo, Praha 2008, s. 119–136. Podobně Pavel Kolář výstižně poznamenává, že ve vztahu mezi vlastním já (strana) a jiným (národ) šlo o kolísání mezi spojenectvím a protivenstvím. KOLÁŘ,

ském případě uvedený rozpor překonat zřejmě nejvíce zdařilým a životným způsobem. Ústřední konstitutivní úlohu pro „formování“ kulturní paměti v poválečném období měla nepochybně zvláště komplexní „nejedlovská“ konstrukce, na jejímž půdorysu bylo vyústění domácího příběhu prezentováno jako propojení marxistické interpretace s obrozeneckými „národními tradicemi“. Z českého historického myšlení je v identitotvorném smyslu třeba zohlednit další události českých a československých dějin, z nichž bylo vyvozováno (přinejmenším v české společnosti) již od časů národní emancipace 19. století tradičně zakořeněné antiněmectví, což symbolicky i fakticky dospělo k rozuzlení v podobě rozchodu obou společenství formou tzv. odsunu po roce 1945 a již zmíněných, dobovou logikou opodstatněných nacionálních vášní. S těmito trendy korespondoval také obrat v politice KSČ, která rovněž v průběhu let 1939–1945 opustila svůj internacionální charakter, neboť po válce komunisté rovněž vystupovali ve vztahu k Němcům z nacionálních pozic. Oficiálně formulovaná paměťová politika v sobě měla obsaženy nacionální prvky i s ohledem k aktuální zahraničně-politické situaci po roce 1948 a navzdory oficiálně proklamovaným stanoviskům ve vztahu k NDR náležela rovněž antiněmecká rétorika k politickým argumentům, např. vůči „západoněmeckému revanšismu“. Věrohodnost vládnutí, nároku KSČ na držení a výkon moci byla vyvozována také od účasti komunistů v protinacistické rezistenci, ústící zejména s koncem války do nacionálně charakterizovaného „národně-osvobozenického boje“ a „lidově-demokratické“ revoluce.¹⁰ Uvedené teze instrumentalizované v někdejší politice paměti, ve smyslu „figur vzpomínání“ podpořené rovněž četnými uměleckými reprezentacemi, byly nicméně v polovině šedesátých let vystavovány výzvám k jejich přehodnocování. Obrazně možno povědět, že heroické motivy povstalců *Němé barikády*, jakožto jednoho z referenčních děl reprezentujících ustálenou formu kulturní vzpomínky na konec války, měly být „rekonstruktivně“ nahrazeny.¹¹

Z ustálených výkladů patřil v první polovině šedesátých let k prvním z výrazně demaskovaných např. mýtus partyzánský (ale také některé stere-

Pavel: *Soudruzi a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2020, s. 147.

10 K tomuto paradigmatu blíže viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepiscectví: stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011, např. s. 200–229.

11 *Němá barikáda* (Otakar Vávra, 1949).

otypizace německých protivníků), a to ve snímku *Smrt si říká Engelchen* (Ján Kadár – Elmar Klos, 1963), který byl ve své době veleúspěšný a zároveň i nebyvale dynamický.¹² Úvodem již zmíněný Procházka tak spolu s režisérem Karlem Kachyňou poprvé učinil v pohledu na poslední dny války perspektivou malého chlapce ve filmu *Ať žije republika* (1965). Tematizovali v něm kolaboraci, drancování majetku a obecně řadu dalšího problematického jednání v celé, komplexně vykreslené venkovské komunitě.¹³ Oběma sledovaným filmům – tedy stejnojmenné filmové adaptaci Mňáčkova románu *Smrt si říká Engelchen* z roku 1959 a Procházkově a Kachyňově snímku – byla (motivicky i dobou vzniku) blízko dvojice výrazně podobných reprezentací minulosti – v obou případech již zcela původních projektů slovenské kinematografie. Autorsky za nimi stáli režisér Stanislav Barabáš a scenárista Ivan Bukovčan, kteří podobně jako u filmu *Ať žije republika* nejprve užili obdobného přístupu pohledu na válku očima dětí ve snímku *Pieseň o sivom holubovi*. Film z roku 1961 se vyznačoval obecným protiválečným apelem a obdobně jako snímek *Ať žije republika* zacházel s motivem předčasného dospění jednoho z protagonistů, vyvolaného zkušeností s válkou.¹⁴ Za relativizující motiv lze označit postavu luďáckého učitele chlapců, který se zapojí do partyzánského boje v horách, nicméně po-

-
- 12 Oficiálně zhlédlo film od jeho uvedení do roku 1970 přibližně 1 256 000 diváků. Údaje o návštěvnosti, stejně jako ve všech dalších uváděných případech níže, jsou převzaty z interního tisku uspořádaného Jiřím HAVELKOU, *Československé filmové hospodářství 1966–70*. Československý filmový ústav, Praha 1976, s. 282–297.
- 13 Diskusi nad filmem *Smrt si říká Engelchen* v širším kontextu viz in: BÁRTA, Jan: Kadár, Klos a Wajda. Pokus o srovnání válečné demytizace v československé a polské kinematografii 50. a 60. let. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Ve stínu války. Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha 2019, s. 422–423; obdobně ke snímkům *Ať žije republika* a *Kočár do Vídně* včetně dobové recepce a vztahu k dobové historiografii blíže BÁRTA, Jan: *Ať žije republika – Kočár do Vídně*. Dvojice reinterpretací druhé světové války v kontextu širší diskuse 60. let. In: *tamtéž*, s. 398–416.
- 14 *Pieseň o sivom holubovi* zhlédlo přibližně 889 000 diváků (z toho asi 424 000 v českých zemích a 465 000 na Slovensku). Film *Ať žije republika* potom od uvedení v roce 1965 vidělo přibližně 171 000 návštěvníků. U obou snímků je ale třeba vzít v potaz skutečnost, že byl promítán školním skupinám.

sléze dezertuje a navrácí se do řad gardistů. *Pieseň o sivom holubovi* však navzdory svým formálním kvalitám nepřekračovala dosavadní rámec heroizace určitých postav, zejména partyzánů a příslušníků sovětské armády v jejich řadách, anebo neakcentovala účast slovenské armády na SNP, čímž doposud odpovídala dobově platnému a výrazně politicky exponovanému výkladu událostí roku 1944 na Slovensku.¹⁵

K povstaleckému a partyzánskému námětu se pak Stanislav Barabáš a Ivan Bukovčan vrátili o čtyři roky později, a to již výrazně relativizujícím filmem *Zvony pre bosých* (1965). Dvojice partyzánů v něm zajme šestnáctiletého německého vojáka, nicméně navzdory původním úmyslům jej nezastřelí. Ve druhé části snímku vstoupila do děje rovněž ženská protagonistka ztracená ve víru válečných událostí, jež se také sexuálně sblížila nejprve s jedním z partyzánů a posléze iniciačně také s mladíkem. Válečný prožitek, společně zažité strasti z přechodu hor i zranění jednoho z povstalců vyústily nakonec do obecné lidské blízkosti nesourodé skupiny. Humanistickým poselstvím, konkrétně odmítnutím dalšího zabíjení, bylo tak v důsledku rámováno jednání všech postav, a to i v případě mladého Němce. Ten tak neučiní ani na rozkaz velitele německé jednotky, jež v gradujícím závěru všechny dotyčné dopadne. Mladík je proto zastřelen pro zbabělost, poté jako nepřítel i partyzáni. Ušetřena je pouze žena, s níž se po aktu popravy loučí odcházející Němci pozdravem: „*Auf wiedersehen, madam*“. Lze souhlasit s názorem filmových vědců Jeleny Paštékové a Václava Macka, že režisér Barabáš a scénárista Bukovčan se tímto filmem již zřekli doslovné ilustrace dějin ve prospěch zacílení na pole lidské psychiky a spodních, jinak nepoznatelných vrstev vědomí vyvolaných válkou.¹⁶ Uvedené existenciální vyznění a spíše obecněji formulovaný pacifismus, ale také samotná dějová výstavba a užité motivy přibližovaly *Zvony pre bosých* v mnohém zejména souběžně natáčenému *Kočáru do Vídně* (1966), který opět vzešel z dílny Jana Procházky a Karla Kachyni.

Míru možné rekonstruktivity paměti, možnosti anebo též limity pro přijetí odlišného pohledu na minulost ze strany společenství lze demon-

15 K tomu viz blíže MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Towarzystwo Słowaków w Polsce, Krakov 2012.

16 MACEK, Václav – PÁŠTÉKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie 1896–1969*. Slovenský filmový ústav, Bratislava 2016, s. 243–245.

strovat právě na reflexi tohoto filmu. Relativně známou skutečností je totiž to, že snímek uzavírala drastická scéna popravy německého vojáka (rukou domácích partyzánů, resp. spíše gardistů). Hlavně tím vyvolal film ve své době značné kontroverze a nemálo odmítavých reakcí. Dosti polemicky a shodně se vyjádřila umělecká kritika, pobouřeny byly stranické politické elity v čele s prvním tajemníkem ÚV KSČ Antonínem Novotným, nesouhlasně se vymezovali pisatelé na stránkách tisku Svazu protifašistických bojovníků anebo – jako v dopisu scenáristovi citovaném v úvodu – také anonymní veřejnost.

Ve spojitosti s tím lze postulovat hypotézu, že idealizované oficiální reprezentace minulosti, jež reprodukovaly oslavné obsahy o lidovém protifašistickém odporu, odbojovém nebo partyzánském hnutí tak (jakkoliv naplňovaly ideologické zadání) v důsledku přesto marginalizovaly např. problém kolaborace, anebo ve prospěch politické intence odsouvaly do pozadí rovněž otázku násilností a excesů období bezprostředně po konci války. Uvedenou perspektivou – za jejíž stěžejní východiska můžeme označit heroizaci protifašistické rezistence a dále, jak bylo uvedeno výše, četné aspekty nacionální – lze potom nahlížet na takový výkladový rámec pro jistě nemalou část společnosti jako na akceptabilní, jako na obraz minulosti, s nímž je v daném čase možné se ztotožnit. K tomu je poměrně vypovídající i konkretizace autorského záměru Jana Procházky. Ten se při příležitosti premiérového uvedení *Kočáru do Vídně* na Mezinárodním filmovém festivalu v Karlových Varech vyslovil, že nejnovější snímek je „*proti válce [...], proti konvencím a také vůči nedůtklivým nacionalistům*“.¹⁷ Navzdory v zásadě relevantnímu argumentu, jímž se mohl zaštitit, totiž odkazování na formálně internacionální charakter komunistického hnutí, byla faktická realita československého „národního“ komunismu a jeho kulturních symbolů odlišná. Film vyvolával nesoulad mezi oficiální, „státní verzí dějin“, přenášenou zčásti do paměti společnosti, a realitou, jež měla být vytěsněna. V tomto smyslu měl v sobě výrok Antonína Novotného „*toto vám národ nepřijme*“, pronesený na adresu snímku během jeho promítání stranickému vedení, nepochybně svůj díl relevance.¹⁸

17 PROCHÁZKA, Jan: Léta letoucí jsem přešlapoval kolem tohoto příběhu... In: *Politika pro každého*, s. 99.

18 Viz interview s Karlem Kachyňou. LIEHM, Antonín: *Ostře sledované filmy*. Národní filmový archiv, Praha 2001, s. 187–194.

Jak bylo uvedeno, Procházkův scénář se však střetl nejen s výše popsáným oficiálním rámcem, ale také s filmovou kritikou, a to včetně její liberálně profilované části, jež jej poměrně jednotně odsoudila coby „schematismus naruby“, a rovněž s dalšími zástupci reformního proudu, historiky.¹⁹ Pravdou totiž bylo, že ani marxistická historiografie šedesátých let nepřekračovala zásadním způsobem limity nacionální perspektivy a snímek s výkladem ostatních zástupců sociálního pole reformní inteligence více spojovalo zejména jeho vyústění jen jako antiteze stalinismu.²⁰ Ve vztahu k výtkám kulturní publicistiky mělo potom svou platnost dobové recenzní vyjádření polského kritika Czesława Michalského. Ten se ohrazoval vůči jeho domácí, nadmíru kritické recepci, nazíral na film jako na „syntézu všech válek“ a příznačně dodával, že snímek podle něho pykal v československém prostředí za „příliš úzce chápanou služebnou funkci umění“.²¹ Oporou pro určující vliv neakceptovatelnosti vyhoceného motivu násilí na zajatém Němci ze strany českých povstalců může být rovněž srovnání s východisky, do značné míry obdobnými (a dodejme, že kritikou také výrazně pozitivněji přijatými), *Zvonů pre bosých* Stanislava Barabáše a Ivana Bukovčana. Obdobné motivy, jaké byly užity v *Kočáru do Vídně*, ústily ve *Zvonech pre bosých* do situace podobné, nicméně zrcadlově obrácené. Na rozdíl od povstalců (partyzánů, gardistů) v nich totiž byla konečnými vrahy zajatců německá jednotka, čímž nedocházelo ke kulturně-paměťovému konfliktu s jeho nacionálními aspekty. Podobně takovou optikou nemusela být chápána jako diskutabilní jednání, ale pouze jako projev spravedlivé odplaty např. tematizace drancování německého velkostatku zprostředkovaná filmem *Ať žije republika*. Perspektivou někdejšího publika lze naopak vnímat jako jeden z nejproblematičtějších motivů např. filmem vykreslenou poddajnost venkovanů vůči okupační (ale v zásadě jakékoliv) moci, vyjádřené mj. symbolicky nápisy na vratech statků. Adresovány byly procházejícím vojskům a šlo o slogany, že „obec splnila závazky říši“, resp. souběžně s osvobozením „Ať žije republika“, čehož si všímala i dobová kritika.²²

19 Blíže viz BÁRTA, Jan: *Ať žije republika – Kočár do Vídně*. Dvojice reinterpretací druhé světové války v kontextu širší diskuse 60. let, s. 398–416.

20 Viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepiscectví*, např. s. 322, 388–392.

21 MICHALSKI, Czesław: *Kočár do Vídně a česká kritika*. *Film a doba*, 1967, č. 3, s. 162–163.

22 PILÁTOVÁ, Agáta: *Ať žije republika*. *Divadelní a filmové noviny*, 1965, roč. 9, č. 6, s. 7.

Ve spojitosti s dosavadním, výše nastíněným oficiálním narativem se také nabízí otázka jeho životnosti. K posouzení tohoto problému má jistou výpovědní hodnotu např. dochovaný fragment sociologického výzkumu „Postoje občanů k politice“. Šetření proběhlo v roce 1967 a počátkem roku 1968 v rámci práce tzv. „Mlynářova týmu“, konkrétně mezioborového týmu zaměřeného na „Rozvoj demokracie a politického systému socialistické společnosti“ při Ústavu státu a práva ČSAV. Výzkum sledoval hodnotovou orientaci občanů ČSSR za účelem poznání možností argumentace ve prospěch demokratické reformy. Mezi tematické okruhy otázek náležely mj. politická orientace občanů a jejich politická aktivita, postoje k občanským právům a svobodám, pojetí rovnosti anebo otázka dosavadního mocenského monopolu KSČ ve vztahu k politické pluralitě.²³ Pro sledované téma je relevantní ukazatel „Tolerance a práva menšin“, jež sice s ohledem na primárně sledované politické postoje a kompetence populace nelze přeceňovat, přesto v nich lze nacionální latentnost předpokládat. Tým sociologů v něm cílil na obecnou otázku legitimacy jednání minorit ve vztahu k majoritní většině. Výzkumná otázka konkrétně zněla: „*Považujete za správné, aby se menšina, i když je přesvědčena o správnosti svého názoru, podrobila rozhodnutí většiny a přestala se snažit o jeho prosazení?*“

V získaných odpovědích byly zastávány postoje Čechů a Slováků v zásadě shodné: z českých respondentů 43 % odmítlo podrobení menšiny většině, 25 % jej naopak akceptovalo, 27 % by jej akceptovalo „někdy“. Obdobně Slováci odmítali ze 45 %, akceptace byla zastoupena 30 % a podmíněná akceptace „někdy“ u celkem 20 % slovenských dotázaných. Ze členů KSČ/KSS nesouhlasilo s menšinovým podrobením 36 %, ale kladně se zároveň vyjádřilo 34 %, (odpověď někdy 27 %), přičemž oproti řadovým členům byl k právu menšin vstřícnější postoj funkcionářů (44 %).

V otázce práv menšin však zejména zaujme vývoj postojů na základě jednotlivých věkových skupin. Právo menšin usilovat o to stát se většinou podporovala nejvíce s 56 % nejmladší věková skupina (18–24 let), oproti

23 Výzkum byl realizován Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV v květnu 1968. Pro šetření bylo využito strukturovaných dotazníků obsahujícího 56 otázek, vzorek činil celkem 3 600 respondentů. Jeho výsledky nebyly po srpnu 1968 zpracovány a část dotazníků se ztratila, po nalezení jejich cca třetiny ve druhé polovině devadesátých let byly se základním interpretativním komentářem publikovány. BROKL, Lubomír – SEIDLOVÁ, Adéla – BEČVÁŘ, Josef – RAKUŠANOVÁ, Petra: *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968*. Sociologický ústav AV ČR, Praha 1999.

nejnižším 29 % skupiny starší (50–54 let) anebo 36 % (55–59 let). Jak uvádějí v interpretačním komentáři získaných dat rovněž editoři publikace, zastoupení „demokratických“²⁴ postojů, kontinuálně klesající s věkem, lze přisuzovat nikoliv pouze přirozenému generačnímu trendu „sociálního mládí“, ale rovněž např. životní zkušenosti s národnostními a sociálními menšinami a výkladem i uplatněním jejich práv v letech 1938 a 1948.²⁵ Skutečnost, že nejvíce odmítavě se stavěla k otázce menšinové tolerance někdejší generace padesátiletých, tj. lidí s aktivním prožitkem let 1938–1945 v již dospělém věku, a míra postojů charakterizovaných jako „nedemokratické“ byla u členů KSČ/KSS vůči nestraníkům poměrově o 16 % vyšší, lze zohlednit jako dokreslující údaj ke sledované oficiální paměťové politice po roce 1948.

Ve srovnání s filmovými přehodnocováními války, května roku 1945 anebo relativizacemi obrazu německých protivníků lze na další Kachyňův a Procházkův film *Noc nevěsty* (1967) a zvláště potom na známý snímek Vojtěcha Jasného *Všichni dobří rodáci* (1968) nahlížet jako na reprezentace s výrazně vyšším potenciálem kolektivního ztotožnění. V obou reflexích násilné kolektivizace byly reprodukovány obsahy vztahující se k násilí a nezákonnostem padesátých let, jež byly předmětem vymezování ze strany reformního křídla někdejší KSČ, stejně jako se v nich zobrazovaly faktické projevy diktatury. V tom odpovídala východiska obou snímků kolektivní zkušenosti i sdíleným postojům širokých sociálních skupin, a to od nestraníků až po proreformně orientované členstvo uvnitř tehdejší KSČ. Mimoto měl vztah mezi těmito i dalšími sledovanými filmy, popisovanou minulostí, kulturní pamětí a jejími identitotvornými funkcemi i další určující rys – jednalo se o reflexe událostí, jimž byl společný jejich traumatický charakter.

Vzhledem k tomu, že samotný termín trauma lze označit za výrazně nadužívaný, konkretizujme nejprve chápání pojmu samotného. V nejobecnější rovině lze hovořit o traumatu např. jako o formě vzpomínky, kdy jsou v individuálním i kolektivním smyslu lidé na každodenní úrovni konfrontováni s bolestným zážitkem, rozličnými formami násilí anebo zlou zkuše-

24 V rámci sledovaného ukazatele „Tolerance a práva menšin“ byly postoje „demokratické“ definovány jako: „*Snášenlivost vůči neoficiálním opozičním názorům a hnutím ve smyslu jejich slyšení, diskuse a připuštění, že pravdu může mít i menšina, která proto může usilovat o většinu.*“ Oproti tomu „nedemokratické postoje“ byly charakterizovány jako: „*Inverze a snaha trestat odpadlíky.*“ Tamtéž, s. 11.

25 Tamtéž, s. 50, srov. s. 29.

ností, jež zanechává zpravidla stopy na psychice zasažených. Na základě posledně jmenovaného aspektu se také stalo trauma vědecky nejprve předmětem psychiatrického, resp. psychoanalytického zájmu. Na kulturní, sociální a historiografický rozměr pojmu ve spojitosti s limitovanými možnostmi psychoanalýzy zpracovat „granátový šok“ veteránů z let 1914–1918 anebo přeživších holocaustu poukazuje např. Cathy Caruthová, která trauma považuje za kulturní kategorii ve smyslu dějinné zkušenosti, mající např. schopnost civilizačně propojovat ale též odcizovat odlišné kultury.²⁶ Zvláště pro jeho spojení s kolektivní identitou stojí za pozornost pro další interpretaci teoretický koncept Jeffrey C. Alexandera. Ústřední autorova teze, prezentovaná studií *K teorii kulturního traumatu*,²⁷ vychází z argumentu, že členové kolektivity nemusejí vnímat události jako traumatické do té doby, dokud si tento jejich příznak neuvědomí na základě přenosu konstruovaného vyprávění, a hlavně dále z toho, že toto zprostředkování traumatického zážitku zároveň poznamenalo jejich kolektivní vědomí a budoucí identitu, že byli vystaveni nějaké formě ohrožení.²⁸ Trauma dle Alexandera tedy není něco, co by existovalo přirozeně, ale dominantně se jedná o společenský konstrukt. Autor se v rámci konceptualizace „kulturního traumatu“ vymezuje vůči jeho dalším možným chápáním. Soudí, že východiskem pro jeho koncept je původně to, co nazývá „laickou teorií traumatu“, v zásadě přirozené reakce jedince nebo kolektivu na bolestný zážitek. Tu doplňuje o její rozšířené verze: „Osvícenskou“ – ve smyslu rozumového vnímání objektů nebo událostí, jež byly impulsem k zážitku, jejich uvědomění a následné volby směřované do racionálního řešení, jež zabrání v opakování zkušenosti. Druhou autorem přiznanou perspektivou, k osvícenské do jisté míry protikladnou, je perspektiva „psychoanalytická“, vycházející z modelu nevědomých kognitivních strachů. Její východiska vedou k potlačení traumatického prožitku, přičemž bolestnou bývá nikoliv jen původní traumatická událost, ale rovněž úzkost z procesu jejího potlačování do nevědomí. Alexander oba přístupy široce komentuje a akcentuje

26 CARUTHOVÁ, Cathy: Trauma a historie. In: KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*, s. 123–130.

27 ALEXANDER, C. Jeffrey: K teorii kulturního traumatu. In: *tamtéž*, s. 97–122. Z anglického originálu: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: ALEXANDER, Jeffrey C. – EYERMAN, Ron – GIESEN, Bernhard. (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley 2004.

28 *Tamtéž*, s. 97

u nich rovněž jejich kolektivní a sociální rozměr. Argumentem, jímž se vůči nim vymezuje, je podle něho oběma přístupům společný „naturalistický omyl“. Nepopírá sice skutečnou, fyzickou dimenzi traumatu, ale podstatou námitky je redukce, že se jedná o pouhý symptom na původním biologickém základě. Jinak řečeno, ohrazuje se vůči pouhému vlivu prostředí, jež nebere dostatečně v potaz působení aktérů a jejich aktivní úlohu při vzniku anebo utváření traumatu.²⁹

Na odlišení událostí od jejich reprezentací a na autorův argument, že ze sociální krize se musí stát krize kulturní, lze totiž nahlížet jako na jeden z určujících rysů československého reformního komunismu, resp. vývoje ústíčího do tzv. pražského jara 1968. Na diskursivní úrovni sem lze zařadit např. hojně artikulovanou tezi o vlastní, specifické „československé cestě“ k socialismu, jejíž podstatou byl jednak důraz na domácí demokratickou tradici politické (zejména předválečné) levice, jednak retrospektivní kritika stalinismu, kdy byl v Československu neúměrně přijímán „vnější“, resp. importovaný sovětský model.³⁰ Z této perspektivy se import uplatnil na praktické úrovni např. právě v kolektivizaci zemědělství, ale přirozeně také zvláště v represivně-zločinné politice KSČ, bezpečnosti anebo justici po roce 1948. Na tomto místě lze opodstatněně kriticky poukázat na faktickou existenci represálií padesátých let, což přirozeně generuje otázku, v čem spočívá konstruovanost takového narativu.³¹ V tom je ovšem na místě připomenout, že Alexanderův koncept další dimenze traumatu připouští. Výkladová konfliktnost mezi reálným násilím a jeho zpětnými reprezentacemi není dále přítomna také proto, že reformně orientovaní „nositelé“ (historici, sociální vědci, umělci) sledovali uvedenými alternativními vyprávěními dosažení široké škály politických cílů. Potýkali se s mocenskými mechanismy dosavadní diktatury anebo je formulovali na pozadí spíše neochotného přístupu režimu A. Novotného k „destalinizaci“ samotné – na počátku spíše vnucené chruščovskou linií z Moskvy. Jejich ústřední ideová východiska se ve vývojové linii opírala od původních revizionistických im-

29 *Tamtéž*, s. 104.

30 Blíže viz SOMMER, Vít: *Angažované dějepisectví*, s. 347–374.

31 V jisté nekoherentnosti lze také spatřovat hlavní slabinu Alexanderova konceptu, totiž že existenci odlišných původců připouští, zatímco sám klade důraz na konstruovanost. TOMÁŠEK, Marcel – ŠUBRT, Jiří: Jak se vyrovnáváme s naší minulostí? České a československé nedávné dějiny prizmatem teorie kolektivní paměti a kvalitativní metodologie (focus groups). In: *Sociológia*, 2014, roč. 46, č. 1, s. 92.

pulsů, kritiky „kultu osobnosti“ a dožadování se odstranění „dogmatismu“ až k demokratickému socialismu zbavenému minulých „deformací“. Primárně se tak jednalo o koncepci politicko-ideologickou, tedy s ambicemi vlastními ideologii – v neutrálním smyslu: utvářet obecně systém určitých významů a symbolů a s jejich pomocí organizovat a opodstatňovat nárok na řízení společnosti.³² Konstruktivisticky tak do ní byly implementovány události stalinské éry, stejně jako výkon moci pokračovatelů (Novotného stranický establishment). Klíčový je podle Alexandra okamžik, kdy kolektivita vnímá minulou bolest jako něco, co prostupuje do jejího jádra (identity) a kdy se reprezentace sociální bolesti stane zásadní hrozbou identity a směřování jejích příslušníků.³³ Jednalo se tedy např. i o sovětský, „nenárodní“ model komunismu a veškeré dopady s ním spojené. V tom je možné důvodně předpokládat, že se jazyk a argumentace reformních komunistů protínaly s prožitkem široké veřejnosti, její zkušeností, a že nemalá část československých občanů přijala takto pojatou prezentaci širokého sociálního utrpení za své, zejména ve smyslu oprávněného nárokování nápravy, což by vypovídalo o úspěšnosti reformního narativu a v celistvosti i jeho dobové legitimitě.

Sledované filmy, jež nejvýrazněji reprezentovaly zásadně revidující pohled na minulost, vznikaly většinou od poloviny šedesátých let. Šlo tedy o časový rámec přibližně dvou desetiletí od roku 1945, resp. dekadý od odeznění nejpalcivějších projevů komunistické diktatury. „Proces utváření“, tedy prodlevu mezi událostí a její reprezentací, charakterizuje Alexander jako „spirálu významu“, ve které jsou „uplatňovány nároky“, požadavky na emoční, symbolické a jiné zjednání nápravy. Nároky uplatňují zpravidla „skupiny nositelů“, členové struktury disponující určitou pozicí a diskurzivním talentem – Assmann je spojuje s „organizovaností“ kulturní paměti, se specializovanou praxí těch, kteří ji formují.³⁴ Podmíněnost užitých symbolických prostředků a jejich úspěšné prosazení je potom dle Alexandra vázáno zejména na přesvědčivé zodpovězení otázek po charakteru bolesti i obětí (co a komu se stalo), vztahu obětí traumatu k širšímu publiku anebo ustavení identity pachatelů – u čehož lze konstatovat, že vzhledem k rozsahu útlatku, jemuž vystavil režim v minulosti široké sociální skupiny vlast-

32 KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 22.

33 ALEXANDER, C. Jeffrey: *K teorii kulturního traumatu*, s. 106.

34 *Tamtéž*, s. 108; ASSMANN, Jan.: *Kultura a paměť*, s. 51.

ních občanů, byly uvedené významy naplněny bezvýhradně.³⁵ Alternativní, nově nastolovaný „masternarativ“ sociálního utrpení, představovaný reformní politikou, a jeho zprostředkování bylo podmíněno i specifickým konáním vymezeným jednotlivým institucím. Z Alexandrova pojetí se jednalo zejména o „právo“ (dosadme: zákon o rehabilitaci z roku 1968); „vědu“ (zejména revizionistická, reformní historiografie); „masová média“ (zvláště publicistika kulturních časopisů druhé poloviny dekády, po lednu 1968 potom např. skandální odhalování viníků z řad Bezpečnosti, justice, ale přeneseně i zástupců konzervativního proudu v rámci někdejší KSČ); „politiku“ (jednotlivé stranické rehabilitační komise šedesátých let); anebo „estetiku“.³⁶

Estetické sféře přisuzuje Alexander funkčně zejména schopnost imaginace a emoční katarze. Jak bylo uvedeno, ze sledovaných snímků souzněly s „osmašedesátnickým“ narativem tematizujícím minulé zločiny „kultu“ a „revoluce“ na venkově přirozeně hlavně filmy *Noc nevěsty* a *Všichni dobří rodáci*. Mimo toho, že zpětně znovu připomínaly („konstruovaly“) utrpení, odpovídaly tyto snímky širším požadavkům jednotlivých sociálních skupin i dalšími aspekty. Úspěšné zvládnutí kolektivizačního programu totiž znamenalo pro Antonína Novotného a jím vedenou KSČ podstatnou součást jeho politické a ideologické koncepce. Několika vlnami kolektivizace mělo být dosaženo úplné likvidace soukromého vlastnictví na venkově, dokončení tzv. socializace venkova bylo jedním z předpokladů vítězství socialismu deklarovaného nakonec textem ústavy z roku 1960. Na počátku dekády byl venkov socioekonomicky rozvráceným odvětvím národního hospodářství, což se dařilo překonávat jen pozvolna. Na sledovaném přelomu let 1967–1968 bylo již zespolečenštění soukromého vlastnictví a převedení práce v zemědělství směrem k velkovýrobnímu procesu dokonáno. Podařilo se zároveň – nikoliv bezvýhradně, ale přesto – překonat také nejpálčivější krizové projevy, jež za sebou zanechala kolektivizace na počátku šedesátých let. Pozvolná stabilizace zemědělského odvětví pokračovala v aktuálně zahajovaném procesu slučování jednotlivých družstev směrem k větším hospodářským jednotkám a agrokomplexům.³⁷

35 ALEXANDER, C. Jeffrey: *K teorii kulturního traumatu*, s. 109–112.

36 *Taméž*.

37 K tomu blíže např. interní tisk vzniklý na základě sympozia historiků hospodářských a agrárních dějin uspořádaného v květnu 1968 Komisí pro agrární a rolnickou otáz-

Zdeněk Mlynář ve spojitosti s dobovými požadavky populace na venkově k roku 1968 uvádí, že navzdory tzv. demokratizačnímu procesu byl požadavek návratu k soukromým formám hospodaření postojem v zásadě marginálním.³⁸ Přijetí kolektivizovaného statusu quo v kontextu druhé poloviny šedesátých let tematizuje rovněž např. snímek *Stud* (Ladislav Helge, 1967). Kritice je v něm vystavena kumulace moci a její zneužívání místním okresním tajemníkem, resp. jím dosazenými funkcionáři na úrovni konkrétního družstva. Samotní obyvatelé obce jsou však prostřednictvím filmu charakterizováni jako lhostejní, vyhovují jim nízké nároky na produktivitu práce anebo obohacování na družstevní účet. Zároveň lze konkrétní Helgeho reformně-kritickou reprezentaci vztáhnout na celkový diskurs. V něm byly objektivně existující problémy ve fungování (nejen) zemědělského sektoru projektovány do nepochybně opodstatněné kritiky Novotného, který však zároveň s tím personifikoval do určité míry na symbolické úrovni viníka a původce veškerých nedostatků, a jeho postava byla výraznou kulturní reprezentací minulého traumatu a jeho nositelů.

Ve věci násilné kolektivizace potom polednová politická reprezentace Dubčekova vedení deklarovala sice nutnost právní a morální nápravy křivd, ale také ona jakoukoliv jinou formu revize proběhlé „socializace venkova“ jinak odmítala.³⁹ Z hlediska Alexandrova „uplatňování nároku“ formulovaného skupinou postižených, konkrétně např. nestranickým a občanským klubem K 231, vyplývá, že byla sice žádána náprava minulých zločinů, ale přinejmenším v deklarativní rovině se přihlásil i K 231 k oficiální

ku. Seminář byl odrazem značně polemických stanovisek k politice KSČ na venkově v padesátých a šedesátých letech, ale také dokladem dobového paradigmatu, kdy podstata kolektivizace nebyla v zásadě rozporována ani historiografickou perspektivou, předmětem diskuse byly převážně její formy a hledání alternativ v jejím uskutečňování. KRATOCHVÍLOVÁ [RICHTOVÁ], Želmíra (ed.): *Československé zemědělství očima historiků*. Praha 1969. K zemědělské politice v šedesátých letech srov. např. KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, 2. díl. Doplněk, Brno 2022, s. 183–189.

38 MLYNÁŘ, Zdeněk.: *Mráz přichází z Kremly*. Mladá fronta, Praha 1990, s. 59–61.

39 Srov. Strana se postaví ještě rozhodněji do čela společenského pohybu. Z referátu A. Dubčeka na zasedání pléna ÚV KSČ. *Rudé právo*, 4. 6. 1968, s. 2; Celostátní aktiv komunistů ze zemědělství. JZD patří k největším vítězstvím politiky strany. *Rudé právo*, 5. 6. 1968, s. 1.

politice polednového kurzu a zachování socialismu.⁴⁰ Na základě toho lze ve vztahu k venkovu postulovat, že bývalí „kulaci“ budou soudně rehabilitováni, což většina z těch, kteří nebyli bezprostředně postiženi, přijímá, nicméně na úrovni ekonomické a sociální struktury nedojde k žádné zásadní přeměně etablovaného stavu. Ve spojitosti s tím lze předpokládat také ambivalenci postojů bývalých maloročníků ke ztotožnění se s utrpením sedláků, kteří sice představovali lokální autority, ale v minulosti využívali rovněž toho, že na nich byla venkovská komunita v mnoha ohledech závislá, např. tím, že vlastnili zvířata a stroje.⁴¹

Tento zčásti nejednoznačný pohled na nejmovitější hospodáře se také opakoval ve vícero snímcích, jež bezvýhradně příslušely k reformnímu narrativu druhé poloviny šedesátých let. Nositeli negativních příznaků nebyli sedláci pouze v *Noci nevěsty*, ale také např. ve zmíněné válečné reflexi *Ať žije republika*. Také v něm byla zdrojem hrubosti Olinova otce směrem k synovi (hlavnímu představiteli) frustrace z jeho opakovaně neúspěšných snah vyvázat se ze své pozice středního rolníka a sedlákům se statusově i majetkem vyrovnat. Nejbohatší sedlák stál ve filmu za finančním zničením a v důsledku toho rovněž za smrtí manželky další postavy – maloročníka Wittlicha. To jej později během okupace dovedlo k tomu, že dotyčného denuncioval na Gestapu, a bylo celkově původcem Wittlichova kolabo-

40 Srov. dopis Prozatímního ústředního výboru K 231 z 29. května 1968 adresovaný květnovému zasedání ÚV KSČ, kterým klub vysvětloval důvody pro vznik sdružení bývalých politických vězňů a navrhoval dialog k překonání vzájemné nedůvěry. PEČKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (ed.): *Občanská společnost 1967–1970. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*, 2. díl, 2. svazek: *Sociální organizmy a hnutí Pražského jara*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, Praha–Brno 1998, dokument č. 15, s. 42–45; též prohlášení K 231 k vztahu ke KSČ nazvané *Demokracie a socialismus se podmiňují*, otištěné 4. 6. 1968 ve *Svobodném slově*, cit. dle *tamtéž*, dokument č. 16, s. 46. V úvahu je však třeba vzít přirozeně též sebe-disciplinační strategie volené subjekty nekomunistické občanské společnosti (KAN, K 231, přípravného výboru pro obnovu sociální demokracie) z opatrnosti před odmítavými postoji vedení KSČ k jejich aktivitám; srov. HOPPE, Jiří: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Prostor, Praha 2009.

41 JĚCH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960*. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 2001, s. 8–9; cit. dle JAROŠ, Jan: *Filmové pohledy na dobu, která zpřetrhala pouta lidí k půdě i mezi nimi navzájem*, in: web ÚSTR: <https://www.ustrcr.cz/uvod/kolektivizace-venkova-v-ceskoslovensku/dalsi-vystupy/filmove-pohledy/> (citováno k 7. 5. 2024).

rantského jednání. (Dodejme, že v závěru filmu byl pak coby udavač alibisticky lynčován a volil sebevraždu.) Se subjektivně odůvodněnou nezávislostí vůči sedlákům jednal také fanatický kolektivizátor Picin, hlavní protagonist *Noci nevěsty*. Film pracoval se sdělením, že v meziválečné éře byli Picin i jeho družka ze strany sedláků všemožně využíváni a ponižováni, a třebaže jeho jednání nebylo prostřednictvím snímku ospravedlňováno, bylo přesto představeno jako svým způsobem vysvětlitelné.⁴² Zároveň s tím je však nutné zdůraznit, že Picinova postava radikálního předsedy družstva z roku 1951 reprezentovala v reformistickém pojetí i modelového původce traumatu a absorbovala do sebe obecné negativní významy stalinské epochy. Na základě uvedeného můžeme klasifikovat *Noc nevěsty* jako výraznou reprezentaci reformního „masternarativu“ a zároveň jako nositele obsahů se značným potenciálem sociálního ztotožnění.⁴³

Kromě toho stojí snímek za pozornost ještě z hlediska komplikací s jeho oddalovanou distribucí po událostech v létě roku 1967. Autor scénáře Jan Procházka, doposud kandidát ÚV KSČ a důvěrník Antonína Novotného, se totiž připojil na IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů k rebelům a posléze upadl v nemilost. Byl zbaven stranické funkce, do jeho publicistiky začala zasahovat cenzura a distribuce *Noci nevěsty* byla zastavena. Film putoval do kin až na přelomu roku 1967/68. V retrospektivních textech vzniklých po lednu 1968 byla pak tato skutečnost, že film byl pozdržen, opakovaně konstatována v dobovém tisku, což se zároveň pojilo také s rostoucí kritikou Novotného, jím představovanou kulturní politikou

42 Srov. např. také se slovenským snímkem *Tri dcéry* (Štefan Uher, 1967). Také v tomto filmu bylo postiženo přirozené hodnotové ukotvení někdejších zemědělců vázané na majetek, resp. grunt děděný po generace. Zdrojem konfliktu otce s trojicí jeho dcer byla neochota tento grunt dělit, přičemž je raději pošle do kláštera. Později, pod tlakem kolektivizace, u nich hledá oporu, nicméně rodinný rozkol s dětmi se mu daří překonat jen stěží.

43 Podobně se ve filmu *Smuteční slavnost* (Zdeněk Sirový, 1969) stala otázka pohřbu sedláka postiženého v minulosti (v době kolektivizace) nejen tryznou za zemřelého, ale hlavně prostředkem zpětné demonstrace protestního postoje komunity vůči místním politickým elitám. Demonstračním pohřbem si připomínali bolestné vzpomínky, osoba zemřelého – příznačně charakterově pokleslého jedince – v něm nebyla důležitou. Film však vzhledem k době svého vzniku již neputoval do distribuce a široké publikum se s ním seznámilo až po roce 1990.

a obecně výkonem moci.⁴⁴ Konkrétní subjekt – *Noc nevěsty* coby umělecká reprezentace traumatické minulosti, dobovým jazykem nositel, resp. vyjádření „pravdy“ (o kolektivizaci, minulosti) – musel být v rámci projektovaného vyprávění „martyrsky“ umlčen jeho minulými původci a pokračovateli (tedy Novotným krátce před jeho politickým pádem). Film se tak sám pomyslně stal jeho objektem a tím znovu i argumentem pro uplatnění legitimacy „nároku“.⁴⁵

Rovněž v Jasného *Všech dobrých rodácích* (1968) byla přítomna obdobná sdělení, jako bylo uvedeno výše, rozchod s ideou návratu k sociálnímu a ekonomickému charakteru venkova před rok 1948. Snímek je všeobecně známý a v mnohém ikonický. Odhaloval nejen nátlakové mechanismy užívané vůči nepoddajným sedlákům a dalším obyvatelům obce, ale tomuto filmu byla také v mnohém vlastní dobová reformně-komunistická perspektiva. Komunitu v něm sice rozdělí politická stanoviska jejich příslušníků – sousedů a dřívějších přátel –, nejviditelněji však dopadnou tyto mechanismy v podobě uvěznění na Františka – hospodáře představujícího přirozenou autoritu, od které odvíjejí svůj odpor ke vstupu do družstva rovněž všichni ostatní majitelé statků. Postava Františka je tak ve svých příznacích nositelem poctivosti, zásadovosti a pracovitosti do takové míry, že i jeho postih staví zrcadlově politickou moc a její vykonavatele do pozice jednoznačné Františkovy antiteze. Hlavně však lze ve *Všech dobrých rodácích* zároveň vysledovat jistou kontinuitu schematických tendencí, odpovídající názorovému vývoji Vojtěcha Jasného od stalinistických směřem k reformně-komunistickým stanoviskům. Tato hlediska jsou přítomna ve skutečnosti, že se nakonec „polepšil“ i František a s koncem filmu vstoupil jako předseda-zachránce do stagnujícího družstva, čím společnost i přes veškeré společně prožité strádání směřuje vpřed.⁴⁶

44 NOVOTNÁ, Drahomíra: Viděla jsem nedávno..., *Filmové a televizní noviny*, 1968, roč. 2, č. 5, s. 2; FRANCL, Gustav: Návrat, znamenající krok vpřed. *Lidová demokracie*, 29. 2. 1968, s. 5.

45 Návštěva filmu v mezidobí od konce roku 1967 do jeho tzv. trezorování činila u *Noci nevěsty* asi 267 000 diváků.

46 Všimá si toho ve své přehledové studii *Filmové pohledy na dobu, která zpřetrhala pouta lidí k půdě i mezi nimi navzájem* Jan JAROŠ, viz <https://www.ustrcr.cz/uvod/kolektivizace-venkova-v-ceskoslovensku/dalsi-vystupy/filmove-pohledy/> (citováno k 7. 5. 2024). K Jasného filmu viz též ČECHOVÁ, Briana (ed.): *Všichni dobří rodáci*. Národní filmový archiv, Praha 2013.

Postavy z komunistického tábora vyznačující se idealismem či pochybami nad děním po únorovém převratu buď zemřou (Bertin), anebo se v obavě z důsledků svých činů raději odstěhují (Otčenáš). Stejně tak vyznívá do jisté míry smířlivým způsobem i závěrečný posmutnělý komentář, v němž hlas vypravěče shrnuje, že „*co jsme si navařili, to si také sněžme*“.⁴⁷ O tom, že film vyznívá tímto způsobem, hovořil v průběhu jeho natáčení také Vojtěch Jasný. Deklaroval, že v tomto ohledu šlo rovněž o jeho vlastní „*životní pocit*“, k čemu dodával: „*Myslím, že jsme zem dostali do špatné situace a vytáhnout tu káru z bláta nebude tak jednoduché. Bude potřeba lidí jako František, který se dá do služeb toho, co předtím odmítal a kvůli čemu trpěl. Proto se stane předsedou družstva, proto nemůže stát stranou života v obci. A když pozná, že nemůže stavět dílo tak, jak chtěl, ztratí jeho život smysl.*“⁴⁸ Režisér odpověděl kladně na dodatečný dotaz, zda tedy proto nechávají tvůrci hrdinu zemřít. František „*byl unaven, nemocen, postavil družstvo na nohy, vytvořil své, a proto končí i jeho život*“. Podle Jasného neměl být závěr filmu politickým vyznáním; na příkladu návratu postavy Otčenáše a toho, že jej nikdo z místních již nepoznává, zdůrazňoval generační obměnu; vyznal se z neochoty točit o úspěších již stabilizovanějšího venkova. Obsaženým sdělením se Jasného film obrátil jednoznačně odmítavým způsobem k metodám proměny venkova i konečným výsledkům po jejím dokončení. Zpětnou reflexi dějin kolektivizované vesnice spojoval režisér ale také s výkladem Františkovy postavy; hrdina dle něho tím, že navzdory předešlému uvěznění pomohl družstvu, příznačně „*předběhl svou dobu*“.⁴⁹

Vztažením Alexandrova konstruktivistického konceptu na druhé ze sledovaných témat – události druhé světové války – vystoupí přirozeně do pozice ústředního problému vztah k německému národu, resp. vyloučení určité zkušenosti z kolektivní imaginace. Trauma v nich objektivně i na kulturní a symbolické úrovni představovalo nacistické Německo, resp. Německo jako takové. Z ústředních zpětně utvářených výkladů sem patří např. konstrukce, kdy byl na základě zkušenosti s Mnichovem 1938 a následnou okupací vystavěn poválečný narativ, jenž se ustálil na výkladové

47 Tamtéž.

48 TUNYS, Ladislav: Když se natáčel film Všichni dobří rodáci. *Kino*, 1968, roč. 23, č. 17, s. 8–10.

49 Tamtéž.

pozici mnohorozměrné komplexní zrady – západních demokracií, domácí buržoazie, agrárníků i prezidenta Beneše. V tomto výkladu se KSČ oproti tomu stavěla jako jediná za obranu republiky, resp. ekvivalentně s jediným SSSR na mezinárodním poli. Z toho vyplývala nutnost nové zahraničně-politické orientace, stvrzená posléze také spojeneckou smlouvou ze sklonku roku 1943. Na úspěchu „národní a demokratické“ revoluce z jara 1945 měla zásadní podíl Rudá armáda, jež také zemi osvobodila, a jedině další spojenectví se Sovětským svazem bylo zárukou budoucí státní existence, resp. garantem požadavku vyjádřeného heslem „již nikdy Mnichov“.⁵⁰ S ohledem na kolektivní prožitek Čechů a Slováků v letech 1938–1945 lze usuzovat na nemalou míru bezprostředně poválečné přesvědčivosti příběhu vystavěného na tezi, že utrpení společenství se nebude opakovat. Je zároveň také argumentační oporou pro výše rozváděnou hypotézu o jisté míře přetrvávající životnosti výkladového rámce i v pozdějších obdobích, zejména v nacionálně negativním prizmatu směrem k Němcům.

Samotné vyloučení prožitku zrcadlového jednání – tedy retribuční odplaty a na ni navázaného násilí – z kolektivní paměti lze chápat jako součást cíleného mechanismu v rámci konstrukce identity. Odpovídá tomu skutečnost, že poválečný transfer Němců a s ním spojené události byly tematizovány ze strany kinematografie padesátých, ale i šedesátých let jen sporadicky, zejména např. v postižení násilí vůči civilistům.⁵¹ Alexander připomíná blízkost „konstrukce traumatu“ s výkladem geneze národů a nacionalismů u Benedicta Andersona – míní jejich „imaginární“ aspekt, spojovaný ne-

50 Reformní vztahování se ke konstruovanému výkladu o SSSR coby jediné zemi ochotné postavit se vojensky v roce 1938 na obranu Československa byla zjevná např. z publicisticky laděného krátkometrážního dokumentárního filmu *Mnichov 1938* (Karol Wild, 1968). Tvůrci v něm výrazně zaměřovali pozornost právě na toto téma, nastolovali otázky neexistence společné hranice se Sovětským svazem, faktickou neochotu Polska a Rumunska umožnit případný průchod vojsk z obavy před anexí částí jejich území, anebo citovali z Fierlingerových depeší z Moskvy a další diplomatické komunikace, čímž znovu rozporovali mýtus o bezvýhradné sovětské pomoci.

51 K tomu se vyjadřuji blíže in: BÁRTA, Jan: *Obraz poválečné odplaty v československé kinematografii 60. let 20. století*. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Spravedlnost, nebo pomsta? Potrestání válečných zločinců, kolaborantů a zrádců po 2. světové válce v Československu*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha–Liberec 2022, s. 296–309.

zřídka s dějinnou křivdou.⁵² Anderson navrhuje definici národa jako „*politického společenství, resp. společenství vytvořeného v představách – ze své podstaty ohraničeného a zároveň suverénního*“.⁵³ Za jeden z mechanismů konstituujících národní genealogie ve vztahu k paměti považuje „*nutnost, již dávno zapomenout‘ na tragédie, které musí být člověku neustále připomínány*“.⁵⁴ Postuluje posléze široký rejstřík mechanismů a institucí (školní výuka, rituály, historiografie apod.), jež se procesu „zapomínání“ účastní.⁵⁵ Obecnou neschopnost projít si procesem „utváření traumatu“ označuje Alexander „centrálním paradoxem“⁵⁶, jež přisuzuje nenaplnění některého z výše uvedených předpokladů – v daném případě vztahu obětí k širšímu publiku. V tom platil zejména *Kočár do Vídně* za antitezi dosavadní paměťové praxe, ale zároveň se film dle všeho dostával do rozporu i s internalizovanými hodnotami, jež i nadále definovaly národní společenství Čechů a Slováků druhé poloviny šedesátých let.

S uvedeným souvisí také hledisko divácké popularity všech těchto snímků, měřené jejich návštěvností. Diskutabilní *Kočár do Vídně* byl sice nakonec vítězně oceněn v roce 1966 na karlovarském festivalu, nicméně s přihlédnutím k jeho kritické recepci i problematičtějšímu obsahu se na něj do kina vypravilo „jenom“ přibližně 337 000 diváků.⁵⁷ Čelnou pozici v návštěvnosti naopak zaujala především dvojice filmů *Všichni dobří rodáci* a *Nebeští jezdci*. Ve spojitosti s druhým jmenovaným nebylo náhodou, že v druhé polovině sledované dekády mohli na filmové plátno proniknout také zástupci nekomunistického odboje, resp. československé armády ve Velké Británii. Iniciačně stál za tímto průlomem již Sequensův *Atentát*

52 ALEXANDER, C. Jeffrey: *K teorii kulturního traumatu*, s. 104.

53 ANDERSON, Benedict: *Představy společenství. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Karolinum, Praha 2008, s. 21.

54 Tamtéž, s. 215.

55 Podobně Assmann charakterizuje „*spojenectví moci a zapomnění*“, kdy vzpomínky nelze vymýtít, ale je možné zabránit, aby se „*kondenzovaly v dějiny*“. ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť*, s. 67.

56 ALEXANDER, C. Jeffrey: *K teorii kulturního traumatu*, s. 116.

57 V případě filmu *Zvony pre bosých* šlo zhruba o 188 000 diváků (76 v českých zemích a 113 na Slovensku). Rozdíl v návštěvnosti dvojice rámcově podobných snímků lze interpretovat zřejmě specifitějším původem slovenského filmu, limitovanější diváckou základnou anebo skutečností, že *Kočár do Vídně* byl oceněn ve zmíněných Karlových Varech a dostal se do celkově většího povědomí.

z roku 1964, oceňovaný jak uměleckou publicistikou, tak i filmovými diváky.⁵⁸

Z pokračovatelů se potom jednalo hlavně o zmíněný a již plně rehabilitační film *Nebeští jezdci*. Civilně pojaté a nepatetické vyprávění z prostředí československých pilotů RAF ve Velké Británii podle stejnojmenného románu Filipa Jánského⁵⁹ natočil v roce 1968 Jindřich Polák. Důležitou byla již sama skutečnost, že téma bylo filmově zpracováno. Identifikaci návštěvníků s vojáky postiženými po roce 1948 nicméně posiloval např. i explicitní dialog dvojice hlavních postav, který se k tomu v podobně řečnického komentáře tvůrců filmu přímo vztahoval. Jednalo se o rozhovor situovaný dějově již do druhé části snímku. Postava letce Studenta přežila havárii. Hrdina se sice vyléčil z popáleninového zranění, avšak s následky. Již předtím se s ním proto rozešla jeho anglická přítelkyně. Student, poznamenaný těmito okolnostmi, svému spolubojovníkovi Prckovi ke své účasti ve válce bilančně sděluje: „*Že já vůl nezůstal doma. Mohl jsem sedět v teple a šprtat latinský slovíčka.*“ Prcek mu skočí do řeči: „*Nekecej! Prezident nás bude vítat, plno ženskejch, kytky, tulipány!*“ (Student ho přeruší:) „*Ty tulipáne..., dostaneš plíšek a trafiky, v nejlepším případě.*“ Prcek je viditelně zaražen, s odlišnou dikcí se na svého přítele částečně tázavě obrací: „*Na tohle se přeci nedá zapomenout...*“ Student dodává skepticky: „*No uvidíme.*“

Režisér Jindřich Polák deklaroval filmově adaptovat Jánského knižní předlohu jako „občanskou povinnost“, film měl být „alespoň částečným splacením dluhu“ lidem, kteří nemají doposud ani žádný pomník. Spolu se zahájením soudních rehabilitací dodal, že scénář filmu, schváleného do výroby v roce 1967, po lednu 1968 již nijak neměnili, neboť – jak dodával – „*pravda je jen jedna*“.⁶⁰ O rehabilitaci pilotů západních odbojářů jako celku a „*skromném pomníku těm, na něž se neprávem zapomíná*“⁶¹ hovořil také u příležitosti premiérového uvedení filmu v listopadu 1968; stejně tak psala

58 Film mezi roky 1964–70 zhlédlo přibližně 1 522 000 diváků. Pro srovnání, u dalšího dramatu z doby heydrichiády, Krejčíkova *Vyššího principu* (1960), se jednalo o počet přibližně 2 248 000.

59 JÁNSKÝ, Filip: *Nebeští jezdci*. Československý spisovatel, Praha 1964.

60 TVRZNÍK, Jiří: Jak rozbít Wellingtona. *Kino*, 1968, roč. 23, č. 18, s. 8–9.

61 FRANCL, Gustav: *Nebeští jezdci* na filmovém plátně. *Lidová demokracie*, 21. 11. 1968, s. 5.

o snímku ve smyslu „splácení dluhu“ v jednotné shodě i tehdejší kritika.⁶² Bez zajímavosti však přitom není otázka obeznámenosti či odlišný důraz kladený na dění ve válečném exilu a na hodnocení postihu vojáků po návratu do vlasti: „Víme, jaký osud mnohé z těchto letců, kteří válku přežili, potkal u nás v době kultu osobnosti. Méně víme o jejich obětavosti a jejich samozřejmém hrdinství za války, kdy bojovali za svobodu těch, kteří je pak osočovali a soudili div jako vlastizrádce.“⁶³

Navzdory jistě upřímným snahám ocenit snímek a většinově pochvalnému tónu, jenž ohlasu jednoznačně dominoval, byly také zřejmé jisté limity této satisfakce. Signifikantně v případě citovaného textu patřil k relativizujícím jednak např. časový rámec (období „kultu“, tedy bez akcentu na život občanů druhé kategorie, jimiž i po amnestii zůstávali mnozí z postižených); a dále i užití hodnotícího adverbium, kdy právě v době „kultu“ byli prý letci posuzováni „div“ (tedy takřka, téměř) jako vlastizrádci. Politicky motivovaná justice padesátých let však přitom, jak je známo, tyto osoby nejhojněji odsuzovala právě na základě konstrukce obvinění z trestných činů vlastizrady a špionáže. Mimo specifické mentality reformních komunistů (ale patrně již také vlivem autocenzury recenzních textů psaných na podzim roku 1968) patřili účastníci druhého odboje z československé armády ve Velké Británii z reformně komunistické perspektivy k rehabilitovaným, přinejmenším na úrovni diskursu však nikoliv bezvýhradně. Akcentována byla účast všech národních vrstev proti ideovému (nacismus) i nacionálnímu protivníku (Německo). Tím se také v tomto případě film znovu protknul s reformním diskursem i postoji široké (znovu tedy i nestranické) veřejnosti, jež naopak soudě podle návštěvnosti jevila o snímek nebývalý zájem. Premiérově byl uveden 20. listopadu 1968 a v mezidobí do jeho stažení na počátku roku 1970 zhlédlo *Nebeské jezdce* nakonec asi 1 350 000 diváků. Tím se snímek, jak již zaznělo, zařadil spolu s přibližně 948 000 návštěvníky *Všech dobrých rodáků* (od premiéry v červenci 1969) k jednoznačně nejvíce žádaným a tímto kritériem publika nejvíce oceňovaným filmovým pohledům na nedávnou minulost.

62 Tamtéž. Srov. obdobně: FIALA, Miloš: Nebeští jezdci aneb problém přepisu. *Rudé právo*, 1968, roč. 49, č. 315 (21. 11.), s. 5; stejně podle Brouska v jeho širěji pojatém textu ke kinematografii se film „vypořádával s látkou trestuhodně tabuizovanou“. BROUSEK, Antonín: Nová vlna ve stojatých vodách. *Listy*, 1969, roč. 2, č. 7, s. 8.

63 FIALA, Miloš: Nebeští jezdci aneb problém přepisu, s. 5.

Závěrem můžeme konstatovat, že v rámci výchozí Assmanovy teze, totiž že identita konkrétní skupiny se zakládá vztahem k minulosti, náležel k určujícím aktivitám reformistů směrem ke kulturní paměti pokus o nově formulovaný příběh společenství. Na hodnotově pozitivní rovině („to jsme my“) byl vystaven příběh české společnosti vycházející z demokratické tradice, demokraticky socialistické tzv. specifické cesty; zatímco v negativním smyslu („náš protiklad“) se jednalo o výklad v podobě stalinské „deformace“ tohoto příběhu, vnějšími podněty vnučené přejímání (národu i ve výkladu ideologie) cizích „vzorů“, což v posledku patřilo také k původcům nastolené diktatury. Na utváření uvedených významů se zároveň výrazně podílela symbolická konstrukce traumatického prožitku a širokého kolektivního utrpení, zastoupená mj. také dobovou kinematografií. Tímto prizmatem se tak nabízí umístit tyto reprezentace na základě sdělovaných obsahů jednotlivých snímků, jejich diskursivní i divácké odezvy do osy: *Všichni dobří rodáci* a *Nebeští jezdci – Noc nevěsty*, *Zvony pro bosých* a *Ať žije republika – Kočár do Vídně*, od pozitivní hodnoty (nejvíce akceptabilní) směrem k negativní (s největší mírou rozporu s aktuálním kulturně-paměťovým rámcem). Optikou konstruovaných traumatických událostí můžeme potom konstatovat, že nejviditelnější obtíž spočívala v rozporu na úrovni širší identity, resp. neschopnosti vysledovat spojitost mezi adresáty (Čechy a Slováky) a skupinou stavěnou do role oběti (Němci), tedy identifikovat se s postiženými a symbolicky se spolupodílet na prožitku. Obdobné mantinely platily v měkčí podobě také pro rehabilitaci postižených, bývalých „kulaků“, ale nakonec zčásti např. i pro vojáky západního zahraničního odboje.

Rozkaz „schießen“ mladý voják již splnit nedokáže

Německá jednotka ho tak zastřelí spolu se zajatci. *Zvony pre bosých* (režie Stanislav Barabáš, 1965)

„Na tohle se přeci nedá zapomenout...“ *Nebeští jezdci* (režie Jindřich Polák, 1968)

„Tady je tvůj Rhodos a tady skákej. A co jsme si upekli, to si také snězme. Ale co jsme si vlastně my sami upekli? Co jsme mohli a co jsme nemohli? Sbohem, všichni moji dobří rodáci. Sbohem, a kdybychom se už neviděli, vyplň se, osude.“ *Všichni dobří rodáci* (režie Vojtěch Jasný, 1968), závěrečný monolog

Potenciál míst paměti pro vyučování dějepisu

IVA VACHKOVÁ

Každé dítě se od raného věku setkává s místy rodinné paměti. Dřív nebo později mu matka ukáže porodnici, v níž se narodilo, školu, do které chodili i rodiče, hřiště jejího dětství, rodný domek prarodičů, sokolovny, v nichž cvičily babičky a prababičky, někdy i pomníky z první nebo druhé světové války, na nichž jsou zaznamenána jména padlých příbuzných. Při příchodu do školy už každý prvňáček několik takových míst zná a s některými z nich ho spojuje i konkrétní zážitek s tím členem rodiny, který mu místo ukázal.

Se školní docházkou má žák možnost poznávat další místa paměti, ta symbolická, která přesahují rámec rodiny a obce, ale vztahují se k důležitým okamžikům národní a mezinárodní minulosti. V současné době mají návštěvy míst paměti oporu i v základních kurikulárních dokumentech¹ a aktivity spojené s jejich návštěvou jsou žádoucí. V řadě případů uspořádá škola exkurzi na nějaké takové místo a spokojí se s tím, že ho učitel žákům představí, čímž veškeré aktivity skončí. Někteří pak již brzy po exkurzi nevědí, kde byli a proč by si takové místo měli zapamatovat a ukázat ho později někomu dalšímu. Je tedy třeba, aby žák k takovému místu získal vztah, spojil si ho s vlastním prožitkem – ať už přímým, nebo zprostředkovaným.

V tomto textu se pokusíme popsat, jaké možnosti má učitel, aby k něčemu podobnému došlo, a o co se při přípravě vyučovacích jednotek zaměřených na místa paměti může opřít. Základním předpokladem úspěchu je uvědomit si, že pouze návštěva jakéhokoliv místa paměti nestačí a že je třeba ji propojit s dalšími aktivitami, jež žákům mohou pomoci pochopit

1 RVP ZV – Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy. Edu.cz, viz <https://www.edu.cz/rvp-ramcove-vzdelavaci-programy/ramcovy-vzdelavaci-program-pro-zakladni-vzdelavani-rvp-zv/> (citováno k 5. 6. 2023).

okolnosti, za kterých místo vznikalo, a příčiny jeho vzniku. Mezi těmito aktivitami by neměl chybět nějaký praktický úkol.

Nejbližší možností je připravit nejdříve aktivity na principech místně ukotveného učení,² které máme v mysli obvykle propojené spíše s environmentální výukou. Přitom čtyři z deseti principů místně ukotveného učení (učení o místě, učení v místě, vztah k místu a partnerství s komunitou) úzce souvisejí s obsahem učiva školního předmětu dějepis. Můžeme se také opřít o již existující volně dostupné metodiky.³ Je potřeba zvážit, zda nejdříve zařadit aktivity směřované k místu paměti už ve škole a pak realizovat vycházku na místo paměti v nejbližším regionu, nebo naopak. Výhodné je pracovat s prvkem překvapení a propojit vycházku s badatelskými aktivitami přímo v hodině. Velkou inspirací, jak propojit terénní badatelské aktivity s moderními technologiemi v terénu, je článek Pavla Žalského.⁴ Pokud však nemáme k dispozici školní tablety ani chytré telefony žáků, není na škodu vrátit se k metodě papír–tužka a pracovat s historickými prameny v digitalizované formě přenesenými na papír. Ve všech výše naznačených případech je základní metodou porovnávání současné podoby krajiny nebo konkrétního místa, pátrání po jejich podobách v minulosti a formulace hypotéz, jak a proč k proměnám došlo. Konkrétní témata a cíle si už pro své žáky musí každý učitel najít sám.

Od práce s místy regionální paměti v místě školy se postupně můžeme vzdalovat k místům připomínajícím události důležité pro širší region a celé národní společenství. Můžeme tak připravit větší a dlouhodobější žákovské, třídní a celoškolské projekty, které budou např. zakončeny i návštěvou vzdálenějšího místa paměti, jež je s projektem propojeno. Pro takové případy (ale už i pro ten předchozí) je vhodné navázat spolupráci s muzeem a archivem podle aktuálních možností. Pracovníci těchto institucí mohou učitele i žáky nasměrovat na zajímavé prameny nebo upozornit na zajímavé souvislosti. Spolupráce s muzei a archivy nejčastěji vychází z osobních vazeb učitelů na jejich pracovníky. Ale i v případě, že se učitelé s odbornými

2 Místně zakotvené učení. Škola pro udržitelný život, viz <https://www.skolaprozivot.cz/mistne-zakotvene-uceni/> (citováno k 5. 6. 2023).

3 Paměť krajiny – práce s mapou v terénu. Venkovní výuka, viz <https://www.venkovni-vyuka.cz/pamet-krajiny-prace-s-mapou-v-terenu-idc68> (citováno k 5. 6. 2023).

4 ŽALSKÝ, Pavel: Výuka dějepisu v ulicích. Metodický portál: Články [online]. 04. 05. 2021, viz <https://clanky.rvp.cz/clanek/22888/VYUKA-DEJEPISU-V-ULICICH.html> (citováno k 5. 6. 2023).

pracovníky těchto institucí přímo neznají, je možné spolupráci nastartovat prostřednictvím osobní návštěvy učitele v muzeu či v archivu. Často se ukáže, že je možné pro žákovský projekt zprostředkovat nejen návštěvu příslušné instituce, ale i např. uspořádat malou výstavu písemných či hmotných pramenů vztahujících se k projektu či za pevně stanovených podmínek také návštěvu depozitářů, v nichž jsou archiválie a sbírkové předměty uloženy. Je to i možnost, jak se dozvědět proč a jak se prameny uchovávají nebo též jak jsou konzervovány a restaurovány (to podle velikosti příslušného pracoviště).

V rámci školních projektů se mohou žáci zaměřit na společné mapování méně známých míst paměti, mohou vytvářet průvodce různého typu. Pro žáky je zajímavé např. štafetové provádění, kdy si předávají postupně slovo při provázení spolužáků nějakým místem. Mohou ve skupinách připravit audioprůvodce nebo i videoprůvodce, protože současné mobilní telefony umožňují nejen fotografovat a nahrávat, ale i upravovat mediální záznamy. Další možností je příprava naučné stezky včetně informačních tabulí (nejlépe ve spolupráci s místními samosprávnými orgány) nebo putovní panelové výstavy.

Velkou výhodou pro učitele, kteří připravují pro své žáky práci s místy paměti v regionu i mimo něj, je skutečnost, že v současné době už je řada míst paměti odborně zpracována a existuje tak i dostatek odborné a populárně naučné literatury, kterou může učitel při přípravě aktivit vázaných na zvolené místo paměti využít. Takřka pro každý region České republiky lze nalézt několik publikací věnujících se regionálním tématům navázaným na místa paměti. Na Liberecku pro úvodní seznámení dobře poslouží průvodci z pera Marka Řeháčka.⁵ Dalším zdrojem informací pro učitele mohou být související diplomové práce.⁶ Pro orientaci dobře poslouží i výstup z projektu *Příběhy míst: topografie soudobé paměti národa 1948–1989*, ve kterém spojily své síly Univerzita J. E. Purkyněho v Ústí nad Labem, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky a Muzeum města Ústí nad Labem. Výsledkem byla stejnojmenná putovní výstava, ale i její katalog

5 Zejména ŘEHÁČEK, Marek: *Liberecké zajímavosti*. 4 díly. Petr Polda, Liberec 2009–2017.

6 Pro Liberecko např. práce Markéty DUDOVÉ Podještědí. *Paměť místa jako inspirační zdroj a vzdělávací obsah ve výuce výtvarné výchovy*. Technická univerzita v Liberci, Liberec 2021.

s metodikou pro učitele v knižní podobě.⁷ Dalším výstupem je i webová databáze těchto míst paměti, která byla doplněna v navazujícím projektu o pamětní místa odhalená mezi lety 1989–2019.⁸

Rychlý rozvoj v nedávné době zaznamenaly různé internetové platformy. Přípravám může hodně napomoci *Digitální atlas zaniklých krajin*,⁹ který vznikl na základě projektu NAKI *Dědictví zaniklých krajin: identifikace, rekonstrukce a zpřístupnění* na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy. Opomenout nemůžeme ani mobilní aplikaci a webovou stránku *Místa paměti národa*.¹⁰ V ní jsou připraveny trasy propojující místa paměti se vzpomínkami pamětníků nasbíranými organizací Post Bellum a pro registrovaného uživatele je zde i možnost přípravy vlastních tras. Přímo v aplikaci jsou jen krátké záznamy pamětnických vyprávění pro navození atmosféry, ale lze se seznámit s celým pamětnickým příběhem na stránkách databáze *Paměti národa*.¹¹

Spíše z teoretické stránky se nad místy paměti a jejich souvislostí se školním vyučováním zamýšlel Milan Hes.¹² Na jedné straně připouští, že míst paměti stále přibývá, ale připomíná, že má-li být naše paměť opravdu „živá“, je třeba s místy paměti pracovat systematicky. Jeho text je vhodné si připomenout těsně předtím, než se pustíme do přípravy aktivit pro žáky, která jsou spojena s místy paměti. Metodicky se může učitel pracující s místy paměti opřít např. o deset metodik připravených spolkem Antikomplex pod názvem *Konfliktní místa paměti*.¹³ Ty jsou ke stažení na stránkách mo-

7 MÄRC, Josef a kol.: *Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa*. Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem 2015.

8 Pamětní místa na komunistický režim. Reflexe doby nesvobody 1948–89 ve veřejném prostoru, viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/> (citováno k 5. 6. 2023).

9 Digitální atlas zaniklých krajin, viz <http://www.zaniklekrajiny.cz/atlas/> (citováno k 5. 6. 2023).

10 Místa paměti národa, viz <https://www.mistapametinaroda.cz/> (citováno k 5. 6. 2023).

11 Paměť národa, viz <https://www.pametnaroda.cz/cs> (citováno k 5. 6. 2023).

12 HES, Milan: Místa paměti. Zamyšlení nad inspirací nejen pro didaktiku dějepisu. Metodický portál: Články, viz <https://clanky.rvp.cz/clanek/20649/MISTA-PAMETI-ZAMYSLENI-NAD-INSPIRACI-NEJEN-PRO-DIDAKTIKU-DEJEPISU.html> (citováno k 5. 6. 2023).

13 Dobronín; Jáchymov; Krajinu číst, krajinu popisovat, krajinu zažívat; Lety u Písku; Život v severních Čechách před rokem 1989 – likvidace starého Mostu; Národní památník na Vítkově; Pomníky a památníky; Rok 1989; Vybrané menšiny v Československu v 50. letech; Zaniklá obec Popov.

derni-dejiny.cz.¹⁴ Stále k dispozici je také *Metodický webinář Místo paměti: Václavské náměstí v proměnách času* z roku 2015, který dosud na webu rvp.cz zůstává ojedinelým.¹⁵ Další inspirací mohou být příklady dobré praxe uvedené v metodických sbornících vydávaných Asociací učitelů dějepisu. Např. ve sborníku *Inspirace č. 17* lze najít příklad práce s proměnou náměstí v Pečkách od Evy Zajícové.¹⁶ Obdobně stojí za zmínku i text Benedikta Pince *Pomník Milady Horákové*.¹⁷ Pokud bychom listovali didakticko-metodickými sborníky ASUD zpětně, našli bychom inspirativních textů více. Pro představu nám však dva zmíněné články postačí.

Velkým pomocníkem pro učitele je i rozmanitost metod, které lze při práci s místy paměti využít, a snadná dostupnost příruček, jež je popisují. Za všechny jmenujme alespoň publikaci *Velká Didaktika: lexikon výukových a hodnotících metod* Roberta Čapka.¹⁸ Stejně tak se objevují knihy zabývající se způsoby interpretace hmotných pramenů. Z nich připomeňme tu nejnovější, která vznikla v oddělení vzdělávání ÚSTR v roce 2022.¹⁹ Zabývá se sice muzejními sbírkovými předměty, ale řada navrhovaných aktivit pro případnou aplikaci ve vzdělávání je využitelná i pro práci související s místy paměti.

Využití míst paměti ve výuce úzce souvisí s exkurzní výukou, tudíž je na místě připomenout i to, že důležitou součástí přípravy je organizační složka. Ne vždy jsou ředitelé škol nakloněni tomu, aby učitelé s žáky opouštěli školu. Je proto vhodné využít dny, které se k tomu nabízejí – dny zápisů budoucích prvňáčků do školy, období přijímacích zkoušek na střední školy, dny před podzimními či velikonočními prázdninami nebo dny v blízkosti

14 10 metodik Antikomplexu – konfliktní místa paměti. *Moderní dějiny*, viz <https://www.moderni-dejiny.cz/clanek/10-metodik-antikomplexu-konfliktni-mista-pameti/> (citováno k 5. 6. 2023).

15 HES, Milan. Místo paměti – Václavské náměstí v proměnách času – metodický materiál pro výuku dějepisu a občanské výchovy. *Metodický portál: Webináře* [online], viz <https://webinare.rvp.cz/webinar/86> (citováno k 5. 6. 2023).

16 ZAJÍCOVÁ, Eva: Proměny náměstí aneb Kruh se uzavírá. In: MARTINOVSKÝ, Pavel a kol.: *Historické a didaktické inspirace 17. Jsou osmičky náš osud?* ASUD 2018, s. 70–74.

17 PINC, Benedikt: *Pomník Milady Horákové*. In: *Tamtéž*, s. 129–138.

18 ČAPEK, Robert: *Moderní didaktika: Lexikon výukových a hodnotících metod*. Grada, Praha 2015.

19 ARNDT, Tereza – MELICHAR, Bohumil – PÝCHA, Čeněk (eds.): *13 objektů z (ne) šťastného muzea. Ústav pro studium totalitních režimů*, Praha 2022.

státních svátků. S tím si ale každý učitel jistě poradí sám dle místních zvyklostí. Vhodné je také získat pomoc kolegů a vzít v potaz i jejich nápady.

Na závěr přikládáme popis aktivit spojených s jedním místem paměti v Liberci – s vilou rodiny Perlmannových v Údolní ulici 7/903. Jde o případ, kdy návštěvě místa paměti předchází práce přímo ve škole, v hodině dějepisu. Samotná návštěva pak přinese žákům některé nové informace a zapůsobí i emocionálně.

Kdo byli Perlmannovi?²⁰

Výuková jednotka o délce 45 minut, příprava na návštěvu místa paměti.

Věkové zařazení: 9. třída ZŠ

Očekávané výstupy platného RVP: D-9-7-04 (na příkladech vyloží antisemitismus, rasismus a jejich nepřijatelnost z hlediska lidských práv)

Koncept historické gramotnosti: trvání a změna

Trénované badatelské dovednosti: popisujeme pramen, formulujeme prameny podloženou hypotézu

Seznam použitých zdrojů:

- a) Stavební dokumentace plánované vily²¹
- b) Informace o přesunu kanceláře i bydliště Walthera Perlmana²²
- c) Žádost o vysvědčení zachovalosti z důvodu žádosti o stipendium Gertrude Perlmann²³

20 Příprava této výukové jednotky by nebyla možná bez úzké spolupráce s Mgr. Kateřinou Portmann, Ph.D. Důležitou oporou se stala také bakalářská práce Sabiny LAUŠMANOVÉ *Nechtění obyvatelé – osud rodiny Perlmann*. Technická univerzita v Liberci, Liberec 2019, a také společný dosud nepublikovaný článek Sabiny LAUŠMANOVÉ a Kateřiny PORTMANN *Příběh rodiny Perlmann*.

21 Liberec–Reichenberg. Architektura na severu Čech, viz <http://liberec-reichenberg.net/stavby/karta/nazev/105-byt-judr-walthera-perlmana> (citováno k 5. 6. 2023).

22 *Národní archiv* (dále jen NA), f. Policejní ředitelství Praha I – všeobecná registratura, 1901–1913, sign. P 274/69, kart. 6111.

23 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940, sign. P 1128/34, kart. 9558.

- d) Evidenční karta se změnami bydlišť Gertrude Perlmann²⁴
- e) Informace o pobytu Gertrude Perlmann²⁵
- f) Žádost o vystavení mezinárodního řidičského průkazu – Peter Perlmann²⁶
- g) Peter Perlmann – žádost o připuštění k řidičské zkoušce²⁷
- h) Doklad o změně bydliště Elise Perlmann²⁸
- i) Potvrzení o změnách bydliště Elise Perlmann²⁹

Popis jednotlivých částí výukové jednotky

1. Evokace (5 minut)

Učitel ukáže žákům celkem 3 fotografie míst paměti ve městě Liberci, u kterých předpokládá, že je žáci znají. V krátkém rozhovoru si svůj předpoklad ověří, místa si společně se žáky připomene a nabídne jim pátrání po místě paměti, které ještě neznají, ale mohou se o něm a o lidech, kteří jsou s ním spojeni, dozvědět.

2. Uvědomění (35 minut)

Hlavní část výukové jednotky je rozdělena na dvě části. V první se pracuje v celkem 9 skupinách (ve dvojicích či trojicích, podle početnosti třídy). Každá skupina dostane jeden archivní pramen a jejím úkolem je vyčíst z něj co nejvíce informací o člověku, kterého se týká. Na práci mají skupiny 10 minut, kdykoli mohou požádat učitele o pomoc. Po deseti minutách se žáci spojí do větších skupin podle osobnosti, které se týkal jejich pramen. Vzniknou tedy 4 skupiny – Walther, Elise, Peter a Gertruda. Dalších 10 minut dávají skupiny dohromady informace ze 2–3 pramenů, které mají k dispozici. Hledají mezi nimi souvislosti a vytvářejí vlastní hypotézy o tom, co

24 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva, kartotéka č. 1453.

25 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940, sign. P 1128/24, kart. 9558.

26 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1941–1950, sign. P 1222/4, kart. 8502.

27 Tamtéž.

28 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940, sign. P 1128/24, kart. 9558.

29 NA, f. Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva, signatura Perlman Lise, kartotéka č. 1453.

znamenaají informace, které získali. 5 minut je v této části počítáno na organizační záležitosti, zejména přesuny žáků ve skupinách. Dalších 10 minut je plánováno na třetí část, představení hypotéz jednotlivých skupin. Představování řídí učitel, skupiny prezentují své hypotézy v pořadí Walther, Elise, Peter a Gertrude. Prezentace budou velmi krátké, ale při postupném přidávání osob se informace žákům začnou propojovat a budou objevovat souvislosti mezi osobami a místy.

3. Reflexe (5 minut)

V této části žáci shrnou, k čemu se dobrali při práci s archivním materiálem: jde o jednu rodinu, otec je Walther, matka Elise, děti Peter a Gertrude. Do Liberce se rodina přestěhovala z Prahy v roce 1911, obě děti se narodily až tam, Gertrude v roce 1912, Peter v roce 1919. Gertrude určitě v letech 1932–1934 žila v Praze. Otec už v roce 1938 nežil, od října téhož roku žijí matka i Gertruda v Praze. Peter usiloval o mezinárodní řidičský průkaz v roce 1939, ale Gertruda už v té době žila na neznámém místě. Pravděpodobně ještě žáci stihnou vyslovit své hypotézy, proč od října 1938 žije rodina v Praze na různých adresách. Je na učiteli, zda přidá ještě nějakou další informaci, nebo vše nechá až k Perlmannově vile.

Navazující aktivita – návštěva místa paměti

Je vhodné, aby návštěva místa paměti, vily v Údolní ulici, navazovala co nejdříve na výukovou jednotku ve škole. Před vilou samotnou čekají žáky nové informace v podobě tří kamenů zmizelých, z nichž se žáci dozvědí další důležité informace o rodině Perlmannových. Getruda a Peter stihli odejít do zahraničí, ale matka Elise byla v roce 1941 deportována a v roce 1942 zemřela v Lodži. Žáci společně dokončí rodinný příběh, propojí informace dohromady a učitel je může doplnit o další informace a popis návštěvy Peterových potomků v Liberci v roce 2019 u příležitosti položení kamenů zmizelých.³⁰ Takto přinese návštěva místa paměti žákům silný prožitek, který zároveň spojí i s prací s archivními prameny a naplní cíle vyučování dějepisu.

30 Zdrojem dalších informací může být např. tento volně dostupný novinový článek: LUBAS, Miloslav: Nacisté utrýznili jejich babičku. Švédové přijeli do vily, kde žila. Idnes.cz, 9. 11. 2019, online in: https://www.idnes.cz/liberec/zpravy/liberec-kameny-zmizelych-stolpersteiny.A191108_100233_liberec-zpravy_jape (citováno k 1. 6. 2023).

„Čo nám listy prezrádzajú o koreni?“ Pamäť ako databáza hodnôt

ALŽBETA ŠNIEŽKO

Naša súčasnosť môže pôsobiť dojmom, že ohrozenie hodnôt demokracie patrí už len do dejepisu, a teda podujatia organizované každoročne napríklad pri príležitosti výročia ukončenia 2. svetovej vojny, sú viac menej formálne a ich cieľom je zdôrazniť význam demokracie a jej hodnôt, ktoré sú pre nás samozrejmé, sú tu stále prítomné a my si ich len pripomínáme. Chcela by som preto, abysme diskusiu o tejto téme začali uvedomením, že opak je pravdou. Hodnoty demokracie sú tu prítomné dovtedy, dokiaľ si ich pripomíname a kým sa k nim hlásime, a teda existujú práve preto. Existujú, kým si ich pamätáme, kým existujú v ľudskej/kolektívnej/individuálnej pamäti. V predložennom koncepte **pamäť vystupuje ako databáza hodnôt, s ktorými sa identifikujeme alebo ich odmietame, aby sme ich prenesením v čase a priestore, tu a teraz, zohrali svoju historickú úlohu.**¹ Táto naša pamäť, ľudská pamäť a schopnosť udržať v nej minulé, je nevyhnutným predpokladom, nutnou podmienkou pre vyučovací predmet dejepis. Pamäť utvára alebo udržuje minulosť v prítomnosti (bez spomienky na minulé sa môžeme ťažko orientovať v prítomnosti a plánovať budúcnosť).² Pričom keď hovorím o spomienke na minulé, nemám na mysli len minulosť, ktorej sme my sami boli súčasťou, a teda existuje predpoklad, že si ju pamätáme. Mám na mysli aj sprostredkované spomienky na minulosť, od ktorej nás delí aj niekoľko desaťročí, či dokonca storočí. Takýmito spomienkami na minulosť pritom nemusia byť len miesta pamäti. Aleida Assmann v práci *Priestory spomínania* hovorí o médiách pamäti, kde okrem

1 Detailnejšie sa konceptu pamäti v zmysle databázy hodnôt venujem v štúdiu: ŠNIEŽKO, Alžbeta: Prečo a ako by sme mohli učiť o 17. novembri. In: JANČURA, Mikuláš – ŠNIEŽKO, Alžbeta: *Prvý dotyk so slobodou. Sprítomňovanie minulosti na príklade Nežnej revolúcie z novembra 89*. Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Košice 2021, s. 6–23.

2 SOUSEDÍK, Stanislav: *Dějiny, dějepis, filozofie dějin*. Filosofický ústav AV ČR, Praha 2019, s. 42.

miest spomína ako nositeľa pamäti napríklad aj písmo, obraz alebo telo.³ Podobne pracujeme v rámci nami predloženého konceptu s cieľom ponúknuť učiteľom didaktický model na podporu pamäti o holokauste.

Sprostredkovanie spomienok na minulosť sa deje práve na dejepise. Pozývam Vás teraz na takúto cestu sprostredkovania spomienok, v tomto prípade spomienok na holokaust. Na veľmi konkrétnom príklade sa tak pokúsím predstaviť vám jednu z nosných ideí učenia o minulosti, a síce, že spôsob, akým historické fakty sprostredkujeme, je rovnako dôležitý ako fakty samé o sebe.

Predložený metodický model je založený na analýze autentických historických prameňov (v tomto prípade predovšetkým egodokumentov) a pomocou metaforickej otázky „čo nám listy prezrádzajú o koreni?“ predstavuje akýsi algoritmus, ktorý nám umožňuje hľadať a nachádzať odpovede na akýkoľvek súčasný problém, ktorý má korene v blízkej i vzdialenej minulosti.

Ak uvažujeme o učení konkrétnej témy, v slovenskom prostredí sa nevyhnutne musíme opierať predovšetkým o aktuálny iŠVP (Inovovaný Štátny vzdelávací program) ako najvyšší cieľovo-programový dokument pre výchovu a vzdelávanie v Slovenskej republike, ktorý je pre pedagógov záväzný.⁴ Téma holokaust je v rámci vzdelávacieho štandardu obsiahnutá v tematickom celku „Druhá svetová vojna“ a tematickom celku „Slovenský štát (1939–1945)“. Výkony viažuce sa k téme holokaust sú formulované nasledovne:

***základná škola** – spracovať holokaust na konkrétnom príbehu; pracovať so školskými historickými prameňmi z daného historického obdobia; konkretizovať postupné obmedzovanie práv a slobôd židovských spoluobčanov;*

***gymnázium** – zdokumentovať holokaust na konkrétnom príbehu; objasniť riešenie židovskej otázky na konkrétnom príbehu; analyzovať školské historické pramene z daného obdobia*

3 ASSMANN, Aleida: *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*. Karolinum, Praha 2018.

4 Aktuálne prebieha reforma národného kurikula, ktorej súčasťou je aj príprava nového vzdelávacieho štandardu z dejepisu, avšak tento proces zatiaľ nie je uzavretý, preto sa pri tvorbe predloženej metodiky opierame o aktuálne stále platný vzdelávací štandard z dejepisu pre nižšie a vyššie stredné vzdelávanie iŠVP z roku 2015.

V obsahovej časti vzdelávací štandard uvádza nasledovné kľúčové pojmy:

základná škola – holokaust, koncentračné tábory, totalitný režim, židovský kódex, deportácie; **gymnázium** – holokaust, Spravodliví medzi národmi, totalitný režim, antisemitizmus, arizácia.⁵

Každý z uvedených výkonov a každý pojem má svoj zmysel, dôvod, prečo je súčasťou vzdelávacieho štandardu. Zvládnutie uvedených výkonov a osvojenie si jednotlivých pojmov smeruje k dosiahnutiu konkrétneho cieľa, k uvedomeniu si niečoho, a v konečnom dôsledku k naplneniu hlavnej funkcie dejepisu, čím je podľa iŠVP „*kultivovanie historického vedomia žiaka ako celistvej osobnosti*“⁶, pričom tento proces prebieha predovšetkým nadobúdaním a rozvíjaním predmetových kompetencií. Historické vedomie je veľmi abstraktný a rôzne interpretovaný pojem, avšak pre potreby školského dejepisu ho zrozumiteľne vysvetľuje Viliam Kratochvíl, keď uvádza, že historické vedomie sú „*mentálne kognitívne, emocionálne, vedomé a nevedomé operácie, prostredníctvom ktorých je historická skúsenosť v podobe pamäti využívaná na orientáciu v súčasnom živote.*“⁷ Poďme sa spoločne zamyslieť nad tým, s čím máme v rámci predmetného historického obdobia skúsenosť, ktorej zapamätanie, prenášanie v čase, umožní žiakom orientovať sa v súčasnom živote? A teda čo je podstatou uvedenej témy? Prečo sa vlastne učíme o holokauste? Čo by sa stalo ak by sme túto tému z dejepisu vynechali, alebo ju v rámci tematického celku „Druhá svetová vojna“ alebo „Slovenský štát“ vôbec nespomenuli? Spoločne teda hľadáme

-
- 5 1. septembra 2021 vstúpil pre ZŠ do platnosti Dodatok č. 9 k iŠVP s názvom „Opatrenia na odstránenie alebo minimalizáciu dôsledkov mimoriadneho prerušenia školského vyučovania v školách v školskom roku 2020/2021“. Výkon: rozpoznávať dôležité fakty, javy a procesy v „krátkom“ storočí (1914–1989/90); vymedzovať tie fakty, javy a procesy z minulosti týchto storočí, ktoré ovplyvňujú našu prítomnosť; dať do súvislosti základné prvky fungovania totalitných režimov. Obsah: holokaust, koncentračné tábory, Slovenská republika (1939–1945), totalitný režim, židovský kódex, deportácie.
- 6 Charakteristika predmetu. Vzdelávací štandard. Dejepis – gymnázium so štvorročným a päťročným vzdelávacím programom, s. 2, viz http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/dejepis_g_4_5_r.pdf (citované k 15. 9. 2022).
- 7 KRATOCHVÍL, Viliam: *Metafora stromu ako model didaktiky dejepisu. K predpokladom výučby*. Raabe, Bratislava 2019, s. 17.

ESENCIU danej témy, pričom v kontexte didaktiky dejepisu tento proces nazývame didaktická analýza témy/tematického celku, t. j. premyslené rozhodovanie učiteľa/učiteľky o tom čo (historická analýza), prečo (didaktická analýza) a ako (metodická analýza) bude učiť.

Výsledkom našej, už vopred realizovanej didaktickej analýzy, a teda esenciou tematického celku 2. svetová vojna, Slovenský štát (1939–1945) a témy holokaust je pojem LUDSKÉ PRÁVA. Môže sa zdať, že učiť pri téme holokaust o ľudských právach je samozrejmé, avšak hlbšie ponorenie sa do problematiky predovšetkým cez prizmu skúseností z výučby na školách túto zdanlivú samozrejmosť vyvracia. Učenie predmetných tematických celkov, a teda konkrétne témy holokaust, je vo väčšine prípadov uchopené cez naratív utrpenia Židov, čo je samozrejme opodstatnené, pretože osudy židovskej komunity v Slovenskom štáte sú v našich dejinách bezprecedentným príkladom porušovania ľudských práv. Pedagogická prax však ukazuje, že podobné učebné figúry redukujú tému porušovania ľudských práv na židovskú komunitu, s ktorou sa v drvivej väčšine prípadov majú problém žiaci stotožniť. Počas holokaustu bola táto menšina zdecimovaná, takže žiaci spravidla nemajú vo svojom okolí jej príslušníka a obraz majú vytvorený väčšinou na základe pretrvávajúcich stereotypov. Majú pocit, že sa ich ako „nežidov“ téma holokaustu až tak netýka a nevedia sa vcítiť do ich postavenia, konania, rozhodovania. Preto považujem za vhodné zvoliť prístup, ktorý vlastným pátraním privedie žiakov k záveru, že téma holokaustu sa ich možno netýka ako Židov, ale týka sa ich ako ľudí (podobne ako rôzne formy genocídy, diskriminácie a pod., ktoré boli a sú na ľuďoch páchané). Spoločným menovateľom je teda človek a jeho základné ľudské práva. Poznať obdobia, režimy, či osobnosti, ktoré sa v minulosti podieľali na potlačovaní základných ľudských práv, či už išlo o holokaust Židov, Rómov, alebo genocídu v Rwande, rozvíja u žiakov schopnosť identifikovať podobné tendencie aj v súčasnosti. Tak sa začína diať to spomínané rozvíjanie historického vedomia, kedy *„je historická skúsenosť v podobe pamäti [a teda sprostredkovaná spomienka, pozn. autorky] využívaná na orientáciu v súčasnom živote“*.

Ak teda poznáme esenciu, potrebujeme explicitne naformulovať cieľ, zvoliť vhodné metódy a vytvoriť učebné figúry. Vzhľadom na esenciu „ľudské práva“ formulujeme nasledovný cieľ:

Ciel: poznať, pochopiť a dodržiavať ľudské práva a slobody

Pri formulácii cieľa zohľadňujeme aj súčasnú spoločenskú diskusiu na danú tému v slovenskom prostredí, ktorá sa sústreďuje predovšetkým okolo osoby Jozefa Tisa (spomínaný metodicky postup hľadania odpovedí na aktuálne spoločenské problémy, ktoré majú korene v blízkej, či vzdialenejšej minulosti). A teda vzhľadom na slovenský kontext sa objavujú ešte dva veľmi dôležité sekundárne ciele:

1. *Žiaci identifikujú aké nástroje a orgány má demokratický štát k dispozícii na zabezpečenie dodržiavania základných ľudských práv a slobôd, a akú úlohu pri ich ochrane zohráva prezident/ka* (tento cieľ orientovaný na prítomnosť je dôležitý predovšetkým preto, že demonštruje prečo sme sa či už my, alebo aj žiaci zatiaľ neocitli v situácii, kedy nám siahli na naše základné ľudské práva).

2. *Žiaci vysvetlia ako totalitný režim uvedený systém ochrany ľudských práv a slobôd ohýba a znefunkčňuje, a zhodnotia úlohu hlavy štátu pri zabezpečení dodržiavania ľudských práv a slobôd v takomto režime.*

Pri formulovaní cieľov kladieme dôraz na aktívne slovesá (podčiarknuté), ktoré nám explicitne vyjadrujú aký výkon musia žiaci zvládnuť. Uvedené ciele dosiahneme vhodne zvolenými metódami a učebnými figúrami, ktoré **sú navzájom prepojené a do veľkej miery sa odvíjajú od zdrojov/ didaktických prostriedkov/médií, ktoré máme k dispozícii alebo ktoré si zvolíme**. V tomto prípade predložená metodika stojí na analýze historických prameňov, konkrétne autentických listov adresovaných Jozefovi Tisovi, ktorých existencia ponúka učiteľom veľkorysý priestor na prácu s historickým prameňom (tak ako to vyžaduje aj vzdelávací štandard z dejepisu v iŠVP) a nastoľuje otázku, ktorá je pri analýze tohto vzácneho prameňa a hľadanií ciest ako učiť o holokauste na Slovensku, kľúčová: „**Čo nám listy prezrádzajú o koreni?**“ Táto otázka sa premieta do už naformulovaných cieľov. V nasledujúcom texte predstavujeme metódy práce s týmto prameňom a vytvorené učebné figúry, ktoré vedú k naplneniu stanovených cieľov, a teda zodpovedajú uvedenú otázku.

Príklady učebných metód a figúr – z prítomnosti do minulosti

Zmyslom tejto cesty z prítomnosti do minulosti je ukázať najprv žiakom, aký význam má preberaná téma pre nás v súčasnosti, a následne sa pozrieť na to, akú má ľudstvo s predmetnou problematikou historickú skúsenosť. Metodika je rozdelená na tri časti: prítomnosť, minulosť a reflexia. Časti „prítomnosť“ a „minulosť“ sú postavené na učebných figúrach s rovnakou štruktúrou, a teda zdroj/prameň – schéma – diskusia. Žiakom sa prácou v rovnakej štruktúre následne v časti „minulosť“ ľahšie aplikujú pracovné postupy a kompetencie získané v časti „prítomnosť“.

PRÍTOMOSŤ: (zdroj/prameň – schéma – diskusia)

Žiaci pracujú rozdelení v troch skupinách, pričom každá skupina si vytiahne jednu kartičku s nasledujúcimi údajmi:

1	2	3
Hlava II. oddiel druhý, Čl. 24 (1), (2) oddiel piaty, Čl. 36 (1), (2)	Hlava II. oddiel štvrtý, Čl. 33; Čl. 34 (1)	Hlava II. oddiel druhý, Čl. 23 (1), (4) oddiel piaty, Čl. 35 (1), (3)

Úlohou žiakov je:

- **určiť zdroj**, z ktorého podľa nich pochádzajú údaje na kartičke (Ústava SR)⁸

8 **1. skupina:** Hlava II., oddiel druhý, Čl. 24 (1) Sloboda myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery sa zaručujú. Toto právo zahŕňa aj možnosť zmeniť náboženské vyznanie alebo vieru. Každý má právo byť bez náboženského vyznania. Každý má právo verejne prejavovať svoje zmýšľanie; (2) Každý má právo slobodne prejavovať svoje náboženstvo alebo vieru buď sám, buď spoločne s inými, súkromne alebo verejne, bohoslužbou, náboženskými úkonmi, zachovávaním obradov alebo zúčastňovať sa na jeho vyučovaní. Oddiel piaty, Čl. 36 (1) Zamestnanci majú právo na spravodlivé a uspokojujúce pracovné podmienky. Zákon im zabezpečuje najmä a) právo na odmenu za vykonanú prácu, dostatočnú na to, aby im umožnila dôstojnú životnú úroveň, b) ochranu proti svojvoľnému prepúšťaniu zo zamestnania a diskriminácii v za-

- **vyhľadať** v zdroji príslušný text podľa údajov z kartičky a na jeho základe **vymedziť** predmet svojho výskumu (učiteľ má k dispozícii pre každú skupinu Ústavu SR, prípadne internet)
- v rámci spoločnej diskusie **zovšeobecniť** zistenia a **naformulovať** tému, ktorej sa budeme venovať, a síce LUDSKÉ PRÁVA.

V nadväznosti na predmet svojho skúmania (každá skupina má konkrétne ľudské práva a slobody uvedené v pozn. pod čiarou č. 8) je úlohou žiakov:

- **identifikovať** situácie, kedy môže v súčasnosti dôjsť k porušovaniu príslušného ľudského práva (uviesť príklady).
- **navrhnuť** riešenie danej situácie v podobe schémy, ktorá hierarchicky znázorňuje kroky, ktoré môže človek urobiť, ak sa porušujú jeho základné ľudské práva.

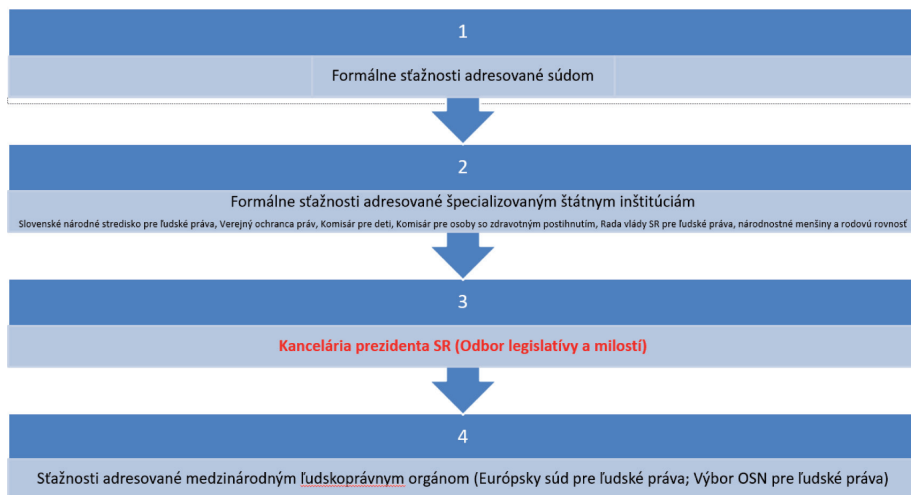
Každá skupina má na riešenie tejto úlohy k dispozícii názvy všetkých inštitúcií a orgánov, ktoré túto problematiku majú v SR vo svojej agende aj s kompetenciami týkajúcimi sa ochrany ľudských práv (*Celoštátna stratégia ochrany a podpory ľudských práv v Slovenskej republike na roky 2014–2020*). Úlohou žiakov je hierarchicky ich zoradiť do spomínanej schémy.

Žiaci môžu schému aj sami vytvárať, závisí to od času, ktorý tomu chceme/môžeme venovať (Ide o schému krokov a inštitúcií od jednoduchšej sťažnosti, cez trestné oznámenie, súdne konanie, stredisko pre ľudské prá-

mestnaní, (2) Každý zamestnanec má právo, aby jeho odmena za vykonanú prácu nebola nižšia ako minimálna mzda. Podrobnosti o úprave minimálnej mzdy ustanoví zákon. **2. skupina:** Hlava II., oddiel štvrtý, Čl. 33 Príslušnosť ku ktorejkoľvek národnostnej menšine alebo etnickej skupine nesmie byť nikomu na ujmu. Čl. 34 (1) Občanom tvoriacim v Slovenskej republike národnostné menšiny alebo etnické skupiny sa zaručuje všestranný rozvoj, najmä právo spoločne s inými príslušníkmi menšiny alebo skupiny rozvíjať vlastnú kultúru, právo rozširovať a prijímať informácie v ich materinskom jazyku, združovať sa v národnostných združeniach, zakladať a udržiavať vzdelávacie a kultúrne inštitúcie. Podrobnosti ustanoví zákon. **3. skupina:** Hlava II., oddiel piaty, Čl. 35 (1) Každý má právo na slobodnú voľbu povolania a prípravu naň, ako aj právo podnikáť a uskutočňovať inú zárobkovú činnosť. (3) Občania majú právo na prácu. Štát v primeranom rozsahu hmotne zabezpečuje občanov, ktorí nie z vlastnej viny nemôžu toto právo vykonávať. Podmienky ustanoví zákon; Oddiel II., Čl. 23 (1) Sloboda pohybu a pobytu sa zaručuje, (4) Každý občan má právo na slobodný vstup na územie Slovenskej republiky. Občana nemožno nútiť, aby opustil vlasť, a nemožno ho vyhostiť.

va, ombudsmana⁹ až po hlavu štátu. V odkazovanom dokumente Ministerstva spravodlivosti SR z roku 2018 sa úrad prezidenta/prezidentky medzi inštitúciami ochrany a podpory ľudských práv nespomína, avšak medzi právomoci prezidenta/prezidentky patria aj také, ktoré s ochranou ľudských práv a slobôd súvisia¹⁰).

Vytvorená schéma môže vyzerat' napríklad takto:

V ďalšom kroku skupiny prezentujú svoje schémy a vzájomne ich porovnávajú. Učiteľ/ka následne na reálnom príklade zo súčasnosti demonštruje ako sa v prípade porušovania ľudských práv postupuje a skupiny

9 Informácie dostupné napr. v dokumente *Inštitúcie ochrany a podpory ľudských práv*. Ministerstvo spravodlivosti SR. 2018, viz <https://www.nrsr.sk/web/Dynamic/DocumentPreview.aspx?DocID=461497> (citované k 19. 9. 2022).

10 Prezident/prezidentka podpisuje zákony; odpúšťa a zmierňuje tresty uložené súdmi v trestnom konaní a zahltádza odsúdenie formou individuálnej milosti alebo amnestie; môže vrátiť Národnej rade Slovenskej republiky zákon s pripomienkami do 15 dní od doručenia schváleného zákona; vymenúva a odvoláva sudcov Ústavného súdu Slovenskej republiky, predsedu a podpredsedu Ústavného súdu Slovenskej republiky, prijíma sľub sudcov Ústavného súdu Slovenskej republiky a sľub generálneho prokurátora; vymenúva a odvoláva sudcov, predsedu a podpredsedu Najvyššieho súdu Slovenskej republiky, generálneho prokurátora a troch členov Súdnej rady Slovenskej republiky, prijíma sľub sudcov.

konfrontujú svoje návrhy riešení s reálnym prípadom, ktorý bol úspešne vyriešený. Učiteľ/ka má k dispozícii reálny prípad riešenia ľudskoprávneho sporu, ideálne takého, ktorý sa dostal až k prezidentovi/prezidentke (môže byť aj celoslovensky známy prípad), alebo príklad, v akej situácii sa ľudia môžu obrátiť/obracajú na prezidenta/prezidentku (súčasný kontext písania listov hlave štátu je samozrejme iný ako z čias Slovenského štátu, avšak naším cieľom je poukázať na princíp, a teda, že ľudia sa na hlavu štátu obracajú, ak už vyčerpali, prípadne nemajú žiadne iné možnosti).¹¹

MINULOSŤ: (zdroj/prameň – schéma – diskusia)

Žiaci, tak ako sú rozdelení v skupinách, aplikujú vedomosti a zručnosti získané predchádzajúcou učebnou figúrou pri riešení skutočného prípadu z obdobia Slovenského štátu (jedna skupina = jeden prípad, spolu teda 3 príbehy/osudy).

1. skupina = *Alica Hercogová* (listy prezidentovi Tisovi + iné doklady – príloha č. 1)¹²
2. skupina = *Bartolomej Erdélyi* (listy prezidentovi Tisovi – príloha č. 2)¹³
3. skupina = *Alžbeta Donáthová* (listy prezidentovi Tisovi + iné doklady – príloha č. 3)¹⁴

11 Ako napríklad udelenie milosti v prípade, kedy je človek právoplatne odsúdený za trestný čin a nastúpil už výkon trestu odňatia slobody, je vo väzbe a neexistuje už iná možnosť, iba udelenie milosti od hlavy štátu. Tak tomu bolo v prípade žiadosti desaťročnej vážne chorej školáčky o prepustení jej otca stíhaného pre trestný čin krádeže. Pozri k tomu: Čaputová dojala prosba chorého dievčatka o milosť pre otecka: Ako chce prezidentka pomôcť Saške. *Nový čas*, 13. 12. 2019, online in: <https://www.cas.sk/clanok/921157/caputovu-dojala-prosba-choreho-dievcatka-o-milost-pre-otecka-a-ko-chce-prezidentka-pomoc-saske/> (citované k 19. 9. 2022).

12 *Slovenský národný archív* (ďalej SNA), fond Kancelárie prezidenta republiky (ďalej f. KPR), karton (ďalej kart.) 82, svazek (ďalej sv.) 13624, Hercogová Alica, Piešťany – o výnimku spod židovského kódexu.

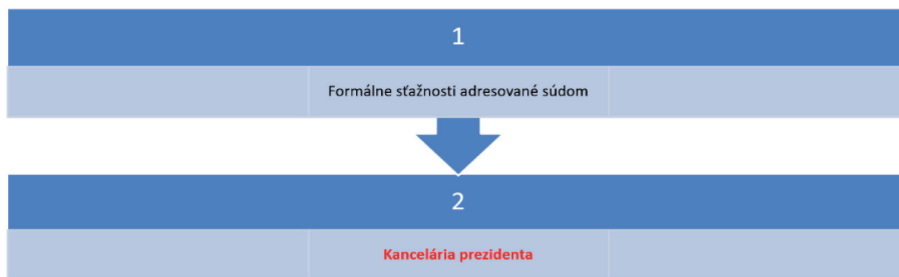
13 SNA, f. KPR, kart. 82, sv. 12212, Erdélyi Bartolomej – žid.

14 SNA, f. KPR, kart. 144, sv. 1742-42, Donáthová Alžbeta Helena, Diviaky nad Nitricou.

Úlohou jednotlivých skupín po prečítaní príslušných listov je:

- **identifikovať** predmet svojho skúmania – konkrétne ľudské práva a slobody, ktoré boli porušené (pre jednotlivé skupiny sú totožné s tými, ktoré skúmali v prítomnosti, a teda by sa mali (s menšími odchýlkami vzhľadom na iný historický kontext) aspoň vo všeobecnom rámci zhodovať.¹⁵
- **analyzovať** dobovú legislatívu¹⁶
- **navrhnúť** riešenie v podobe schémy (rovnako ako v prvej učebnej figúre v časti „prítomnosť“) na problémy opisované v listoch prezidentovi Tisovi (ak nejaké riešenia existovali).
- **prezentovať** vytvorené schémy/návrhy na riešenie situácie opisovanej v jednotlivých listoch. Každá skupina predstaví porušenie akých ľudských práv identifikovala v príslušných listoch a aké riešenie problému/kroky by v danom prípade autorovi/autorke listov navrhla.

Schéma môže vyzeráť napríklad takto:

Žiaci na základe analýzy dobovej legislatívy a existujúcich inštitúcií nevyhnutne dospeli k záveru, že v čase Slovenského štátu neexistovali orgány a inštitúcie zaoberajúce sa výlučne ochranou ľudských práv a slobôd, a že

15 Zhrnutie ľudských práv a slobôd z jednotlivých kartičiek z Ústavy SR, s ktorými žiaci pracovali v časti „prítomnosť“ podľa skupín: **1. skupina:** právo na slobodu myslenia, svedomia, náboženského vyznania a viery; právo na spravodlivé a uspokojujúce pracovné podmienky; **2. skupina:** právo národnostných menšín a etnických skupín na všestranný rozvoj; **3. skupina:** právo na slobodu pohybu a pobytu; právo na slobodnú voľbu povolania, právo podnikáť, právo na prácu.

16 Žiaci majú k dispozícii online alebo v tlačenej podobe Ústavný zákon z roku 1939, online viz <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava1939.pdf>; Židovský kódex (citované k 19. 9. 2022), viz https://www.upn.gov.sk/data/pdf/vlada_198-1941.pdf (citované k 19. 9. 2022); prípadne iné legislatívne alebo úradné dokumenty.

napriek ukotveniu práv v X. hlave ústavy z roku 1939¹⁷ totalitný systém vládnutia legislatívne ukotvené záruky ochrany práv občanov znefunkčňoval (učiteľ/ka môže doplniť/konkretizovať akými konkrétnymi krokmi, opatreniami, obmedzeniami, zákonmi, orgánmi, nástrojmi a pod.).

- **nájsť súvislosť** medzi výsledkami svojej analýzy a adresátom predmetných listov. Výsledkom realizovanej analýzy je, že podobnú schému ako v prvej učebnej figúre z časti „prítomnosť“ nie je možné v kontexte Slovenského štátu vytvoriť. To je zároveň aj odpoveď na poslednú úlohu (*nájsť súvislosť medzi výsledkami svojej analýzy a adresátom predmetných listov*), a teda, ako výsledok realizovanej analýzy súvisí s tým, že všetky listy sa s prosbou o pomoc obracajú priamo na hlavu štátu. Ako vyplýva z analýzy dobovej legislatívy aj zo skúmaných listov, vzhľadom na absentujúce ľudskoprávne inštitúcie v čase existencie Slovenského štátu je pre autorov skúmaných listov prezident naozaj poslednou nádejou.
- **Identifikovať** na základe analýzy dobových dokumentov aké možnosti mala v skúmanom období hlava štátu,¹⁸ ak všetky možnosti ochrany práv občanov v totalitnom režime zlyhávali, a akým spôsobom boli v skúmaných prípadoch využité.¹⁹

17 Ako napr. § 81, (1) Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku. Ústavný zákon zo dňa 21. júla 1939 o Ústave Slovenskej republiky, viz <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava1939.pdf> (citované k 30. 9. 2022).

18 Podľa ústavného zákona z roku 1939 v Hlave III., § 38 napríklad prezidentovi republiky prislúcha: d) vrátiť snemu odhlasované zákony s pripomienkami, e) podpisovať zákony a nariadenia s mocou zákona, f) adresovať snemu posolstvo; v Hlave IX, § 72 Prezidentovi republiky prislúcha právo udeľovať milosť, najmä odpúšťať alebo zmierňovať tresty, uložené trestnými súdmi a disciplinárnymi vrchnosťami a právne následky takýchto odsúdení, počítajúc do toho aj zahladenie odsúdení, a - s výnimkou trestných činov, ktoré sa stíhajú len súkromnou obžalobou, - nariaďovať, aby sa súdne trestné pokračovanie nezavádzalo, alebo aby sa zastavilo. Ústavný zákon zo dňa 21. júla 1939 o Ústave Slovenskej republiky, online viz <https://www.upn.gov.sk/data/pdf/ustava1939.pdf> (citované k 17. 10. 2022).

19 Jozef Tiso bol nielen prezidentom so silnou pozíciou, ale aj vodcom štátostrany, ktorej vládnuca moc bola zakotvená priamo v ústave. Ako prezident mal právomoci vrchného veliteľa ozbrojených síl, mal prístup k hláseniam diplomatov, vojenského spravodajstva aj tajnej polície, mohol bez volieb priamo menovať poslancov, podpisoval mnohé rozkazy, a tiež zákony a medzinárodné zmluvy. Ako vodca vládnucej Hlinko-

Žiaci teda pátrajú po osudoch autorov príslušných listov a po odpovedi prezidenta na príslušný list. Žiaci sa pri pátraní opierajú o pramene: odpovede prezidenta na skúmané listy a pramene dokladujúce ďalší osud autorov listov:

1. skupina = Alica Hercogová (Rozhodnutie prezidenta²⁰ + dokumenty z Yad Vashem²¹ – príloha 4)

2. skupina = Bartolomej Erdélyi (Dokumenty z kancelárie prezidenta republiky a z okresného úradu v Krupine;²² + Pamätná tabuľa obetiam holokaustu vo Zvolene²³ – príloha 5)

3. skupina = Alžbeta Donáthová (Dokumenty z kancelárie prezidenta republiky a z okresného úradu v Prievidzi + list miestneho farára + dokumenty z ÚPN – príloha 6)²⁴

Z príslušných dokumentov žiaci vypátrajú:

1. skupina = Alica Hercogová

– list prezidentovi 20. 11. 1941

– Odpoveď z kancelárie prezidenta 24. 1. 1943: „žiadosti o oslobodenie nebolo vyhovené“

2. skupina = Bartolomej Erdélyi

– list prezidentovi 24. 9. 1940

– odpoveď Okresného úradu Krupina kancelárii prezidenta 28. 8. 1942: „Pripojenú žiadosť vraciam s tým, že menovaný s celou rodinou bol už odtransportovaný“

3. skupina = Alžbeta Donáthová

– list prezidentovi 29. 9. 1941

– odpoveď z kancelárie prezidenta 8. 2. 1943: „žiadosti o oslobodenie nebolo vyhovené“

vej slovenskej ľudovej strany bol súčasne aj najvyšším veliteľom Hlinkovej gardy, vrátane jej Pohotovostných oddielov. S najvyššou koncentrovanou štátnou mocou v jedných rukách sa prirodzene spájala aj priama osobná a politická zodpovednosť.

20 SNA, f. KPR, kart. 82, sv. 13624, Hercogová Alica, Piešťany – žiadosť o výnimku spod židovského kódexu.

21 Yad Vashem, online in: <https://www.yadvashem.org/> (citováno k 28. 5. 2023).

22 SNA, f. KPR, kart. 82, sv. 12212, Erdélyi Bartolomej – žid.

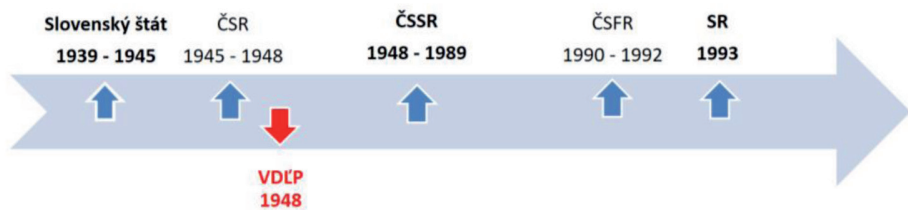
23 Pamätná tabuľa Obetiam 2. svetovej vojny a SNP vo Zvolene, online in: <https://www.vets.cz/vpm/27798-pamatna-tabula-obetiam-2-svetovej-vojny/> (citováno k 28. 5. 2023).

24 SNA, f. KPR, kart. 144, sv. 1742-42, Donáthová Alžbeta Helena, Diviaky nad Nitricou.

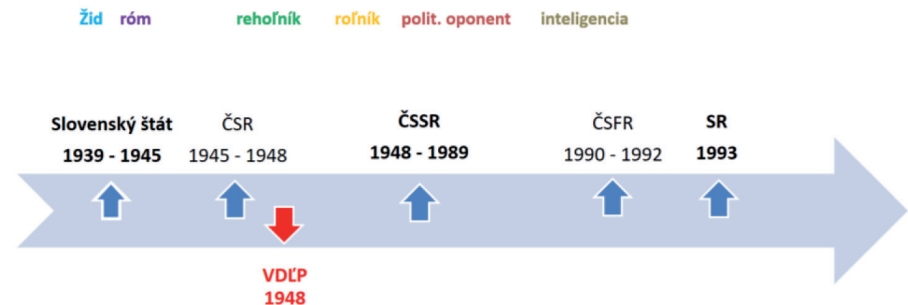
REFLEXIA

Jednotlivé skupiny na základe výsledkov pátrania na príklade Slovenského štátu:

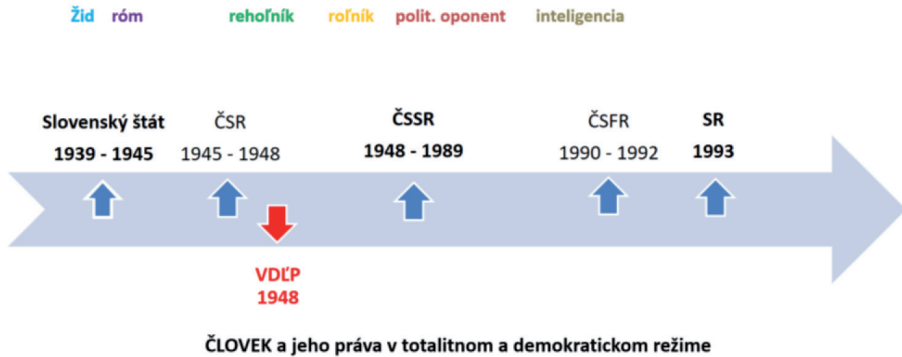
- **formulujú** závery o ochrane a dodržiavaní ľudských práv a slobôd v totalitnom režime (vo forme vennovho diagramu, myšlienkovvej mapy, tabuľky a pod.)
- **zhodnotia** rozhodnutia prijaté prezidentom Jozefom Tisom v skúmaných prípadoch.
- **navrhnú** v spoločnej diskusii efektívne riešenie pre zabezpečenie ochrany ľudských práv a slobôd v prípade, keď štát pri plnení tejto funkcie zlyháva (cieľom je upozorniť na existenciu Všeobecnej deklarácie ľudských práv z 10. 12. 1948, ďalej VDLP).
- **Vyznačia** na časovej osi kľúčové medzníky slovenských dejín od existencie Slovenského štátu až po súčasnosť, inou farbou vyznačia vznik VDLP.

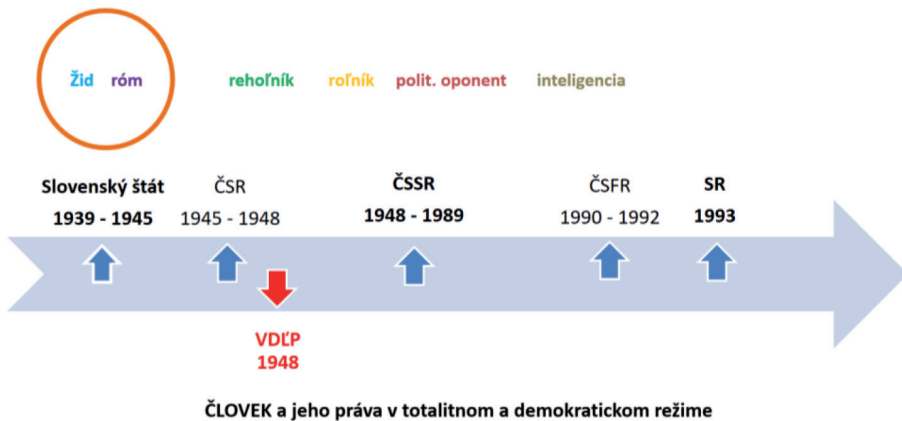
- **Identifikujú** v každom období, a k príslušnému obdobiu na časovú os **napišu** jednotlivcov alebo skupiny ľudí, ktorým boli nejakým spôsobom upierané ľudské práva a slobody, a to nielen pred, ale aj po prijatí VDLP.

- **Hľadajú**, čo majú títo jednotlivci, alebo skupiny ľudí spoločné – hľadajú spoločného menovateľa. Keďže ide o nábožensky, etnicky, rasovo, politicky, kultúrne atď. rôznorodých ľudí/skupiny. Jediným spoločným menovateľom je ČLOVEK. Žiaci pred sebou na časovej osi vidia, že totalitný režim vedie k porušovaniu základných ľudských práv a slobôd, pričom v pozícii obetí sa môže ocitnúť akýkoľvek jednotlivec, alebo skupina ľudí.

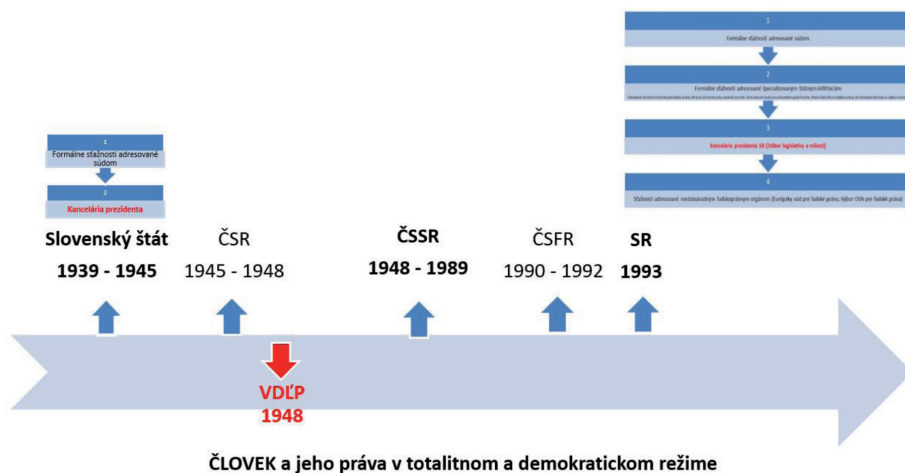

Následne je na mieste diskusia o tom, ktoré práva v akej miere boli v konkrétnych prípadoch porušované, pričom treba zdôrazniť, že holokaust je v našich dejinách bezprecedentným príkladom porušovania ľudských práv.

Na tabuľu k časovej osi žiaci na stranu Slovenského štátu pripnú najlepšie vyhodnotenú schému z časti MINULOSŤ a na stranu súčasnosti naj-

lepšie vyhodnotenú schému z časti PRÍTOMNOSŤ. Následne vzájomnou komparáciou schém spoločne žiaci **formulujú** závery o ochrane a dodržiavaní základných ľudských práv v totalitnom a demokratickom režime/polit. zriadení. Tým sa pomyselný kruh uzatvára a vraciame sa prirodzene späť k téme vyučovacej hodiny formulovanej na začiatku, a teda Ľudské práva a k súčasnému demokratickému zriadeniu, ktoré konkrétnymi inštitúciami a orgánmi garantuje dodržiavanie základných ľudských práv a slobôd každému bez rozdielu.

Záver

Na záver sa vraciam k metaforickej otázke nastolenej v úvode: „Čo nám listy prezrádzajú o koreni?“ Uvedený metodický model na príklade témy holokaust predstavuje postup, ako na uvedenú otázku spolu so žiakmi hľadať odpovede. Avšak je možné ho použiť na zodpovedanie akejkoľvek otázky alebo na hľadanie riešení akéhokoľvek problému, ktorý rezonuje v súčasnosti, avšak korene má v blízkej, či vzdialenej minulosti. Za všetky si môžeme predstaviť napríklad hľadanie odpovedí na aktuálnu situáciu týkajúcu sa miest pamäti v Mexiku, Chicagu, či Miami na Floride, kde v ostatných rokoch poškodili alebo strhli sochy Krištofa Kolumba, alebo aj iných reprezentantov koloniálnej nadvlády. Ale netreba sa tiež báť hľadať historické súvislosti aktuálneho vojnového konfliktu na Ukrajine. A teda: „Čo nám dostupné pramene prezrádzajú o týchto udalostiach? Čo nám listy prezrádzajú o koreni?“

Chcela by som sa vrátiť k téze, ktorou som začala tento príspevok: Bez spomienky na minulé sa môžeme ťažko orientovať v prítomnosti a plánovať budúcnosť. Práve ľudská pamäť je akousi databázou hodnôt, s ktorými sa buď identifikujeme alebo ich odmietame, aby sme ich prenesením v čase a priestore, tu a teraz, zohrali svoju historickú úlohu, odvolávajúc sa na osudy, odkazy, myšlienky sformulované pred niekoľkými desaťročiami, či storočiami ľuďmi, ktorí si len málo uvedomovali svoju historicitu, tak, ako si ju viac, či menej uvedomovali autori analyzovaných listov, a ako si ju len málo uvedomujeme aj my dnes. To, aká je naša historická úloha a ako sme sa jej zhostili, už budú posudzovať tí, čo prídu po nás. Čo nás ale všetkých nepopierateľne spája je fakt, že ak hovoríme o dejepise, hovoríme o NÁS, o LUĎOCH. To my sme dokázali postaviť monumentálne stavby ako sú pyramídy alebo Eiffelova veža, to my sme objavili penicilín a našli spôsob ako lietať do vesmíru. Boli sme to tiež my, ktorí sme postavili koncentračné tábory a továrne na smrť, a boli sme to my, ktorí sme tam zomierali. A práve preto musíme vždy každý zo svojej pozície urobiť všetko preto, aby sa NÁM to nestalo opäť. A to je tiež najdôležitejší dôvod, prečo naša spoločnosť, viac ako kedykoľvek predtým, potrebuje učiteľov a učiteľky, dejepisárov a dejepisárky, ktorí veria, že môžu zmeniť svet k lepšiemu. Pretože, podľa môjho názoru, práve v tom spočíva ich historická úloha.

Sites of Memory of the Second World War and Their Transformation

SUMMARIES

I. THE ISSUES OF SITES OF MEMORY FROM A GENERAL PERSPECTIVE

Vojtěch Kessler:

Working with Memory Sites as a Part of „Memory Studies“

Although the concept of memory sites was proposed more than 40 years ago, it is still considered a contemporary novelty with a touch of modernity in Czech historiography. Projects are created, conferences are held, and collective and methodological monographs are published on the topic of memory, in particular, historical memory or memory studies in general; meanwhile, it is often emphasised that memory concepts in the humanities are an attractive field that invites new researchers. How is that even possible? Is it because Czech history fell behind and is trying to make up for everything while the newer and more up-to-date concepts elude us? Are debates about the role of sites of memory in general still relevant face to face with the internet globalisation of society on the one hand and social encapsulation on the other? Or is it the other way around? The more entities that strengthen their legitimacy due to the presented conclusions which are presented in a particular form by the historical science, i.e. the state and nation with its historicism, lose their positions, the more competing „projects“ (such as memory) drawing on the past offer themselves as a particular alternative. After all, isn't the postmodern preference of individuals, subjectivity and, in general, for many conservative scholars, as a tool of analysis for phenomena that are difficult to accept, feelings or reflection, in the end, more resilient than extensive philosophical systems, compacted factographies, and revealed truths of national master narratives? Undoubtedly, the profound answers to these questions cannot be found in the following paper. Nevertheless, we will at least attempt to summarise some

pitfalls associated with analysing sites of memory and memory studies in general.

II. SITES OF MEMORY IN THE CASE STUDIES

Petra Hudek:

Soviet Army Memorials after 1989 in Czechoslovakia

Along with social and political upheaval, the fall of the communist regime in Czechoslovakia also resulted in many alternations and reconfigurations of public space. The post-November transformation of the public space had the most significant impact on statues and monuments associated with the communist regime. This paper examines the situation of Soviet Army monuments following the transition of political power in 1989. Mainly, it discusses the moving and dismantling of such monuments; it also addresses the modifications of various monument parts, such as symbols in the form of the hammer, sickle, and red star. Last but not least, the article deals with the issue of information tables and inscriptions. The article aims to draw attention to the historical, political, and social evolution of monuments dedicated to the Soviet Army, which remain the most prevalent category of Second World War memorials in the Czech and Slovak setting.

Adam Zítek:

From Monument of Gratitude to Hero Worship. An Outline of Historical Memory in the Public Space in Poland.

Material references, such as monuments and memorial plaques, are integral to historical memory. These structures frequently dominate public spaces and challenge society with their message. The communist regime that established itself in Poland after the Second World War was well aware of this importance. In addition to honouring significant communist individuals, the nation's monuments also honoured the Red Army's contribution to the liberation of the nation. However, the Poles' attitude toward the eastern neighbour and its armed forces was not very positive, which was reflected in their attitude to these symbols. On the contrary, the merits of

the non-communist resistance, which brought numerous sacrifices during the war, were concealed and distorted after the war ended. The turning point was the fall of the regime in 1989. While the majority of the communist symbols were taken down relatively swiftly, the situation was more complicated when it came to the so-called monuments of gratitude. This was caused by the divergent views of the Polish society and the global environment, particularly regarding the views of the Soviet Union and, subsequently, the Russian Federation. Recent years demonstrate that the decommunisation of the public space became a part of historical politics, which has been aided by international developments and Russia's aggression against Ukraine. The Red Army monuments have been replaced by those commemorating the non-communist resistance, including the post-war anti-communist resistance. However, even here, there are some controversies that stem from somewhat uncritical interpretations of historical events.

Miloslav Čaplovič:

The Memorial of Czechoslovakian Army in Dukla in time, 1947–2022

The Dukla Pass has always been a good place to cross the main ridge of the Carpathian Mountains. During the Second World War, in the autumn of 1944, the Dukla Pass was the scene of heavy fighting between Soviet and Czechoslovak army units on one side and German troops on the other. This fighting, within the Carpathian-Dukla Military Operation and the Carpathian-Uzhorod Military Operation, was part of a broader East Carpathian Strategic Offensive Operation, which took place between 8 September 1944 and 28 October 1944. On the ground of the National Cultural Monument, the Memorial, and the Cemetery of the Czechoslovak Army in Dukla is a bronze plaque engraved with the names of 1,256 soldiers who died during the heavy fighting of the Carpathian-Dukla Military Operation in the mountainous terrain in the autumn of 1944. Exactly 565 of them are buried under the ground. All of them were members of the 1st Czechoslovakian Army Corps in the USSR. The study describes the memorial's founding and evolution over time due to ideological and political factors. The author pays much attention to the current and ongoing court dispute between the Institute of Military History in Bratislava, which manages the

memorial, and the sculptor Ján Kulich's family. His sculpture, installed in 1964, referring to the Czechoslovakian-Soviet Union camaraderie, was replaced by a replica of the original sculpture of a Czechoslovakian soldier by Jan Adolf Vítek and was moved to the entry hall of the Dukla Pass Lookout Tower. The heirs of Ján Kulich, the most prominent sculptor during the normalisation period, complain about the undignified treatment of their ancestor's work and demand that it be restored to its original state.

Marek Syrný:

Historical Memory and Sites of Memory of the Resistance Movement and the Slovak National Uprising – Past and Present

The main focus of the study is on how memory sites of the resistance movement during the Second World War were established. Emphasis is given to the resistance movement that culminated during the Slovak National Uprising (SNU). In addition, the paper focuses on social development and changes that this commemoration has undergone since 1945. The first post-war attempts to erect monuments, memorial plaques or other objects associated with the recent resistance movement and the SNU are further discussed and evaluated. Such objects are marked by the balance of power between the Democrats and Communists. The paper consequently presents the commemoration and iconography of the SNU and resistance movement during the communist totalitarian regime that followed 1948; it describes the developmental stages of the commemoration – i.e. from „the mass proliferation led by the Communist Party“ in the 1950s through the reform searching for „humanity“ and artistic invention in the 1960s, up to the normalisation schematism in 1970s and 1980s. Ultimately, the paper summarises and assesses the most important ideological tenets, issues or, conversely, achievements in commemorating the resistance movement during the Second War and the Uprising after the fall of the communist regime. On the one hand, democratic Slovakia has granted the resistance movement and the SNU the status of one of the foremost nation-state-forming phenomena in modern Slovakian history; on the other hand, the loss of the backdrop of an octroi state-centred partisan occultation means new challenges (but also new opportunities) commemorating decades of old history. In particular, the Museum of the Slovak National Uprising – as

the central institution for the research and presentation of the resistance and the SNU – bore the main burden of finding new ways to enforce „not forgetting“ the resistance among the numerous new topics and activities that overwhelmed the public space after 1989. Apart from a social reflection of the most crucial memory, this paper includes a topographic overview of the most important sites situated in the centre of the former insurgent Slovakia.

Pavel Kmoch:

The End of Lord of Benešov. Sites of Memory of the Waffen-SS intervention from the Bohemian training area against the Prague Uprising

The text focuses on memory sites that are not immediately apparent and are only known by a selective group of individuals with greater interest in the specific period and events. These are the locations where the partly successful Benešov Kampfverband SS Wallenstein attempted to reach Prague in May 1945 and where the insurgents fought. These are also places where unarmed civilians, including women and children, were killed. Memorials and plaques mark most such places; however, the two-sided conflicts and fights are not. The study examines the circumstances of creating the SS training area where Wallenstein was deployed, its complexity and function. The attention is paid mainly to the functioning of the area at the very end of the war when not only the population of the occupied Protectorate but also the Germans themselves lived in uncertainty about what would happen. The author, of course, extensively focuses on the deployment of Wallenstein, its three brigades, against the insurgent Prague, including the tens of acts of violence and murders committed by the SS soldiers. Other crimes described by the author occurred in connection with the uprising in many villages in and around the Benešov region. The final part of the paper discusses the fate of the commanders of the three Wallenstein brigades and their soldiers who were surrounded as late as 12th May 1945 between the villages Milín and Čimelice. Due to the post-war situation, it was impossible to prove their misdeeds, specific faults, or innocence, and therefore, most of them spent the next ten years in the Soviet camps.

Jan Rychlík:

Krkonoše as Place of Memory for Czechs, Germans, and Poles

All mountains are memory sites because they contribute to the definition of the „national area“ i.e. they are associated with the notion of the region's boundaries that a particular nation inhabits. The mountains that border Czechia are also a part of the country's history and legacy. With Snezka, the highest mountain in the Czech state, Krkonoše mountains have played a key role in forming the Czech national story. The popularity of the Krkonoše in Czech society was not affected even though the population on both sides of the mountains was predominantly German up to 1945. The Krkonoše were not only the highest mountains of the Czech state; in 1742, they also became the highest mountains in Prussia. In contrast to the Alps, where Germans, Italians, Slovenes, French and Rhaetian people lived, the Krkonoše were viewed as „purely German“. In 1888, a monument was built on Hohes Rad (today's Wielki Szybszak – 1509 m above sea level) in honour of German Emperor William I, the king of Prussia and the man who unified the German people. The German population of the Czech side of the Giant Mountains saw the unification as a promise for the future unification of all Germans. The unification happened for a brief period between 1938 and 1945 when the Czech border areas belonged to Nazi Germany as a consequence of the Munich Agreement. After the Second World War, the German population had to leave the Czech and Silesian parts of the Krkonoše, as Lower Silesia was given to Poland. The incoming Polish population was primarily from so-called Kresy, i.e. the Eastern areas ruled by the USSR, or they were landless or small farmers from central Poland; as a result, they had no relation to the Krkonoše. However, the Krkonoše became the new Polish mountains for the subsequent generations of Poles. Consequently, the Krkonoše are now ingrained in Polish memory.

III. MEMORY SITES IN FILMMAKING AND TEACHING HISTORY

Jan Bárta:

The Second World War, SNU, and Stalinism. The Reconstruction of Memory, Trauma, and Politics in the Czechoslovak Cinema of the 1960s

The text focuses on several Czechoslovak films from the second half of the 1960s, the subject of which was the Second World War and Stalinism. It presents films such as *Long Live the Republic*, *Coach to Vienna*, *The Bells Toll for the Barefooted*, *All My Compatriots*, *Riders in the Sky*, and others concerning the memory of domestic society and the traumatic events of the recent past. Apart from Jeffrey Alexander's theory of cultural trauma, the paper theoretically draws on the structure of cultural memory by Jan Assmann. The individual films, whose central messages include different views of the past, are correlated with the emerging paradigm of reformist communism, where the revision of the domestic historical narrative was also an essential aspect of the reform movement. The paper compares how films depict the past and how contemporary critics and general discourse on history perceived the past, with the attendance of the films as one of the possible indicators of the audience's preference and the level of identification with the newly presented narrative. Although the social suffering between 1938-1953 caused by Nazism and Stalinism was indisputable, the emphasis is put on the construction of these events mainly by contemporary art and its retrospective retelling. The effectiveness of the historical representation is debated.

Iva Vachková:

The Potential of Memory Sites for Teaching History

In the first part, a brief study describes the possibilities a history teacher can take advantage of when igniting their students' interest in local sites of memory and places that relate to national or international past. Visits to such places should always be linked with experience, which the teacher can share with the pupils. Moving from locally anchored learning to the broader region is suggested, and interesting methodological materials are recommended, including digital databases useful for school teaching. Opportuni-

ties for field trips and organisation during the current school year are also recalled. The second part of the article introduces a practical example of teaching inspired by a memory site directly in Liberec – the Perlman Villa on Údolní Street. A lesson plan for 45 minutes is provided; the lesson aims to prepare pupils for the excursion to the Villa. The lesson plan is designed to help the pupils apply research skills through the analysis of archive sources, including the construction documentation, family relocation documents, a document proving the change of the villa owner's office, the applications for scholarships, the admission to the driving test or issuing international driving licence. The lesson plan focuses on using the activating methods. The end of the lesson suggests how the preparation in a school can be interlinked with the excursion at Perlman Villa and how the lesson can be run on the site.

Alžbeta Šniežko:

“What do the documents tell us about the historical roots?
Memory as a Value Database”

Events held annually, for example, on the anniversary of the end of the Second World War, can appear more or less formal. They aim to emphasise the importance of democracy and its values, which are self-evident to us, are still present, and we are only reminded of them. In her didactic contribution, the author points out the fallacy of this idea. According to her, the opposite is true. The values of democracy are present only as long as we remember and claim them, as long as they exist in our collective and individual memory. She sees memory as a database of values with which we identify or, conversely, reject. Based on this premise, she then examines the possibilities of teaching the Second World War, the Slovak state and the Holocaust in primary and secondary schools, both theoretically and practically, using specific documents.

Přehled autorů

Jan Bárta

Miloslav Čaplovič
(Vojenský historický ústav Bratislava)

Petra Hudek
(Historický ústav Slovenské akademie věd, v. v. i.)

Vojtěch Kessler
(Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.)

Pavel Kmoch

Jaroslav Pažout
(Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogické Technické univerzity v Liberci)

Jan Rychlík
(Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogické Technické univerzity v Liberci)

Marek Syrný
(Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banské Bystrici)

Alžbeta Šniežko
(Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika Košice)

Iva Vachková
(Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy)

Adam Zítek
(Národní archiv)

Seznam použitých zkratk

- ABS – Archiv bezpečnostních složek
AK – Armia Krajowa
ASUD – Asociace učitelů dějepisu
AV ČR – Akademie věd České republiky
CEVIPOF – CNRS – Centre de recherches politiques de Sciences Po – Centre national de la recherche scientifique
č. – číslo
čj. – číslo jednací
č. k. – číslo katastru
čl. – článek
ČR – Česká republika
ČSAV – Československá akademie věd
ČSSR – Československá socialistická republika
ČSR – Československá republika
ČTK – Česká tisková kancelář
dr. – doktor
ed. – editor
eds. – editors
f. – fond
HZDS – Hnutie za demokratické Slovensko
Ing. arch. – inženýr architekt
IPN – Instytut Pamięci Narodowej
iŠVP – Inovovaný Štátny vzdelávací program
K 231 – Klub 231
KAN – Klub angažovaných nestraníků
kart. – karton
KPR – Kancelária prezidenta republiky
KPVS – Konfederácia politických väzňov Slovenska
k. ú. – katastrálne územie

MAP – Ministerstwo Administracji Publicznej
MNO – ministerstvo národní obrany
MO SPB – místní organizace Svazu protifašistických bojovníků
KČT – Klub českých turistů
KSČ – Komunistická strana Československa
KSS – Komunistická strana Slovenska
NKP – národní kulturní památka
NKVD – Narodnyj komissariat vnutrennich děl
NSA – Najwyższy Sąd Administracyjny
OBSE – Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě
ONV – okresní národní výbor
PiS – Prawo i Sprawiedliwość
PLR – Polská lidová republika
PO – Platforma Obywatelska
PPR – Polska Partia Robotnicza
RA – Rudá armáda
RAF – Royal Air Force
ROA – Ruská osvobozenecká armáda
roč. – ročník
ROPWiM – Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa
RVP ZV – Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání
s. – strana
SAV – Slovenská akadémia vied
SB – Służba Bezpieczeństwa
SdP – Sudetendeutsche Partei
sign. – signatura
SNA – Slovenský národný archív
SNP – Slovenské národní povstání, Slovenské národné povstanie
SOA – státní oblastní archiv
SR – Slovenská republika
SS – Schutzstaffel
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
sv. – svazek
TASR – Tlačová agentura Slovenskej republiky
TPPR – Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej
UB – Urząd Bezpieczeństwa
UK – Univerzita Karlova

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

ÚPN – Ústav pamäti národa

ÚSTR – Ústav pro studium totalitních režimů

ÚV PSDS – Ústřední výbor Polské sjednocené dělnické strany

VDEP – Všeobecná deklarácia ľudských práv

ZBOWiD – Związek Bojowników za Wolność i Demokrację

VHÚ – Vojenský historický ústav

VÚA-VHA Praha – Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv
Praha

ZŠ – základná škola, základní škola

Z. z. – Zbierka zákonov

zl. – zlotý

ZSSR – Zväz sovietskych socialistických republík

II. RP – II. Rzeczpospolita

Použité prameny a literatura

Prameny

a) archivní dokumenty

Archiv bezpečnostních složek
Stíhání nacistických válečných zločinců

Archív Múzea Slovenského národného povstania
Výročné správy

Archiwum Akt Nowych
Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
Ministerstwo Administracji Publicznej

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Bydgoszczy

Městský úřad Aš

Městský úřad Hradec Králové

Národní archiv
Československá vládní komise pro stíhání nacistických válečných zločinců
Ministerstvo vnitra – referát L
Policejní ředitelství Praha I – všeobecná registratura, 1901–1913
Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940, 1941–1950
Policejní ředitelství Praha II – evidence obyvatelstva

Slovenský národný archív
Kancelária prezidenta republiky

Státní oblastní archiv v Praze
Trestní nalézací komise Benešov u Prahy

Vojenský historický ústav Bratislava

Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv Praha
Jednotky SS v Protektorátu
Ministerstvo národní obrany
Výcvikové a záložní jednotky SS

b) periodika

Divadelní a filmové noviny

Dnes 24 Trnava

Film a doba

Filmové a televizní noviny

Hradecký kurýr

Kino

Lidová demokracie

Listy

MY Trnava

Novinky z levickej radnice

Nový čas

Pravda

Rudé právo

SME, Korzár Košice

Svobodné slovo

Trnavský hlas

Týždeň

Východočeský večerník

c) normativní a statistické prameny, dobová právní literatura

Dziennik Ustaw

Reichsgesetzblatt

Sbírka zákonů a nařízení státu československého

Sbírka zákonů Československé socialistické republiky
Zbierka zákonov Slovenskej republiky

d) tiskem vydané dokumenty

Amtlicher Taschenfahrplan für das Sudetenland. Winterausgabe 1938–1939. Gültig bis 14. Mai 1939. Deutsche Reichsbahn, Berlin 1938

ARNDT, Tereza – MELICHAR, Bohumil – PÝCHA, Čeněk (eds.): *13 objektů z (ne)šťastného muzea. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2022*

Atlas drah České republiky. 2. rozšířené a doplněné vydání. Malkus, Praha 2006

PECKA, Jindřich – BELDA, Josef – HOPPE, Jiří (ed.): *Občanská společnost 1967–1970. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 2. díl, 2. svazek: Sociální organismy a hnutí Pražského jara. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, Praha–Brno 1998*

PROCHÁZKA, Jan: *Politika pro každého.* Mladá fronta, Praha 1968

První celostátní lyžařské mistrovství Mladého Národního sjednocení ve Lhotě Štěpanické-Benecku ve dnech 4.–6. ledna 1936. Pamětní publikace. Říšské vedení Mladého Národního sjednocení, [Praha] 1936

SEDLÁČEK Jiří – ORLOVSKÝ Dezider: *Padli na poli cti a slávy. Fotoalbum nejvýznamnějších pomníků a památníků z národně osvobozeneckých a partyzánských bojů.* Lidové nakladatelství, Praha 1974

SULZBERGER, Fritz: *Deutsch-Tschechischer Soldaten Sprachführer.* Hachmeister & Thal, Leipzig 1938

Úřední jízdní řád Republiky československé. Letní období 1937. Ministerstvo pošt a telegrafů a Ministerstvo železnic, Praha 1937

e) memoáry, deníky, rozhovory

MLYNÁŘ, Zdeněk: *Mráz přichází z Kremly.* Mladá fronta, Praha 1990

Literatura

- ADAMCZAK, Sławomir: *Karkonosze polskie i czeskie*. Agencja TD, Warszawa 2003
- ALBERTY, Július: K 60. výročiu Slovenského národného povstania. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*. Oblastný výbor SZPB Banská Bystrica, Banská Bystrica 2004, s. 5–9
- ALEXANDER, C. Jeffrey: K teorii kulturního traumatu. In: KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd*, s. 97–122
- ALEXANDER, C. Jeffrey: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: ALEXANDER, Jeffrey C. – EYERMAN, Ron – GIESEN, Bernhard. (eds.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, Berkeley 2004, s. 1–30
- ANDERSON, Benedict: *Představy společnosti. Úvahy o původu a šíření nacionalismu*. Karolinum, Praha 2008
- ANDONOV, Radek: *Z Lobendavy směr Praha! Duben a květen 1945 mezi Budyšínem a Prahou*. Oblastní muzeum v Děčíně, Děčín 2020
- ASSMANN, Aleida: *Cultural Memory and Western Civilization. Functions, Media, Archives*. Cambridge University Press, New York 2011
- ASSMANN, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. C. H. Beck, München 2006
- ASSMANN, Aleida: Four Formats of Memory: From Individual to Collective Constructions of the Past. In: EMDEN, Christian – MIDGLEY, David (eds.): *Cultural Memory and Historical Consciousness in the German-Speaking World Since 1500*. Peter Lang, Bern 2004, s. 19–37
- ASSMANN, Aleida: Funktionsgedächtnis und Speichergedächtnis – Zwei Modi der Erinnerung. In: PLATT, Kristin (ed.): *Generation und Gedächtnis, Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1995, s. 169–187
- ASSMANN, Aleida: *Geschichte im Gedächtnis. Von der individuellen Erfahrung zur öffentlichen Inszenierung*. C. H. Beck, München 2007
- ASSMANN, Aleida: Wie wahr sind Erinnerungen? In: WELZER, Harald (ed.): *Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung*. De Gruyter, Hamburg 2001, s. 103–122
- ASSMANN, Jan: Communicative and Cultural Memory. In: ERLI, Astrid – NÜNNING, Ansgar – YOUNG, Sara (eds.): *Cultural Memory Studies*

- An International and Interdisciplinary Handbook*. De Gruyter, Berlin – New York 2008, s. 109–118
- ASSMANN, Jan: Erinnern, um dazuzugehören. Kulturelles Gedächtnis, Zugehörigkeitsstruktur und normative Vergangenheit. In: PLATT, Kristin (ed.): *Generation und Gedächtnis, Erinnerungen und kollektive Identitäten*. Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1995, s. 51–75
- ASSMANN, Jan: Kolektivní paměť a kulturní identita. In: KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Akropolis, Praha 2015, s. 50–61
- ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť. Písmo, vzpomínka a politická identita rozvinutých kulturách starověku*. Prostor, Praha 2001
- ASSMANNOVÁ, Aleida: Od kolektivního násilí ke společné budoucnosti. Čtyři modely, jak zacházet s traumatickou minulostí. In: KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR, Akropolis, Praha 2015, s. 240–256
- ASSMANNOVÁ, Aleida: *Prostory vzpomínání. Podoby a proměny kulturní paměti*. Karolinum, Praha 2018
- BACH, Erle: *Riesengebirge. Rübezahls böhmisch-schlesisches Reich*. Flechsig, Würzburg 2000
- BÁRTA, Jan: Ať žije republika – Kočár do Vídně. Dvojice reinterpetací druhé světové války v kontextu širší diskuse 60. let. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Ve stínu války. Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39*. Technická univerzita v Liberci – Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2019, s. s. 398–416
- BÁRTA, Jan: Kadár, Klos a Wajda: Pokus o srovnání válečné demytizace v československé a polské kinematografii 50. a 60. let. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Ve stínu války. Protektorát Čechy a Morava, Slovenská republika, Říšská župa Sudety a další odtržená československá území v letech 1938/39*. Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha 2019, s. 418–431
- BÁRTA, Jan: Obraz poválečné odplaty v československé kinematografii 60. let 20. století. In: PAŽOUT, Jaroslav – PORTMANN, Kateřina (eds.): *Spravedlnost, nebo pomsta? Potrestání válečných zločinců, kolaborantů a zrádců po 2. světové válce v Československu*. Ústav pro studi-

- um totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci, Praha–Liberec 2022, s. 296–309
- BARTOŇ, Jiří: *Jak zákony kázaly nám. Chodov a Háje v Květnovém povstání roku 1945*. Městská část Praha 11, Praha 2005
- BENEŠ, Zdeněk: *Historický text a historická kultura*. Karolinum, Praha 1995
- BENTLEY, Michael: *Modern Historiography. An Introduction*. Routledge, London 1999
- BERGSON, Henri: *Matter and Memory*. Zone books, New York 1991
- BORGULOVÁ, Jana (ed.): *Pomníky, památníky a pamätné tabule v Banské Bystrici*. Mesto Banská Bystrica, Banská Bystrica 2016
- BRIX, Emil – BRUCKMÜLLER, Ernst – STEKL, Hannes (eds.): *Memoria Austriae: Menschen – Mythen – Zeiten*. Oldenbourg Wissenschaftsverlag, Wien 2004–2005
- BROKL, Lubomír – SEIDLOVÁ, Adéla – BEČVÁŘ, Josef – RAKUŠANOVÁ, Petra: *Postoje československých občanů k demokracii v roce 1968*. Sociologický ústav AV ČR, Praha 1999
- BURKE, Peter: History as Social Memory. In: BUTLER, Thomas (eds.): *Memory: History, Culture and the Mind*. Blackwell, New York 1989, s. 97–113
- BURKE, Peter: *Variety kulturních dějin*. Centrum pro studium demokracie a kultury, Praha 2006
- CARCENAC-LECOMTE, Constanze: Pierre Nora und ein deutsches Pilotprojekt. In: *Steinbruch deutsche Erinnerungsorte Annäherung an eine deutsche Gedächtnisgeschichte*. Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 2000
- CORNELISSEN, Christoph (ed.): *Diktatur – Krieg – Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945*. Klartext-Verlag, Essen 2005
- CORNELISSEN, Christoph: Was heisst Erinnerungskultur Begriffe – Methoden – Perspektiven. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 2003, roč. 54, č. 10, s. 548–563
- CARUTHOVÁ, Cathy: Trauma a historie. In: KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Akropolis, Praha 2015, s. 123–130
- CSABA, Szaló: *Paměť míst. Kulturní sociologie vzpomínání*. Masarykova univerzita, Brno 2017

- CSÁKY, Moritz (eds.): *Orte des Gedächtnisses*. Passagen Verlag, Wien 2000
- CSÁKY, Moritz: Memory – Recollection – Difference Plurality and Heterogeneity as the Signature of Central Europe. *Acta Poloniae Historica*, 2012, č. 106, s. 127–154
- CSÁKY, Moritz – STACHEL, Peter (eds.): *Die Verortung von Gedächtnis*. Passagen Verlag, Wien 2001
- CSÁKY, Moritz – MANNOVÁ, Elena (eds.): *Kolektívne identity v strednej Európe v období moderny*. AEP, Bratislava 1996
- CZARNECKA, Dominika: „Pomniki wdzięczności” Armii Czerwonej w Polsce Ludowej i w III Rzeczypospolitej. IPN, Warszawa 2015
- ČAPEK, Robert: *Moderní didaktika. Lexikon výukových a hodnotících metod*. Grada, Praha 2015
- ČORNEJ, Petr: *Lipanské ozvěny*. Nakladatelství H&H, Praha 1995
- ČORNEJ, Petr – KOFRÁNKOVÁ, Václava a kol.: *Místa paměti v procesu formování moderního českého národa*. Historický ústav AV ČR, Praha 2021
- ČVANČARA, Jaroslav – HAZDRA, Zdeněk – VAJSKEBR, Jan: Naší ctí je věrnost. Konec druhé světové války v Evropě aneb Anabáze tří šlechticů v květnu 1945. *Paměť a dějiny*, 2010, roč. 13, č. 2, s. 4–22
- Dějiny Slovenského národného povstania 1944. V. zväzok*. Pravda, Bratislava 1984
- DOLEŽAL, Jakub: *Strípky z mozaiky protektorátní společnosti*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2008
- DOSTÁL, Jaroslav: *Krkonoše*. Klub českých turistů, Praha 1948
- DRAHNÝ, Radek: *Krkonoše*. Green Mango, Vrchlabí 2016
- DUDOVÁ, Markéta: *Podještědí. Paměť místa jako inspirační zdroj a vzdělávací obsah ve výuce výtvarné výchovy*. Diplomová práce. Technická univerzita v Liberci, Liberec 2021
- DURKHEIM, Emile: *The Elementary Forms of the Religious Life*. Free Press, New York 1965
- ERLL, Astrid: Cultural Memoery Studies: An Introduction. In: ERLL, Astrid – NÜNNING, Ansgar – YOUNG, Sara (eds.): *Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook*. De Gruyter, Berlin – New York 2008, s. 1–15
- ERLL, Astrid, Medien und Gedächtnis. Aspekte interdisziplinärer Forschung. In: RIPPL, Gabriele – FRANK, Michael C. (eds.): *Arbeit am Gedächtnis*, Für Aleida Assmann. Wilhelm Fink, München 2007, s. 87–98

- ERLL, Astrid: *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan, New York 2001
- FELDBAEK, Ole (ed.): *Dansk identitetshistorie*. C. A. Reitzels Forlag, København 1991–1992
- FERENCOVÁ, Michaela – NOSKOVÁ, Jana: K otázce studia tématu paměti a města. In: *Paměť města. Obraz veřejné komemorace a historické zlozomy v 19.–21. století*. Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Brno 2009, s. 11–40
- FLAIG, Egon: Memorialgesetze und historische Unrecht. Wie Gedächtnispolitik die historische Wissenschaft bedroht. *Historische Zeitschrift*, 2016, roč. 302, č. 2, s. 297–339
- FLEISSIGOVÁ, Lucie: *Velké Popovice. Velké století v dějinách malé obce*. Diplomová práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2012
- FRANÇOIS, Etienne – PUSCHER, Uwe (eds.): *Erinnerungstage. Wendepunkte der Geschichte von der Antike bis zur Gegenwart*. C. H. Beck, München 2010
- FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen (eds.): *Deutsche Erinnerungsorte*. C. H. Beck, München 2001
- FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen: *Steinbruch deutsche Erinnerungsorte. Annäherung an eine deutsche Gedächtnisgeschichte*. Peter Lang, Frankfurt am Main 2000
- FRIEDL, Jiří – JUREK, Tomasz – ŘEZNÍK, Miloš – WIHODA, Martin: *Dějiny Polska*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2017
- GOLON, Mirosław: Powstanie pomnika wdzięczności Armii Radzieckiej w Toruniu w 1946 roku. *Rocznik Toruński*, roč. 30, č. 30, s. 161–185
- GUSE, Michal: *Téma pouti v kanonizovaných dílech české literatury*. Rigorózní práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, s. d.
- GYARFÁŠOVÁ, Olga: Sonda do historické paměti zaostřená na mladých. *Annales Scientia Politica*, roč. 2015, č. 1, s. 23–33
- HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Sociologické nakladatelství SLON, Praha 2009
- HALBWACHS, Maurice: *The Collective Memory, edited by Mary Douglas*. Harper and Row, New York 1966
- HAVELKA, Jiří: *Československé filmové hospodářství 1966–70*. Československý filmový ústav, Praha 1976
- HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl: obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2001

- HAVELKA, Miloš: Gedächtnis und Geschichte, Zusammenleben und Vertreibung. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 2003, roč. 51, č. 1, s. 13–19
- HAVELKA, Miloš: Paměť a dějiny – soužití a vyhnání. *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2004, roč. 1, č. 1, s. 85–93
- HAVELKA, Miloš: Poznání – paměť – identita a několik obecnějších úvah. *Dějiny – teorie – kritika*, 2007, roč. 4, č. 2, s. 256–268
- HEUSS, Alfred: *Verlust der Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1959, s. 32–61
- HLAVAČKA, Milan: Místa paměti a jejich postavení v historickém a společenském „provozu“. In: *Místa paměti česko-německého soužití*. Antikomplex, Praha 2011, s. 10–21
- HLAVAČKA, Milan: Ztráta historické paměti v důsledku umělého přejmenování krajiny. In: *Kulturní krajiny a identity podél česko-rakouských hranic – 60 let EU*. Europa Brücke Raabs, Raabs 2013, s. 86–95
- HOBSBAWM, Eric – TANGER, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*, Cambridge University Press, Cambridge 1992
- HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Paseka, Praha 1996
- HOFFMAN, Petr: *Dějiny státní autobusové dopravy v Československu. II. díl. Poštovní autobusy 1919–1932*. Andrej Hoffman ve spolupráci s Vydavatelstvím dopravní literatury Litoměřice, Praha 2013
- HONS, Josef: *Dejiny dopravy na území ČSSR*. Vydavateľstvo technickej a ekonomickej literatúry, Bratislava 1975
- HOPPE, Jiří: *Opozice 68. Sociální demokracie, KAN a K 231 v období pražského jara*. Prostor, Praha 2009
- HORÁK, Pavel: První máj. In: HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel – KESSLER, Vojtěch – MICHELA, Miroslav (eds.): *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu*. Academia – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., Praha 2018 s. 219–266
- HOŠKOVÁ, Anežka: *Sonderlager Bystřice u Benešova*. Bakalářská práce. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha 2014
- HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In: HĚDLOVÁ, Lubomíra – ŠUSTROVÁ, Radka (eds.): *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014, s. 21–55
- HRUBOŇ, Anton: *Mýtus a kult Jozefa Tisa*. Paradigma, Bratislava 2022
- CHABAN, Jozef (ed.): *Baláže*. Obecný úrad Baláže, Banská Bystrica 2014

- CHARITONOV, O. V.: *Illustrirovannoje opisanie obmundirovania i znakov različia Sovjetskoj armii (1918–1958)*. Artilerijskij istoričeskij muzej, Leningrad 1960
- IRA, Jaroslav: Topografie paměti. Reálná a imaginární místa kulturního vzpomínání. In: ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*. Scriptum, Praha 2014, s. 55–88
- ISNENGHI, Mario (eds.): *I luoghi della memoria. Strutture ed eventi dell'Italia unita*. Laterza, Roma 1997–1998
- JAKL, Tomáš: Kampfgruppe Wallenstein 4. až 12. května 1945. In: *Valdštejn. Albrecht z Valdštejna Inter arma silent musae?* Academia, Praha 2007
- JAKL, Tomáš: Obrněné vlaky v Pražském povstání, 2. díl. *Historie a vojenství*, 2021, roč. 70, č. 3, s. 82–121
- JANČURA, Mikuláš – ŠNIEŽKO, Alžbeta: *Prvý dotyk so slobodou. Sprítomňovanie minulosti na príklade Nežnej revolúcie z novembra 89*. Filozofická fakulta Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Košice 2021
- JANOTKOVÁ, Zita a kol.: *Po stopách a historických pamiatkach SNP v okresoch Banská Bystrica a Brezno*. Simpess, Dunajská Streda 1999
- JÁNSKÝ, Filip: *Nebeští jezdcí*. Československý spisovatel, Praha 1964
- JECH, Karel: *Soumrak selského stavu 1945–1960. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR*, Praha 2001
- JUDT, Tony: The Past is another country. Myth and Memory in Postwar Europe. In: DEÁK, István – GROSS Jan T. – JUDT, Tony (eds.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton University Press, Princeton 2000, s. 293–324
- KAMENICKÝ, Jan: *Krkonoše. Pro potřebu českých turistů*. Cestovní kancelář Josefa Uhra, Praha 1925
- KAMIŃSKI, Łukasz – BLAŽEK, Petr – MAJEWSKI, Grzegorz: *Hranicím navzdory. Příběh Polsko-československé solidarity*. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha 2017
- KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, 2. díl. Doplněk, Brno 2022
- KESSLER, Vojtěch: Poražen v životě? Poražen po smrti? Josef Dürich jako místo paměti. In: DOUBEK, Vratislav – KVĚTOVÁ, Miroslava (eds.): *Josef Dürich, zapomenutý vítěz*. Masarykův ústav a Archiv AV ČR, Praha 2021, s. 197–207

- KIRMAYER, Laurence J.: Landscape of Memory Trauma, Narrative, and Dissociation. In: ANTZE, Paul – LAMBEK, Michael (eds.): *Tense Past Cultural Essays in Trauma and Memory*. Routledge, London 1996
- KMEC, Sonja – MAJERUS, Benoît – MARGUE, Michel – PEPORTE, Pit (eds.): *Lieux de mémoire au Luxembourg*. Louxembourg 2007
- KMEŤ, Norbert: Disent, ľudské práva a HOS. *Česko-Slovenská historická ročenka*, roč. 2010, s. 39–55
- KMEŤ, Norbert: Uzákonenie 29. augusta za štátny sviatok v roku 1992, mesiac po oslavách 48. výročia SNP. In: MIČEV, Stanislav a kolektív: *V perimetri zameriavača. Kapitoly z dejín Slovenska v druhej svetovej vojne*. Múzeum SNP, Banská Bystrica 2012, s. 164–175
- KMEŤ, Norbert: Zápas o minulosť, prítomnosť a budúcnosť. In: KMEŤ, Norbert – SYRNÝ, Marek a kolektív: *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*. Ústav politických vied SAV, Bratislava 2013, s. 411–432
- KMOCH, Pavel: *Konec pánů Benešovska. SS-Stadt Böhmen, Ortsgruppe der NSDAP Beneschau, Wallenstein a ti druzí*. Academia, Praha 2021
- KNAPP, Steven: Collective Memory and the Actual Past. *Representations*, 1989, roč. 26, Special Issue Memory and Counter-Memory, s. 132–149
- KNIGGE, Volkhard – FREI, Norbert (eds.): *Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. C. H. Beck, Bonn 2005
- KOLÁČEK, Luboš: *Rájem i peklem Obřích hor*. Regia, Praha 2015
- KOLÁŘ, Pavel: *Soudruzí a jejich svět. Sociálně myšlenková tvářnost komunismu*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2020
- KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce. Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Argo, Praha 2008
- KOS, Petr: *Cvičiště Benešov. Vstup zakázán!! Stručná historie výcvikového prostoru SS ve středních Čechách v letech druhé světové války a poválečná obnova území do roku 1948*. Posázaví, Postupice 2011
- KOSELLECK, Reinhart: Die Diskontinuität der Erinnerung. *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1999, roč. 47, č. 2, s. 213–222
- KRÁL, Jerzy: *Czechosłowacja. Karkonosze*. Czechosłowackie Koleje Państwowe, s. d.
- KRÁLÍK, Oldřich: *Pouť krkonošská. Máchovy texty a máchovské apokryfy*. SPN, Praha 1957

- KRATOCHVÍL, Viliam: *Metafora stromu ako model didaktiky dejepisu – k predpokladom výučby*. Raabe, Bratislava 2019
- KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd. Komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, Praha 2015
- KRATOCHVÍLOVÁ [RICHTOVÁ], Želmíra (ed.): *Československé zemědělství očima historiků*. Ústav dějin socialismu, Praha 1969
- KRAUSE, Erhard: *Das Riesengebirge*. Preußler, Nürnberg 2006
- KULHAVÝ, Ondřej: *Potrestání válečných zločinců a kooborantů po 2. světové válce s ohledem na situaci na Benešovsku*. Rigorózní práce. Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze, Praha 2008
- KYNCL, Vojtěch: *Bestie. Československo a stíhání nacistických zločinců*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2019
- LAGNYOVÁ, Michèle: *Staveniště filmové historie: sociálně-kulturní praxe*. In: SZCZEPANIK, Petr (ed.): *Nová filmové historie. Antologie současného myšlení o dějinách kinematografie a audiovizuální kultur*. Herrmann a synové, Praha 2004
- LAPÁČEK, Petr – OVSENÁK, Petr – BOSÁČEK, Josef: *Zmizelé koleje, zmiželá nádraží. III. Elektrické a lanové dráhy, zábavní železnice a další*. Albatros media, Praha 2022
- LAVABRE, Marie Claire: *Usages et mésusages de la mémoire. Critique Internationale*, 2000, č. 7, s. 48–57
- LAVABRE, Marie Claire: *Užívání a zneužívání pojmu paměť. Biograf*, 2005, č. 37, s. 57–67
- LE GOFF, Jacques: *Paměť a dějiny*. Argo, Praha 2007
- LE RIDER, Jacques – CSÁKY, Moritz – SOMMER, Monika (eds.): *Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa*. Studienverlag, Innsbruck, Wien – München – Bozen 2002
- LESZKOWICZ, Tomasz: *Dekomunizacja po Polsku*, viz www.histmag.org/ Dekomunizacja-po-polsku-7309 (citováno k 1. 9. 2022)
- LIEHM, Antonín: *Ostře sledované filmy*. Národní filmový archiv, Praha 2001
- LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram 2011
- LOKVENC, Theodor: *Historie krkonošských bud. Vosecká bouda. Krkonoše Jizerské hory*, listopad 1996, č. 11, s. 22–23
- MACEK, Václav – PÁŠTĚKOVÁ, Jelena: *Dejiny slovenskej kinematografie 1896–1969*. Slovenský filmový ústav, Bratislava 2016

- MACURA, Vladimír: *Český sen*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 1998
- MACURA, Vladimír: *Znamení zrodu*. Nakladatelství H&H, Praha 1995
- MALICKI, Krzysztof: Upamiętanie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu podkarpackiego. In: SZPOCINIŃSKI, Andrzej (ed.): *Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów*. ISSPAN, Warszawa 2009
- MALIK, Andrzej: *Krótki żywot pomnika Lenina w Nowej Hucie*, viz www.krakow.ipn.gov.pl/pl4/edukacja/przystanek-historia/96261,Krotki-zywot-pomnika-Lenina-w-Nowej-Hucie.html (citováno k 1. 9. 2022)
- MANNOVÁ, Elena: *Minulosť ako supermarket? Spôsoby reprezentácie a aktualizácie dejín Slovenska*. Vydavateľstvo VEDA, Bratislava 2019
- MASKALÍK, Alex: Rok 1947 – najrozsiahlejšie menovanie Slovákov za československých generálov. In: SYRNÝ, Marek (ed.): *Slovensko a Európa v roku 1947*. Múzeum SNP, Banská Bystrica 2018, s. 88–95
- MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří: *Kolektivní paměť. K teoretickým otázkám*. Karolinum, Praha 2014
- MÄRC, Josef a kol.: *Prběhy míst. Topografie soudobé paměti národa*. UJEP, Ústí nad Labem 2015
- MATISKOVÁ, Elena: *Pamätníky a pamätné tabule mesta Zvolen*. Krajská knižnica E. Štúra, Zvolen 2013
- MAUR, Eduard: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Havran, Praha 2006
- MAZIÉRE, Christian de la: *The captive dreamer*. Saturday review press/E. P. Dutton & Co., Inc., New York 1974
- MIDDLETON, David – EDWARDS, Derek: *Collective Remembering*. SAGE, London 1990
- MICHELA, Miroslav – KŠIŇAN, Michal: Slovenské národné povstanie. In: KŠIŇAN, Michal a kolektív: *Komunisti a povstania. Ritualizácia pripomínania si protifašistických povstaní v strednej Európe (1945–1960)*. Towarzystwo Słowaków w Polsce, Kraków 2012, s. 8–35
- MOROZ, Anna: *Między pamięcią a historią. Konflikt pamięci zbiorowych Polaków i Białorusinów na przykładzie postaci Romualda Rajsa „Burego“*. IPN, Warszawa 2016
- MOTYKA, Grzegorz: *Obywatel „Igła“ – krawiec ze Skaryszewa. Analiza mikrohistoryczna kontrarewolucji wyklętych*. ISP PAN, Warszawa 2018
- MUSIAŁ, Filip: Między symboliką niepodległościową a cieniem totalitaryzmu, viz www.ipn.gov.pl/pl/historia-z-ipn/160582,Filip-Musial-Mied-

- zy-symbolika-niepodleglosciowa-a-cieniem-totalitaryzmu.html?-search=944565973 (citováno k 29. 11. 2022)
- Nezabúdame. *Stretnutie generácií na Kališti 16. augusta 2008*. Oblastný výbor SZPB Banská Bystrica, Banská Bystrica 2008
- NIJAKOWSKI, Lech Michał: Domeny symboliczne. O znaczeniu pomníků w przestrzeni dominacji symbolicznej na przykładzie Śląska. *Kultura i Społeczeństwo*, 2001, roč. 45, č. 3–4, s. 81–104
- NIVAT, Georges (eds.): *Les sites de la mémoire russe*. Paris 2007
- NORA, Pierre: Between Memory and History. *Les Lieux de Mémoire, Representations*, 1989, č. 26, s. 7–24
- NORA, Pierre. Gedächtniskonjunktur. *Transit*, 2002, č. 22, s. 18–31
- NORA, Pierre. Mezi paměti a historií. In: MAYER, Françoise (eds.): *Politika paměti – antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 7–32
- OLICK, Jeffrey: *The Collective Memory Reader*. Oxford University Press, Oxford 2011
- OLICK, Jeffrey K.: Collective Memory. The two Cultures. *Sociological Theory*, 1999, roč. 17, č. 3, s. 333–348
- OLŠÁKOVÁ, Doubravka: K diskusi o paměti v českém kontextu druhého života. *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2004, roč. 1, č. 2, s. 269–280
- PACINA, Václav: *Sport v Království českém*. Mladá fronta, Praha 1986
- PADEVĚT, Jiří: *Krvavé finále. Jaro 1945 v českých zemích*. Academia, Praha 2017
- PALOUŠ, Radim – KRÁL, Jiří: *Krkonoše. S mapkou přírodních rezervací*. 2. doplněné a přepracované vydání. Čedok, Praha 1953
- PICHLER, Hans: *Heimatkunde von Rochlitz im Riesengebirge und Umgebung*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktoberdorf 1991
- PICHLER, Hans: *Stará vlast Rokytnice v Krkonoších*. Město Rokytnice nad Jizerou, Rokytnice nad Jizerou 2021
- PICHLER, Hans – PREDIGER, Ernst: *Die Alte Heimat Oberhohenelbe im Riesengebirge*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktoberdorf 2002
- PINC, Benedikt: Pomník Milady Horákové. In: MARTINOVSKÝ, Pavel a kol.: *Historické a didaktické inspirace 17. Jsou osmičky náš osud?* ASUD 2018, s. 129–138
- PLESKOT, Patryk: *Miasto śmierci. Pytania o morderstwa polityczne popel-nione w Warszawie (1956–1989)*. IPN, Warszawa 2015

- RAK, Jiří: *Bývali Čechové... Historické mýty a stereotypy*. Nakladatelství H&H, Praha 1994
- RANDÁK, Jan: Historie v současném i budoucím veřejném prostoru. Úvahy o dějinách a paměti, *www.forumhistoriae.sk*, viz <https://www.forumhistoriae.sk/sk/clanok/historie-v-soucasnem-i-budoucim-verejnem-prostoru-uvahy-o-dejinach-pameti> (citováno k 16. 12. 2022)
- RANDÁK, Jan: O národních příbězích. In: URBAN, Otto – ŘEPA, Milan (eds.): *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*. Historický ústav AV ČR, Praha 2008, s. 139–151
- RANDÁK, Jan – NOVÁK, Aleš (eds.): *K čemu dnes humanitní vědy?* Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Togga, Praha 2008
- RÓŻYCKI, Bartłomiej: Dekomunizacja przestrzeni publicznej w Polsce 1989–2016. In: PACZKOWSKI, Andrzej (ed.): *Rozliczanie totalitarnej przeszłości: instytucje i ulice*. ISP PAN, Warszawa 2017, s. 99–157
- RYCHLÍK, Jan: Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, resp. Polskem. In: LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – PAŽOUT, Jaroslav (eds.): *Život na československých hranicích a jejich překračování v letech 1945–1989*. Praha–Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2017, s. 84–110
- ŘEHÁČEK, Marek: *Liberecké zajímavosti*. 4 díly. Petr Polda, Liberec 2009–2017
- ŘEZNÍK, Miloš: Paměť a identita v regionálním kontextu. In: HĚDLOVÁ, Lubomíra – ŠUSTROVÁ, Radka (eds.): *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014, s. 59–80
- SALFERNER, Harald (ed.) *Riesengebirge*. Vitalis, Praha – Furth im Wald 2005
- SCHNEIDER, Ute: Geschichte der Erinnerungskulturen. In: *Geschichtswissenschaften. Eine Einführung*. Fischer-Taschenbuch-Verlag, Frankfurt 2004, s. 259–270
- SMITH, Antony D.: Memory and Modernity. Reflections on Ernest Gellner's Theory of Nationalism. *Nations and Nationalism*, 1996, č. 2–3, s. 371–388
- SMYČKA, Václav – ANTOŠÍKOVÁ, Lucie: Paměť v Čechách. In: KRATOCHVIL, Alexander – SMYČKA, Václav (eds.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: komentovaná antologie teoretických textů*. Ústav pro českou literaturu AV ČR – Akropolis, Praha 2015, s. 31–44
- SNIEGOŇ, Tomáš: Místo paměti Katyň. Od masové vraždy přes pokus

- o smíření k nové konfrontaci. *Paměť a dějiny*, 2022, roč. 16, č. 2, s. 3–12
- SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepiscectví. Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2011
- SOUSEDÍK, Stanislav: *Dějiny, dějepis, filozofie dějin*. Filosofický ústav AV ČR, Praha 2019
- STEC, Tadeusz: *Karkonosze. Obszar konwencji turystycznej w CSRS*. Sport i turystyka, Warszawa 1962
- STEC, Tadeusz: *Sudety zachodnie. Część I. Kotlina jeleniogórska, Karkonosze, Rudawy Janowickie, Kotlina Kamienogórska, Czeskie Karkonosze (obszar konwencji)*. Wydanie II, poprawione i rozszerzone. Sport i turystyka, Warszawa 1965
- STEC, Tadeusz – WALCZAR, Wojciech: *Karkonosze. Zarys monograficzny*. Sport i turystyka, Warszawa 1954
- STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia?* Instytut Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010
- SZAFRAŃSKI, Marek: Bielscy radni zdecydowali się walczyć w sądzie z wojewodą o nazwy ulic, viz www.dzieje.pl/aktualnosci/bielscy-radni-zdecydowali-sie-walczyc-w-sadzie-z-wojewoda-o-nazwy-ulic (citováno k 1. 9. 2022)
- SZCZEPANIK, Petr (ed.): *Nová filmové historie. Antologie současného myšlení o dějinách kinematografie a audiovizuální kultur*. Herrmann a synové, Praha 2004
- ŠIMONČÍK, Emil: *Historické pamiatky mesta Sliač*. Mesto Sliač, Sliač 2022
- ŠUBRT, Jiří: Kým jsme a kam patříme? Dějiny versus paměť. *Dějiny a současnost*, 2015, č. 8, s. 10–12
- ŠUBRT, Jiří: Sociální paměť a sociologický výzkum. *Soudobé dějiny*, 1995, roč. 2, č. 2–3, s. 269–280
- ŠUSTROVÁ, Radka – HĚDLOVÁ, Luba (eds.): *Česká paměť. Národ, dějiny a místa paměti*. Academia, Praha 2014
- TEJCHMAN, Miroslav: *Sovětizace východní Evropy*. Historický ústav AV ČR, Praha 1995
- TODOROV, Tzvetan: *Face à l'extrême*. Le Seuil, Paris 1991
- TODOROV, Tzvetan: Paměť před historií. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 33–46

- TODOROV, Tzvetan: Zneužívání paměti. In: *Politika paměti: antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, Praha 1998, s. 91–117
- TOMÁŠEK, Marcel – ŠUBRT, Jiří: Jak se vyrovnáváme s naší minulostí? České a československé nedávné dějiny prizmatem teorie kolektivní paměti a kvalitativní metodologie (focus groups). *Sociológia*, 2014, roč. 46, č. 1, s. 88–115
- TORPEY, John: *Making Whole what Has Been Smashed. On Reparation Politics*. Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London 2006
- UKIELSKI, Pavel: Politics of history in Slovakia (1989–2018). *Institute of National Remembrance Review*, roč. 2020, č. 2, s. 201–209
- URBÁNEK, Vladimír: Historická věda a paměť. Dvojitý modus vztahování se k minulosti? In: ŘEZNÍKOVÁ, Lenka (eds.): *Figurace paměti. J. A. Komenský v kulturách vzpomínání 19. a 20. století*. Scriptorium, Praha 2014, s. 179–182
- VADKERTY, Madeline: *Slovutný pán prezident. Listy Jozefovi Tisovi*. Absynt, Bratislava 2020
- VĚCHET, Oldřich (ed.): *1. celostátní spartakiáda. Zimní část. Sokolský závod branné zdatnosti 1955*. Krajský výbor Svazarmu – Turista, Hradec Králové – Praha 1955
- VELÍŠEK, Josef: Zánik cvičiště Waffen-SS na Benešovsku, viz webové stránky obce Úročnice, viz <http://www.urocnice.estranky.cz/clanky/cviciste-vojsk-ss/konec-cviciste-waffen-ss-na-benesovsku.html> (citováno k 2. 2. 2023)
- VLNAS, Vít: *Jan Nepomucký – Česká legenda*. Mladá fronta, Praha 1993
- VOIGT, Rüdiger, Mythen, Rituale und Symbole in der Politik. In: VOIGT, Rüdiger (ed.): *Symbole der Politik – Politik der Symbole*. Leske Verlag Budrich GmbH, Opladen 1989, s. 9–37
- VOTRUBEC, Ctibor – ČEŘENSKÝ, Míťa: *Turistická oblast polských Krkonoš v rámci československo-polské konvence. Příloha k průvodci „Krkonoše“*. Sportovní a turistické nakladatelství, Praha 1963
- WALCZAK, Jan: *Solidarność Polsko-Czechosłowacka w walce o mały ruch graniczny po 1990 r.* Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, 2021, rocznik LXXVI, Nr. 4, s. 95–110
- WEISS, Otto – EICHMANN, Christan: *Die alte Heimat Arnau and der Elbe im Riesengebirge*. Heimatkreis Hohenelbe/Riesengebirge, Marktoberdorf 2004

- WELZER, Harald: *Můj děda nebyl nácek. Nacismus a holocaust v rodinné paměti*. Argo, Praha 2010
- WESSELING, Henk L. (eds.): *Plaatsen van Herinnering*. Bert Bakker, Amsterdam 2005
- WINTER, Jay: Die Generation der Erinnerung. Reflexionen über den „Memory-Boom“ in der zeithistorischen Forschung. *Werkstatt Geschichte*, 2001, roč. 30, s. 5–16
- WNUK. Rafał – POLESZAK, Sławomir – JACZYŃSKA, Agnieszka – ŚLADECKA, Magdalena: *Atlas polskiego podziemia niepodległościowego 1944–1956*. IPN, Warszawa–Lublin 2007
- ZAJÍCOVÁ, Eva: Proměny náměstí aneb Kruh se uzavírá. In: MARTINOVSÝ, Pavel a kol.: *Historické a didaktické inspirace 17. Jsou osmičky náš osud?* ASUD 2018, s. 70–74
- ZAREMBA, Marcin: *Wielka trwoga. Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys*. Znak, Kraków 2012
- ZEMKO, Ján: Pamätné miesta SNP. In: *Spravodaj k 60. výročiu Slovenského národného povstania*. Oblastný výbor SZPB Banská Bystrica, Banská Bystrica 2004, s. 27–32
- ZEMON DAVIS, Natalie – STARN, Randolph: Introduction. *Representations*, 1989, č. 26. Special Issue: Memory and Counter-Memory, s. 1–6
- ZÍTEK, Adam: Pomníky chtěné a nechtěné. Vyrovnávání se s minulostí v Polsku. *Paměť a dějiny*, 2018, roč. 12, č. 4, s. 128–133
- ZOUZAL, Tomáš: Hospodářské dvory SS ve výcvikovém prostoru Böhmen. *Český časopis historický*, 2021, sv. 119, č. 4, s. 775–811
- ZOUZAL, Tomáš: *Zabráno pro SS. Zřízení výcvikového prostoru Böhmen v letech 2. světové války*. Naše vojsko, Praha 2016

Osobní rejstřík

A

Alberty Július 128
Alexander Jeffrey C. 223–227, 231–233,
269
Anders Władysław 57
Anderson Benedict 232, 233
Asmolov Alexej Nikitovič 127, 136
Assmann Jan 22, 214, 215, 225, 233, 269
Assmannová Aleida 22, 27, 247

B

Babčanov Dagmar 44
Ballnow Günther 165
Barabáš Stanislav 217, 218, 220, 237
Barchański Emil 66
Bárta Jan 8, 11
Bartuška Václav 168
Beisetzer Ladislav 116
Beneš Edvard 137
Beneš Zdeněk 26
Bentley Michael 24
Brožovská Johana 171
Burke Peter 24
Berling Zygmunt 57
Buchar Jan 198, 202
Bukovčan Ivan 217, 218, 220

C

Caruthová Cathy 223
Cimerman Anton 116
Cipár Miroslav 135
Claus Günther 165, 166, 171

Cornelissen Christoph 23

Csáky Moritz 24

Č

Čambál Pavol 43
Čapek Robert 243
Čaplovič Miloslav 10
Čech Vladimír 214
Černý David 39
Černý Jan 201
Čerňachovskij Ivan Danilovič 74, 82
Čornej Petr 27

D

Dobrovodský Jozef 134
Donath Theodor 197
Donáthová Alžbeta 255, 258
Dúbravský Karol 119
Duka Dominik 210
Durkheim ěmil 22
Dvorcov Nikolaj Grigorijevič 72
Dvořák Martin 37
Dzeržinskij Felix Edmundovič 63, 66,
69, 80

Ď

Ďurčanský Ferdinand 131
Ďurica Milan 128, 130

E

Eibl Johann 168
Endler Franz 201

Epp Emil 171, 172
Erdélyi Bartolomej 255, 258
Erllová Astrid 24

F

Faulhammer František 87
Ferjenčík Mikuláš 119, 135
Fierlinger Zdeněk 232
Förster Heinrich 194
François Etienne 23
Frank Karl Hermann 155, 159
Friedrich Vilém III. 196
Fučík Julius 43

G

Gerstenberg Kurt 171
Glemp Józef 68
Golian Ján 112, 119, 122, 124, 135
Gottwald Klement 34, 37, 133
Graun Friedrich Wilhelm 166, 182
Grün Karol 125
Grus Josef 87, 90, 94–96, 98
Gudzenko Semjon 48

H

Hájková Věra 163
Halbwachs Maurice 22, 27
Hanč Bohumil 198
Hauner Jaroslav 161
Hauptmann Otto 173
Hauptmann Gerhart 196
Havelka Miloš 26
Hlavačka Milan 28
Hlinka Andrej 130
Hecková Elisabeth 170
Helge Ladislav 227
Hercogová Alica 255, 258
Herčík Jan 201
Hes Milan 242
Heydrich Reinhard 155
Hobsbawm Eric 23

Hodan Tomáš 198
Hojda Zdeněk 27
Horáková Milada 243
Horn Uffo Daniel 196
Horthy Miklós 40
Hroch Miroslav 26
Hučko Ján 116, 120
Húdek Petra 9
Husák Gustáv 110, 113, 134, 137, 138

J

Jablonický Jozef 128
Jan Pavel II. (vlastním jménem Wojtyła Karol) 66
Jan z Talmberka 195
Jankovič Jozef 116, 138
Jánský Filip 234
Jaruzelski Wojciech 68, 73
Jasieński Bruno 71
Jasný Vojtěch 222, 230, 231, 238
Ježov Nikolaj Ivanovič 72
Jörchel Wolfgang 159, 162, 175, 190
Josef II. 194
Jungmann Josef 195

K

Kadár Ján 217
Kachyňa Karel 215, 217, 218, 222
Kalmus Petr 45, 46
Kamenický Jan 200
Karrasch Alfred 165, 166, 173, 174, 191
Kaštanov Sergej Michajlovič 72
Kessler Vojtěch 9
Klaus Václav 210
Klein Emil 154, 159, 175, 190
Klos Elmar 217
Kmoč Pavel 8, 11
Kolář Pavel 215
Komorowski Bronisław 210
Koněv Ivan Stěpanovič 48, 49, 56, 69
Kopeček Michal 215

Korec Ján Chryzostom 134
Körner Theodor 196
Kostka Jozef 116
Kožík František 198
Kratochvíl Alexandr 27, 28
Kratochvíl Viliam 249
Kryl Karel 48
Ksandr Miroslav 116
Kućma Wincent 68
Kulich Branislav 92
Kulich Ján 10, 89–96, 102, 116, 124,
266
Kulichová Anna 92
Kuzma Dušan 116, 138
Kuzmány Karol 118

L

Lagnyová Michèle 214
Laumann Walter 173
Laušmanová Sabina 244
Lavabre Marie-Claire 15
Lenin Vladimír Iljič 34, 37, 63, 66, 69,
134
Lipov Ivan 72
Lipták Lubomír 33
Lomský Bohumír 88
Luisa Meklenbursko-Střelická 196

M

Macek Václav 27
Macura Vladimír
Maczek Stanisław 57
Mácha Karel Hynek 194
Malejovský Josef
Mannová Elena 24
Masaryk Tomáš Garrigue 39
Máša Antonín 214
Maur Eduard 27, 193, 194
Mňačko Ladislav 217
Mečiar Vladimír 130
Medovarský Ján 44, 45

Menzel Jiří 215
Mészáros Peter 92, 93
Michalski Czesław 220
Mlynář Zdeněk 221, 227
Molčanová Mária 92
Moyzes Štefan 118

N

Nehasil Slavomil 171, 172
Nešpor Mirek 129
Neurath Konstantin von 155
Nezval Vítězslav 48
Nižňanská Oľga 94
Nora Pierre 17, 18, 20, 24, 25, 27–29,
Nosko Július 119, 135
Novomeský Ladislav 137
Novotný Antonín 219, 224–227, 229,
230
Novotný Kamil 86

O

Ogarkov Nikolaj Vasiljevič 73

P

Paštéková Jelena 218
Patakiová Klára 116
Paulíny Viliam 112
Pavlovič Richard 93
Pekár Martin 92
Pekník Karol 119, 135
Perlmann Elise 245
Perlmann Gertrude 244, 245
Perlmann Peter 245
Perlmann Walther 244
Petelen Daniel 135
Pokorný Jiří 27
Polák Jindřich 234, 238
Polák Milan 135
Portmann Kateřina 244
Procházka Jan 213, 217, 218–220, 222,
229

Procházka Milan 164
Pückler-Burghaus Karl von 175, 176,
188

R

Rak Jiří 26, 27
Reiková Chaviva 135
Rokossovskij Konstantin Konstatinovič
69
Rossa Bernard 194
Rössler Josef 197, 198
Rybak Tadeusz 210
Rychlík Jan 8, 11

Ř

Řeháček Marek 241
Řezníková Lenka 27

S

Sachs Otto 167
Sára Ladislav 112
Sequens Jiří 233
Schaffgotsch Kryštof Leopold 194
Schlamecher Karl 152, 162, 175, 190
Schorm Evald 214
Schörner Ferdinand 173
Schröder Friedrich 167
Schulze Hagen 23
Sinn Erich 167
Sirový Zdeněk
Skalský Štěpán 214
Skorkovský Jaroslav 168
Smik Otto 136
Smyčka Václav 27, 28
Šniežko Alžbeta 8, 12
Snopek Ladislav 116
Spalová Barbora 15
Staroň Martin 93–95
Syrný Marek 10

Š

Šafránková Anna 171
Šára František 164
Šárová Anna 164
Šárová Jarmila 164
Šatilov Sergej 60
Šmidke Karol 134
Štefánik Milan Rastislav 41, 42, 119
Šubrt Jiří 27
Šverma Jan 116, 127, 134
Świerczewski Karol 62, 73

T

Tiso Jozef 129, 251, 255–257, 259
Todorov Tzvetan 23
Tóth Pavol 116
Tvrdík Josef 170

U

Uher Rudolf 116
Uher Štefan 229

V

Vachková Iva 12
Vávra Otakar 216
Viest Rudolf 112, 119, 122, 124, 135
Vilém I. 196
Višňovský Štefan 124
Vítek Ján Adolf 10, 87–94, 98, 100, 266
Vlnas Vít 27
Vnuk František 128, 130
Volevecký 173
Voss Wilhelm 167, 168
Vrbata Václav 198
Vydra Anton 89, 95

W

Welzer Harald 23
Wild Karol 232
Wojtyła Karol viz Jan Pavel II.

Z

Zajícová Eva 243
Zaujec Miloš 44, 45
Zedwitz Quido 166
Zeman Ján 88
Zeml Gustaw 68
Zemon Davisová Natalie 23
Zítek Adam 10, 77

Ž

Žák Jan 86
Žalský Pavel 240
Žingor Viliam 131
Žukov Georgij Konstatinovič 72

Místa paměti druhé světové války a jejich proměna

JAROSLAV PAŽOUT –
MAREK SYRNÝ
(EDS.)

AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ:

Jan Bárta, Miloslav Čaplovič, Petra Hudek, Vojtěch Kessler, Pavel Kmoch,
Jaroslav Pažout, Jan Rychlík, Marek Syrný, Alžbeta Šniezko, Iva Vachková,
Adam Zítek

ODBORNÍ RECENZENTI:

PhDr. Zdeněk Doskočil, PhD., Mgr. Norbert Kmeť, CSc.

KOREKTURY ČESKÝCH TEXTŮ:

Lenka Křížová

KOREKTURY SLOVENSKÝCH TEXTŮ:

Hildegard Bunčáková

PŘEKLAD RESUMÉ:

Petra Peldová

OSOBNÍ REJSTŘÍK:

Jaroslav Pažout

GRAFICKÁ ÚPRAVA, SAZBA:

Petr Čížek

Vydala Technická univerzita v Liberci, Studentská 2, 461 17 Liberec 1,
Česká republika (www.tul.cz) a Univerzita Mateja Bela v Banské Bystrici,
Národná 12, 974 01 Banská Bystrica, Slovenská republika (www.umb.sk).

Číslo publikace 55-033-24

Vydání první.

Praha – Banská Bystrica 2024

Schváleno Rektorátem TUL dne 27. 6. 2024, čj. RE 33/24

Elektronická publikace.

ISBN 978-80-7494-709-4

ISBN 978-80-7494-709-4

9 788074 194709 4